

(૨)

પ્રથમ અધ્યાય વાચકના કરકમળમાં છે જ. જે પેટિ જ નેષ
શકશે કે આવી સરળ ભાવવાહી ટીકા આજ સુધી ગુજરાતીમાં
પ્રસિદ્ધિયમ નથી

પેટલાદના સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર દાતાર શેઠ શ્રી. રમણલાલભાઈ
કેશવલાલભાઈએ યજુર્વેદનો આ પ્રથમ અધ્યાય ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ
કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦) ૩પિયા એકલગરનું દાન આપી, સ્વાધ્યાય-
મંડળ, ગુજરાત શાખાના સંપૂર્ણ યજુર્વેદ ભાષ્યના મનોરથને
કેટલેક અંશે અપનાવી લીધો છે, અને તેના ઉત્સાહને ધણે જ
વેગ આપ્યો છે. તે માટે મંડળ તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માને
છે, અને આવા ધર્મયજ્ઞોમાં તેઓશ્રી હજી પણ વધારે સંગીન
ભાગ લેવા દીર્ઘાયુષી થાય એમ પ્રભુને પ્રાર્થે છે.

નિવેદક :

રાવપુરા, વડોદરા. }
જ્યેષ્ઠ સં. ૧૯૬૭ }

નટવરલાલ જેઠાલાલ મહેતા,
માનદ મત્રી,
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ગુજરાત શાખા.

પુરુષાર્થ સાધન

“ યજ્ઞુર્વેદ ” એ ‘ કર્મવેદ ’ છે. મનુષ્યે કયાં કર્મો કરવાં અને તે દ્વારા પોતાની સર્વાંગી ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી, તે વિશે આ વેદમાં કહેવાયું છે. યજ્ઞુર્વેદનું જીજ્ઞુસું નામ ‘ અ-ધ્વર-વેદ ’ એવું પણ છે. ‘ ધ્વરા ’ એટલે હિંસા કિંવા કુટિલતા. તે જેની અંદર ન હોય તે અધ્વર કહેવાય. અર્થાત્, ‘ અધ્વર ’ એટલે ‘ અહિંસાપૂર્વક તથા સરળતાપૂર્વક કરેલાં કર્મ. ’ ‘ કર્મો ’ કરવાનાં હોય સારે તેમાં અહિંસા કેવી રીતે સાધવી અને સરળ વર્તન રાખી કપટ, કિંવા કુટિલતાનો બિલકુલ બહિષ્કાર કરીને પરમ પુરુષાર્થ કેવી રીતે સાધવો, તે આ વેદમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ વાજસનેયિ શુક્લ યજ્ઞુર્વેદના ચાલીસ અધ્યાય છે. તેમાંનો ચાલીસમો અધ્યાય ‘ ઇશોપનિષદ ’ એ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનો આત્મજ્ઞાનનો વિષય ગ્રંથરૂપે પ્રથમ હિંદી તેમ ભરાડીમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલો. તે પછી આ પહેલા અધ્યાયનું પ્રકાશન થાય છે. એની અંદર ‘ શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ ’ કરવામાં આવ્યો છે.

(૪)

શ્રેષ્ઠ કર્મ કરતાં કરતાં છેવટે આત્મજ્ઞાન વંડે પોતાની શક્તિ પિછાનવી, એ જાતનો સંબંધ પહેલા અધ્યાયનો ચાલીસમા અધ્યાય સાથે છે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ મંત્રનો શબ્દાર્થ કરીને, અધિક સ્પષ્ટતા કરવા ખાતર તેમજ પૂર્વોપર સંબંધ બરાબર સમજાય તે ખાતર જેટલી ટિપ્પણીઓ આપવાની જરૂર જણાઈ છે, તેટલી જ ટિપ્પણીઓ જે તે પાન પર નીચેના ભાગમાં આપવામાં આવી છે. એટલે જાજી, માયાકૂટ વગર જે તે વેદ-મંત્રોનો અર્થ, એ વિવેચનની મદદથી, વાચકને સહેલાઈથી સમજાઈ જશે, એવી આશા છે.

ઔંધ,
૧૫ શુક્લ આવણ,
શકે ૧૮૫૧

}

નિવેદક,
શ્રી. દા. સાતવલોકર
સ્વાધ્યાય મંડળ.

દાતાર શેઠ શ્રી રમણલાલભાઈ કેશવલાલભાઈ
પેટલાદ

અનુક્રમણિકા

અર્થ સાધન	
મોહ્યાયઃ (વાજસનેયિ માધ્યંદિન શુક્લપાઠઃ)				૧
તમ કર્મનો ઉપદેશ (પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ)	...			૬
„ ગુણ અને કર્મ	૧૨૮
„ અધ્યાત્મ જ્ઞાન	૧૩૨
„ ધારકશક્તિ	૧૩૬
„ જ્ઞાન અને વાચા...	૧૩૭
„ નિર્ભયતા	૧૩૯
„ માતૃભૂમિની ભક્તિ	૧૪૧
„ બળ	૧૪૨
„ કોની પ્રેરણા ?	૧૪૪
„ તમે શું કર્યું ?	૧૪૬
„ યજુતું મહત્વ	૧૪૭
„ આત્મશુદ્ધિ	૧૪૮
„ દશપૂર્ણમાસ	૧૫૧
દુર્વેદકાળ્યસંહિતાપાઠઃ	૧૫૭
ાળ્યસંહિતાપાઠવિશેષઃ	૧૬૨

તૈત્તિરીય સંહિતાપાઠ:	૧૬૪
„ „ પાઠ વિશેષ:...	૧૭૦
ઠાણ સં.માં આવેલા વધારાના મંત્રોનો વિચાર	૧૭૪
તૈત્તિરીય „ „ „	૧૭૮
આત્મજ્ઞાન	૧૭૮
સંવર્ધન	૧૭૯
મિત્રદષ્ટિ	૧૮૦
જ્ઞાનીઓના દાખલા	૧૮૧

યોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સનાતન તત્ત્વવીણા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

વિદ્વદ્ય પંડિતશ્રી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરની હિન્દી ' પુરુષાર્થ
બોધિની ટીકા ' સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર થાય છે.

વેદ, ઉપનિષદ તથા ગીતામાંથી ભારતીય જીવનના પ્રધાન સૂર
સમા પુરુષાર્થની પ્રબળ પ્રાણુવાન ઘોષણા સાંભળવી છે ?

૧ વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનું તાત્પર્ય એક જ છે, એ વેદ, ઉપનિષદ
તથા અન્ય શાસ્ત્રોનાં મૌલિક અવતરણો અને દષ્ટાન્તો સાથે
જાણવું છે ?

૨ આ વિશ્વમાં વિવિધતાની પાછળ એકતા છે, વિભિન્ન તત્ત્વોમાં
અભિન્નતા વ્યાપે છે; એની ઝાંખી કરવી છે ?

૩ અધ્યાત્મવાદ તથા સાર્વભૌમિક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો સમજવા છે ?

૪ વેદાન્ત અને વ્યવહારનાં સંબંધોને જાણવાં છે ?

૫ જ્ઞાન, કર્મ તથા ભક્તિની ત્રિવેણીનાં દર્શન કરવાં છે ?

૬ સાંખ્ય તથા યોગના ભેદ અભેદને પિછાનવા છે ?

૭ સ્વાર્થ, પરાર્થ, પરમાર્થ, પુરુષાર્થ, કર્મ, સંન્યાસ, આસક્તિ,
અનાસક્તિ, લોકસંગ્રહ, જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષનાં
સંબંધો સમજવાં છે ?

૮ યોગ, યજ્ઞ, દાન, અર્હિસા, પ્રેમ, સંયમ, સેવા અને સમર્પણના
અર્થ તથા તાત્પર્યને જાણવાં છે ?

૯ મનુષ્યનાં વિવિધ શરીરો, અવતારવાદ, વર્ણોશ્રમધર્મ, જાતિનિશ્ચય,
સિદ્ધિનાં સાધન તથા પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ સમ્બન્ધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન
મેળવવું છે ?

૧૦ ગુરુ, શિષ્ય, શિક્ષણ, સંસ્કાર, સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યના વિષ-
યમાં ઉન્નત વિચારો જાણવા છે ?

તે પંડિત શ્રી સાતવળેકરજીની વિસ્તૃત અને વિદ્વતાપૂર્ણ પુરુષાર્થ-
બોધિની ટીકાવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને અવશ્ય વાંચો-ખરીદો.

ગુજરાતી ભાષાન્તરના શ્રાહક થવા હિંમત મોકલી નામ નોંધાવો.

દરેક ભાગના રૂ. ત્રણ; ત્રણ ભાગના નવ; ટપાલ ખર્ચ જુદા.

વ્યવસ્થાપક, સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શા. આ

રાવપુરા, વડોદરા.

વૈદિક સમ્પત્તિ

લેખક : સ્વર્ગસ્થ પંડિત રઘુનંદન શર્મા, સાહિત્ય ભૂપત્ય.

મુંબાઇના સુપ્રસિદ્ધ દેશભેવક દાનવીર શેઠશ્રી શૂરજીભાઈ વલ્લભદાસ, એઓશ્રીએ આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાતર કરવા ઉદારતાપૂર્વક સમતિ આપી છે. આશરે ૯૦૦ પાનના આ જુદા અન્યની કિંમત રૂ. ૬ થશે ટપાલ ખર્ચ જુદું.

આ અદ્વિતીય અન્યમાં એના વિદ્વાન લેખકે વૈજ્ઞાનિક, ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક વિષયોનું, અને પ્રાચીન તથા અવૈચીન સાહિત્ય, પુરાણા શાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, ભૂગોળ, ખગોળ, જ્યોતિષ, લિપિ તથા ભાષા આદિ અનેક વિષયોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. તેમજ જુદા જુદા વિષયો પર લખાયેલા અનેક પાશ્ચાત્ય તથા પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોના વિવિધ અન્યોનું વિવેચન કરી આર્યસિદ્ધાન્તોને યુક્તિ તથા પ્રમાણો વડે પુષ્ટ કર્યાં છે. આ પુસ્તકમાં વેદ અને વૈદિક સભ્યતાનું સુંદર વિવેચન તેમજ સમર્થન કરેલું છે. યજ્ઞોર્મા આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, વારણ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, પશુપાલન સાર્વભૌમ-રાજશાસન આદિ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો સમ્બન્ધ કેવો છે એ યોગ્ય પ્રમાણો સહિત દર્શાવ્યું છે. વૈદિક સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિના દરેક ઉપાસકને આ વિરલ પુસ્તક જોવા ખરીદવા અગ્રે આગ્રહપૂર્વક ભલામણકરીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાન્તરના ગ્રાહક થવા નામ નોંધાવો.

વ્યવસ્થાપક,

સ્વાધ્યાય મંડળી-ગુજરાત શાખા

રાવપુરા, વડોદરા.

(वाजसनेयि—माध्विन्दन—शुक्ल)

यजुर्वेद संहिता ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

ओ ३ म् ॥ इषे त्वोर्जे त्वा वायवेस्थ देवो वः सविता
प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमध्वया इन्द्राय
भागं प्रजावंतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वं स्तेन ईशत माघ-
शंभसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य
पशून्पाहि ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिभ्वनो यमोऽसि
विश्वधा असि । परमेण धाम्ना दृष्ट्वहस्व मा ह्वामा ते
यज्ञपतिर्हवीर्पातु ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमसि शतधारे वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्त्वा
कामधुसः ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्म सा विश्ववायाः । इन्द्रस्य त्वा
भागं सोमेनातनन्मि विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

अग्रे व्रतपते व्रतं चेरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनृतात्मत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै
त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेपाय वाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो निष्टा
अरातयः उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मीन्धूर्वति तं धूर्व यं वयं
धूर्वामः । देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्ट-
तमं देवहृतमम् ॥ ८ ॥

अहुतमसि हविर्धानं दृष्टं हस्व मा दामा ते यज्ञपतिर्हर्षीत् ।
विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु वातायापहतं रक्षो यच्छन्तां
पञ्च ॥ ९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविख्येपं दृष्टं हन्तां दुर्योः

पृथिव्यामुन्तरिक्षमन्वेमि । पृथिव्यास्तत्रा नामौ सादया-
म्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यधरक्ष ॥ ११ ॥

पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । देवीरापोऽअग्रेगुवो अग्रेपुवोऽ-
ग्रे इममथ यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देव-
युवम् ॥ १२ ॥

युशमा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूये युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूये
प्रोक्षिता स्य । अग्रे त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै
यदोऽशुद्धाः पराजध्नुरिदं वुस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

गर्मास्यधधूतधरक्षोऽधधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति-
त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावांसि पृथुबुध्नः
प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनुरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व
सुशमिं शमीष्व । हविष्कृदेहि हविकृदेहि ॥ १५ ॥

कुक्षुतोऽमि मधुजिह्व इममूर्जमावद त्वया वयधं मैघातधं
सैघातं जेष्व वर्षद्वममि प्रति त्वा वर्षद्वं वेत्तु परापूतधं
रक्षः परापूता अरातयोऽपहतधं रक्षो वायुर्वो विविनक्तु

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः । प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण
पाणिना ॥ १६ ॥

धृष्टिरस्यपांस्रे अग्रिमामादैर्जहि निष्क्रव्यादंशसेधा देव-
यजं बह । ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्टंह ब्रह्मवनिं त्वा सत्रवनिं
सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्वधुरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्टंह ब्रह्मवनिं त्वा
सत्रवनिं सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय । ध्रुव-
मसि दिवं दृष्टंह ब्रह्मवनिं त्वा सत्रवनिं सजातवन्पुपद-
धामि भ्रातृव्यस्य वधाय । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि
चितं स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

शमस्यवधूतंशरक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वर्गसि प्र-
ति त्वादितिर्वेत्तु । धिपणांसि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्व-
र्ग्वेत्तु दिव स्कन्धमनोरसि धिपणांसि पार्वतेयी प्रति त्वा
पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्या-
नाय त्वा । दीर्घामनु प्रसिन्निमायुषे धां देवो वः सविता
हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा
महीनां पर्योऽसि ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ता-
भ्याम् । सं वषामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन ।
संश्रुतेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तांशं सं मधुमतीर्मधुमतीभिः
पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

जनयस्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा यमोऽसि
विश्वायुरुप्रया उरु प्रयस्वोरु ते यज्ञपतिः मयतामग्निष्टे
त्वं मा हिंशसीद्देवस्त्वां सविता श्रपयतु वर्षिष्टेऽधि
नार्के ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविकथा अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा
भूयात् त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः
महस्त्रभृष्टिः शनर्तेजा वायुरसि तिग्मर्तेजा द्विपता
वधः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयज्ञन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंशसिपं वृजं गच्छ
गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथि-
व्यांशं गतेन पाशैर्योऽस्मान्नेष्टि यं च वयं द्विगमस्वमतो
मा मौक् ॥ २५ ॥

अपारहं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं व्रजं गच्छ गोष्ठानं
 वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याथंशतेन
 पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ।
 अररो दिवं मा पशो द्रुप्तस्ते द्यां मा स्कन् व्रजं गच्छ
 गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथि-
 व्याथंशतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा
 परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुक्ष्मा
 चासि शिवा चासि स्योना चासि सुपदा अस्यूर्जस्वतो
 चामि पर्यस्वंतो च ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्तिन्नुद्धादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।
 यामैर्यैश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तासु धीरासां अनुदिश्य यज-
 न्ते । प्राक्षणीरासादय द्विपतो बृधोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टंरक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुष्टंरक्षो निष्टुष्टाऽअ-
 रातयः । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै
 सम्मार्जिम । प्रत्युष्टंरक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुष्टंरक्षो
 निष्टुष्टा अरातयः । अनिशिताऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनीं
 त्वा वाजेध्यायै सम्मार्जिम ॥ २९ ॥

आदित्यै रास्तासि विष्णोर्वैष्णोऽस्यर्जे त्वाऽदेव्येन त्वा च-
क्षुषावपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासिं सुहृद्वैभ्यो धाम्ने धाम्ने मे
भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य र-
श्मिभिः । सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण
सूर्यस्य रश्मिभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम
नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

(વાજસનેયિ-માધ્યંદિન-શુક્લ)

યજુર્વેદ સંહિતા

પ્રથમ અધ્યાય

શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ

યજુર્વેદ એટલે “ કર્મવેદ ”. એમાં કર્મો ઠેવી રીતે કરવાં અને શા માટે કરવાં તે કહેવામાં આવ્યું છે. એ યજુર્વેદનો આ પહેલો અધ્યાય છે અને એમાં શરૂઆતથી જ “ શ્રેષ્ઠતમ કર્મ ”નો મનનીય ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. યજુર્વેદમાં વાક્યો ઠોઠ ઠોઠ વાર અપૂર્ણ આવતાં હોઈ તેમના અર્થની પૂર્ણતા પાછળ આવી ગયેલાં કે આગળ આવતાં વાક્યોમાંનાં પદો અહીં અધ્યાહાર છે એમ માનીને જ કરવી પડે છે. યજુર્વેદની અંદર જે મંત્રો છંદબધ અને પદબધ છે, તેમનો અર્થ ઘટાવવાને આવો અધ્યાહાર કરવાની જરૂર નથી પડતી; પણ ગઈ મંત્રોની બાબતમાં પુષ્કળ ઠેકાણે આવો અધ્યાહાર માનીને અર્થ કરવો પડે છે. આ પહેલાં મંત્રમાં પંદર વાક્યો છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ ૧૫ સ્વતંત્ર ઉપદેશો જ છે. તેમ છતાં તેમાંનાં પહેલાં બે વાક્યોનો અર્થ

ઓરમ્ ॥ इपे त्वोर्जे त्वा,

૧ [સવિતા દેવ] ત્વા ઇપે
[પ્રાર્પયતુ]

૧ સહુને અને સર્વ કંઈને
ઉત્પન્ન કરનારો દેવતાને
અન્ન માટે [પ્રેરો.]

એથા વાક્યમાંનું “ દેવો વઃ સવિતા.....પ્રાર્પયતુ ” એ ૫૬
તેમની સાથે લેવાથી જ પૂર્ણ થાય છે: અને તે આ પ્રમાણે:—

(૧) “ હે મનુષ્ય! ભગવાન સવિતાદેવ (ઇપે ત્વા)
તને અન્નની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરો. ”
સૌથી પ્રથમ મનુષ્યે અન્ન મેળવવું જોઈએ, અન્ન સિવાય
મનુષ્ય જીવી શકે નહિ. એટલે “ અન્ન મેળવવા સારું કર્મ
કરવાને તૈયાર થા ” એવો ઉપદેશ અત્રે કરવામાં આવેલો છે.
‘ સવિતા ’ એ શબ્દ સૂર્યવાચક છે એ તો સહુને ગાણીતું છે.
પણ અહીં આગળ આ શબ્દ “સવિતા યે દેવાનાં પ્રસવિતા”
(શત૦ બ્રા૦ ૧ । ૧ । ૨ । ૧૭) યાને ‘સવિતા એ સર્વ
દેવતાઓને પેદા કરનારો પરમેશ્વર છે. ’ એ અર્થમાં વપરાયો છે.
એટલે “ સર્વને પેદા કરનારો પરમેશ્વર તને અન્નની પ્રાપ્તિ
સારું કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરો ” એવો અર્થ પહેલા વાક્યનો
થાય છે. હવે માત્ર અન્ન મળવાથી જ કંઈ કામ સરે નહિ.
આધેતું અન્ન પચાવવું જોઈએ અને તેને પરિણામે બળની વૃદ્ધિ
થવી જોઈએ. તેથી બીજા જ મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—
(૨) “ આ બધાંને ઉત્પન્ન કરવાવાળો ઇશ્વર (ઝર્જે ત્વા)
તને બળ વધારવાની પ્રેરણા કરો ! ” અર્થાત્ કે પહેલાં
પુષ્કળ અન્ન મેળવ અને પછી તે અન્નનો ઉપભોગ કરીને
બળની વૃદ્ધિ કર. ” અન્નનો અતિશય ઉપભોગ કરવાથી યાને

વાયવસ્ય, દેવો વઃ સવિતા પ્રાર્પયતુ શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણે,

૨ [સવિતા દેવઃ] ત્વા ઈર્જે [પ્રાર્પયતુ]	[સર્વને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ] તને બળ મેળવવા [પ્રેરો].
૩ [યૂય] વાયવ સ્ય ।	૩ [તમે] પ્રાણુ(૩૫) છો.

જોઈએ તેના કરતા વધારે પ્રમાણમાં આહાર કરવાથી અપચો થઈને બળનો નાશ ન થાય તે માટે ખૂંટી કાળજી રાખજો, અને બળવૃદ્ધિ સતત થતી રહે એવી રીતે તારી દિનચર્યા રાખજો. વળી પુષ્કળ અન્ન મળ્યું અને શરીર બહુ હેબ્ટપુષ્ટ થયું, એથી પણ કંઈ કામ પાડ્યું ન ગણાય. “ હું કોણ છું ? ” એનો વિચાર કરવો જોઈએ, બધા લોકો શરીરને જ ‘ હું ’ એમ સમજે છે. પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. ‘ (૧) શરીર, (૨) ઈન્દ્રિય, (૩) મન, (૪) પ્રાણ, (૫) જીવિ અને (૬) આત્મા ’ આ છ તત્ત્વો મનુષ્યની અંદર સમાવિષ્ટ થયેલાં છે. એ હયે તત્ત્વો મળીને જ મનુષ્ય બને છે. તે પૈકી પહેલાં બે તત્ત્વો રથૂળ છે, ત્રીજા ને ચોથા તત્ત્વો રથૂળ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જોડનારી કડી ૩૫ છે, અને છેવટના એટલે કે પાંચમા અને છઠ્ઠા તત્ત્વોનાં તત્ત્વો એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો છે. રથૂળ કરતાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની શક્તિ અવિકલ હોવાને કારણે સૂક્ષ્મોતું મહત્ત્વ રથૂળ તત્ત્વો કરતાં વિશેષ છે. એટલે જ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મુખ્ય કહેવાય છે. એવું સ્પષ્ટ ત્રીજા મંત્રમાં મળે છે:

(૩) “ હે મનુષ્યો ! તમે બધાં પ્રાણુ૩૫ છો ” શરીર નાશવંત છે અને પ્રાણ તથા તેની આગળનું તત્ત્વ જે આત્મા તે અમર છે. યજુર્વેદના ૪૦ માં અધ્યાયમાં આજ આશયનું કથન છે: જેમકે, યાચુરનિલમમૃતમયેદં મસ્માન્તંશરીરમ્ (અ. ૪૦-૧૫). અર્થાત્ “ પ્રાણ એ (અન્ન + જલ) અપાર્થિવ અમૃત છે અને

૪ સચિતા દેવઃ ષઃ શ્રેષ્ઠતમા-
ય કર્મણે પ્રાર્પયતુ ।

૪ સર્વને પેદા કરવાવાળો દેવ
તમને (બધાંને) શ્રેષ્ઠતમ કર્મ
માટે પ્રેરણા કરો.

આ શરીર બરમ ધનાઈ છે. ” ૪૦ મા અધ્યાયમાંના આ મંત્રનો સંબંધ અહીં આ મંત્ર સાથે ઘટાવી જોતાં લક્ષમાં આવશે કે જોને સાઈ અન્ન મેળવ્યું અને જોતું બળ વધાયું તે શરીર તો નાશવંત છે. માટે જરૂર પૂરતી તેનો ઉન્નતિ સાધ્યા બાદ શાશ્વત શક્તિવાળાં અન્ય તરવો જે પ્રાણ, બુદ્ધિ ને આત્મા છે તેમની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ અપાતું જોઈએ. આ બાબત ઠસાવવા ખાતર “ તમે પ્રાણ-રૂપ છો ” એવો ઉપદેશ અહીં આ મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ હે મનુષ્યો, તમે શરીરરૂપ નથી પણ પ્રાણરૂપ છો. અગા-ઉના જે મંત્રોમાં એકવચનનો પ્રયોગ થયેલો છે તે ધ્યાનમાં લો. એકવચનનો એ પ્રયોગ એમ જતાવે છે કે એ ઉપદેશ વ્યક્તિગત કરવામાં આવેલો છે. અન્ન મેળવ્યું, અને બળની વૃદ્ધિ કરવી એ બંને બાબતો દરેક વ્યક્તિગત કાર્યે જ છૂટકો પણ મનુષ્ય એ સંઘમાં રહેનાર પ્રાણી હોવાથી એની પછી આવતો “ હું સંઘમાં રહેનારો છું ” એ ઉપદેશ બરાબર સમજી લઈને પોતાના જીવનમાં ઉતાવળો જોઈએ. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક જીવન એટલે કે સંઘજીવન. એ કેવી રીતે તે આગળ પર કહેવામાં આવશે. (૪) સચિતા દેવઃ ષઃ શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણે પ્રાર્પયતુ । આ મંત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે બધાંને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ તમને બધાંને શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કરવાને પ્રેરો. અર્થાત્ કે ‘ તમે બધાં ભેગાં મળીને સર્વની ઉન્નતિ સાઈ જરૂરજોગાં ઉત્તમ કર્મો કરો. ’ એવો ઉપદેશ આ ૪ થા મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. કર્મ કર્મમાં પુષ્કળ ભેદ છે. ‘ વિકર્મ, અકર્મ, કર્મ, શ્રેષ્ઠ કર્મ, શ્રેષ્ઠતર કર્મ, શ્રેષ્ઠતમ

આપ્યાયધ્વમ્,

૬ [યુગ] આપ્યાયધ્વમ્ | ૫ [તમે બધા] વૃદ્ધિગત થાઓ.

કર્મ એવા અનેક કર્મો છે 'વિકર્મ' એટલે વિરૂદ્ધ કર્મ, એટલે કે જે ઠરવાથી અવનતિ થાય તેવું કર્મ 'વિકર્મ' પછીના કર્મ-પ્રકારો એકએકથી ચઢિયાતા પ્રકારના કર્મો હોય તે ગધામા ઉત્તમોત્તમ દગ્ગળે શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો છે એટલે જ આ મત્રમા કહેવામા આવ્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે કિંવા મનુષ્યસઘે શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કરવાની મદત્વાઝાક્ષા સેવવી અર્થાત્ હીન કહેતા હનકા ડોઠો પોતાદ્વારા ન થાય એવી ખમરદારી મનુષ્યમાત્રે રાખવી જોઈએ આ આ મત્રમાગોનો પરસ્પર સબધ ઘટાવી જોતા વાચકની ધ્યાનમા સહેજે આવી જવું જોઈએ કે પહેલા બે મત્રોમા 'અન્ન મેળવ અને બળ વધાર' એવો જે ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે તેમા પણ 'પ્રશસ્તતમ (ઉત્તમોત્તમ) કર્મો દ્વારા અન્ન મેળવ અને બળ (શક્તિ) વધાર' એવો જ ભાવાર્થ સમજવાનો છે ગમે તેવું દુષ્ટપણ કરીને અન્ન મેળવ' એવો ભાવ અન્યતઃ નથી જ સમજવાનો સમન્ત યજુર્વેદમા 'કર્મ કરો' એવો ઉપદેશ જ્યાં જ્યાં આવે, ત્યાં ત્યાં 'પ્રશસ્તમ કર્મ કરો' એવો જ અર્થ સમજવાનો છે એવા ત્રણ વર્તવ્ય કર્મો કરીને જ (૫) આપ્યાય-ધ્વમ્ કહેતા તમારે સહુએ પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી આપ્યાયન એટલે સર્વાંગી ઉન્નતિ 'સમવિકાસ' એ એનો ગર્ભિત અર્થ છે "આપ્યાયન્તુ મમાગાનિ વાકપ્રાણશ્ચક્ષુ શ્રોત્રમયો ચલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વં દ્રઢં" (ઉનિષદ્ધાન્તિ) અર્થાત્ કે માત્ર સઘળા અવયવો, મારી સઘળી ઇન્દ્રિયો મારી શક્તિ વગેરે બધુંજ વૃદ્ધિગત થાઓ એ ધ્યેય અહીં ગ્નૂ થયેલો છે શારીરિક,

અઘ્ન્યા, ઇન્દ્રાયભાગં,

૬ [યૂયં] અઘ્ન્યાઃ[સ્ય ।]

૬ [તમે બધાં હનન કરવાને
(ભારી નંખાવાને) અયોગ્ય [હો.]

૭ [યૂયં] ઇન્દ્રાયભાગ

૭ [તમે] ઇન્દ્ર માટેનો [તમારો]

[આપ્યાયધ્વમ]

ભાગ [વધારી આપો.]

માનસિક, વ્યક્તિગત, તેમજ સામુદાયિક એવી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ આ ' આધ્યાયન ' શબ્દ દ્વારા સૂચવાય છે. અન્ન મેળવવું, બળ વધારવું, પ્રાણશક્તિની વૃદ્ધિ કરવી, અને પ્રશસ્તતમ કર્મો કરવાં-એ બધું આપણે સઘળાંનો વિકાસ થાય, સઘળાંનો અભ્યુદય થાય એટલા માટે જ આવશ્યક છે. કારણ કે (૬) તમે બધાં " અઘ્ન્યાઃ " કહેતાં ભારી નંખાવાને અયોગ્ય હો. તમારી શક્તિનો હાસ થાય એ બગબર નથી. હે મનુષ્યો ! તમે પોને ચક્રને પોતાનો નાશ કરો એ કિંવા ખીજા કોઈ દ્વારા તમારો નાશ થાય એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. બધી રીતે તમારી ઉન્નતિ જ થવી જોઈએ. તમારી અબાદી થાય, તમારી વૃદ્ધિ થાય એવા જ પ્રકારનાં આચરણે તમારે કરવાં ઘટે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ તમારો નાશ કરવાને તત્પર અને તો તમારે તેનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ યાને તેની સામે થવું જોઈએ, અને તેમ કરીને તમારી સર્વાંગી ઉન્નતિનો માર્ગ તમારે નિષ્કંટક બનાવવો જોઈએ; એ જ અત્યારે તમારું પ્રશસ્તતમ કર્મ છે. આ રીતની તમારી સર્વાંગી ઉન્નતિ સાધવાનું શક્ય બને એટલા ખાતર તમે (૭) ઇન્દ્રાય ભાગં જ્ઞેષ્ઠતમાય કર્મણે આપ્યાયધ્વમ યાને (તમારા) નરેન્દ્ર માટેના (તમારી પ્રાપ્તિના આપવા લાયક વાજખી) ભાગમાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવા ખાતર વધારો કરી આપીને તેને સોંપી દો. તમારા શત્રુનો નાશ કરનાર

પ્રજાવર્તારનમીવા અયક્ષ્મા, મા વ સ્તેનઈશત,
માઘશઞ્સો, ધ્રુવા અસ્મિન્ ગોપતૌ સ્યાત .

૮ [યુયં] પ્રજાવતીઃ,

૯ અનમીવાઃ

૧૦ અયક્ષ્માઃ [સ્થ]

૮ [તમે] પ્રજાવતીઃ.

૯ નીરાગી.

૧૦ [અને] ક્ષયાદિ રોગગતિ
[થાઓ.]

જે શક્તિ છે તેને ઇન્દ્ર કહેવામાં આવે છે. (ઇન્દ્ર શત્રૂન્ હ્નાતિ
इति इन्द्रः) એવા નરેન્દ્રનો ભાગ નરેન્દ્રને હવાલે કરી દીધાથી
તે તમારા લાભમાં ઉત્તમ પ્રકારનું ગણ્યતંત્ર ચલાવીને સુગણ્ય-
વ્યવસ્થા દ્વારા તમારી ઉત્તમ આખ્યાદી સાધશે, અને એ રીતે રાજ્ય
તથા પ્રજા એક બીજાના સહાયક બનીને, એક જણ હાથમળીને
પોતાની સર્વોગી ઉન્નતિનાં કાર્ય કરતાં રહેશે તો બન્નેની ઉન્નતિ
ખાત્રીથી થતી રહેશે. એટલા માટે નરેન્દ્રનો ભાગ તેને હવાલે કરી
દેવાનું વિસુગ્ધું નહિ. આ પ્રમાણે સુરાજ્ય અને સ્વરાજ્યના તંત્ર
નીચે તમે રહેશો તો, (૮ થી ૧૦) પ્રજાવતીઃ, અન્ + અમીવાઃ,
અ-યક્ષ્માઃ કહેતાં તમે ઉત્તમ સંતતિવાળાં, નીરાગી વ ક્ષયાદિ રોગ
વગરનાં બનીને સુખી જીવન જીવવાને યોગ્ય બનશો. કારણ, ઉત્તમ
પ્રકારની કર્તવ્યશીલ સંતતિ પ્રાપ્ત થવી તથા રાષ્ટ્રમાં રોગરાહનો ઉપદ્રવ
ન થાય તેનો આધાર ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા પર જ રહેલો છે. જે ગણ્ય-
વ્યવસ્થાને યોગે રોગરાહ કમી થાય, ઉત્તમ પ્રકારની કાર્યશક્તિવાળી
પ્રજા પાકે, તે જ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ, એમ સમજવું. કદાચ ઠાઈ
દુષ્ટ, સ્વાર્થી અગર ચોરવૃત્તિના દુષ્ટ માનવીનો અમલ તમારા પર ચાલુ
થાય તો, (૧૧-૧૨) સ્તેનઃ ઘઃ મા ઈશત, અઘશઞ્સઃ ઘઃ મા ઈશત
કહેતાં, ' ચોર તમારો સ્વામી અથવા શાસનકર્તા ન બનો. તેમજ

વહ્નીર્યજમાનસ્ય પશુન્વાહિ ॥ ૧ ॥

૧૧ સ્તેનઃ ષઃ મા ઈશત	૧૧ ચોર તમારો સ્વામી ન બને
૧૨ અઘશંસઃ [ષઃ] મા [ઈશત]	૧૨ પાપી [તમારો સ્વામી] ન [બને]
૧૩ યસ્મિન્ ગોપતૌ ધ્રુવા સ્યાત	૧૩ આ ગોપતિ (શૂપતિ) પાસે સ્થિર રહે.
૧૪ વહ્નીઃ (પ્રજાઃ) સ્યાત ।	૧૪ પુષ્કળ (ગ્રન્થ) થાઓ.

પાપી તરીકે જેની ખ્યાતિ છે એવો દુષ્ટ તમારા પર અધિકાર ન જમાવે. ' આનો અર્થ એવો થાય છે કે ચોર અગર પાપીના અમલ નીચે તમે રહેશો નહિ. ચોર અગર પાપી તમારા પર અધિકાર જમાવવા માગે ત્યારે તમે તેનો સામનો કરજો. તેને હરાવીને દૂર દૂર ભગાડી દેજો. ' ચોર અને પાપીના અધિકાર નીચે નહિ જ રહીએ ' એવો દઢ નિશ્ચય તમે કરજો. અર્થાત્ કે તમારા શત્રુને સ્વશત્રુ તરીકે જે માનતો હોય, અને તે શત્રુને મિટાવી દેવાને પોતાની તમામ શક્તિ ખર્ચી નાખવાને જે તત્પર હોય, તેવાને જ તમે તમારો ઇન્દ્ર યાને શાસક માનજો અને તેના અધિકાર નીચે તમે આનંદથી રહેજો. (૧૩) અસ્મિન્ ગોપતૌ ધ્રુવા સ્યાત કહેતાં આવા પૃથ્વીપતિના અધિકાર (સત્તા) નીચે સુસ્થિર (કાયમ) રહેજો. જે રાજા તમારું ધન લૂંટતો ન હોય તથા તમારી સંગાથે પાપાચાર કરતો ન હોય, એટલું જ નહિ પણ તમારી ગૌ કહેતાં જમિ-માતૃ-જમિનું ખરા અંતઃકરણપૂર્વક (પતિઃ=પતિ) ઉત્તમ પ્રકારે પાતન કરતો હોય એવા રાજાના શાસન તમે આનંદે રહેજો, અને (૧૪) વહ્નો સ્યાત કહેતાં પુષ્કળ રીતે વધજોઃ મંખ્યાની દૃષ્ટિએ,

વસોઃ પવિત્રમસિ

૧૬ વસોઃ પવિત્રં અસિ

૧૬ તું પશુની શુદ્ધિ કરનાર
સાધન છે.

અને તે રાષ્ટ્રવા અશ્વમેધઃ । । શ્લો ૬૦ ૧૩ । ૧ । ૬ । ૩ ;
તે ૦ ૩ । ૮ । ૧ । ૪) રાષ્ટ્રરૂપી અશ્વમેધનું અનુષ્ઠાન કરે છે.
આ પ્રજાપતિ કહેતાં રાજરૂપી યજમાનના રાષ્ટ્રીય મહાયજ્ઞનાં
પશુઓ જોવા જઈએ તો તે વિવિધ પ્રકારનાં રાષ્ટ્રકાર્ય કરવાને
સાથે રાજ તરફથી નિમાયલા અધિકારીઓ છે. આ અધિકારીરૂપી
પશુઓ કોઈ કોઈ વાર લાંચ રુશવત વગેરે ખાઈને અવળે માર્ગે
જિતરી પડે છે. એટલે આ અધિકારીરૂપી પશુઓ પોતાનાં કર્તવ્ય-
કર્મોનું જિલ્લપન ન કરે એટલા ખાતર તેમના ઉપર એક નિરીક્ષક
નીમાવો જોઈએ અને તેણે તેમને અવળે માર્ગે જતાં અટકાવવા
જોઈએ. આ પ્રમાણે આ મંત્રલાગમાંના ‘ યજમાન ’ ‘ પશુ ’
અને ‘ તેમના પાલન અથવા રક્ષણ ’નો અર્થ સમજવાનો છે.
આ વિશિષ્ટ અર્થની સમજપૂર્વક આ મંત્રનું મનન કરવાથી આ
ઉપદેશમાંથી વાચકને પુષ્કળ બોધ મળે તેમ છે. આ પહેલા મંત્રના
આવા સામાન્ય પ્રકારના ઉપદેશ પછી કૈટલાકના મનમાં એવી
લાગણી જીભી થવાનો સંભવ છે કે “ આપણે તો કેવળ અશક્ત
અને તુચ્છ પ્રાણી છીએઃ આવી જાતની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિનું પ્રયત્ન
કાર્ય સાધવાનું આપણું તે શું ગણું ? આ તુચ્છતાનો ભાવ સમૂળગો
રાખી દેવા ખાતર ખીજા મંત્રની અંદર ‘ મનુષ્યની શક્તિ કેવડી
ઓટી છે ’ તે કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય પોતાને કેવળ તુચ્છ-
નાયીજ વસ્તુ સમજે છે, પરંતુ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ તેની શક્તિ કેવડી
ઓટી છે તે જુઓઃ—(૧૬) “ વસોઃ પવિત્રં અસિ ” એટલે

કે- 'તું વસ્તુઓને પવિત્ર કરવાનું સાધન છે.' પવિત્ર એટલે 'શુદ્ધ કરવાનું સાધન, જેવું કે-ચાળણી, ગળણી વગેરે. ['વસુનાં પાષકઃકાસ્મિ' યાને 'વસુઓને પાવન કરવાવાળો હું છું' એવું ગીતાવચન છે (ગી. ૧૦-૨૩), 'પાષક' શબ્દનો અર્થ 'અગ્નિ' તેમજ 'પવિત્ર કરનાર' એવો બે પ્રકારનો થાય છે. આ મતમાના 'વસો પવિત્ર' એ વાક્યની 'વસુના પાષકઃ' એ ગીતાનાકથ માથે સરખામણી અવશ્ય કરવા જેવી છે.] વસુના આઠ પ્રકાર છે — 'અદ્યો વસવઃ.....અગ્નિઃ પૃથિવી ચ વાયુઃચાન્તરિક્ષ ચાદિત્યઃ ધૌઃચચન્દ્રમાશ્ચ નક્ષત્રાણિ ચૈતે વસવઃ, પતે દ્યૌર્દ્યૌર્સર્વે વાસયન્તે ॥ (શં. બ્રા. ૧૧. ૬. ૬. ૬) એટલે કે-અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ અન્તરિક્ષ, આદિત્ય, ધૌ, ચન્દ્રમા, અને નક્ષત્રો એ આઠ વસુઓ ઠહેવાય છે, કેમકે તેઓ બધાને વસાવે છે યાને બધાની અંદર ગહેના છે. બ્રહ્માડની અદગ્ના આ વસુઓ પ્રત્યેક પિડમા વ્યાપેલા છે. 'ધિ'ંડ તે બ્રહ્માંડે' આ ન્યાય બધે જ પ્રમાણ છે. તે મુજબ આ શરીરની અંદર આ પૃથ્વી આદિ આઠ વસુઓનો નિવાસ હોય તેમને પવિત્ર કરવાનું કામ યાને એ વસ્તુઓને ચાળી ગાળીને શુદ્ધ કરી લેવાનું કામ આ ઠેકાણે જીવાત્મા કરતો રહે છે. એટલે આ દેહમા જના નગી જીવ હોય ત્યાં લગી દેહ પવિત્ર રહે છે, પણ જ્યાં તે નીકળી ગયો કે લાગલો દેહ અપવિત્ર મની જાય છે. આ આઠ પ્રકારના વસુઓને આ શરીરમા ધારણ કરીને તેમને પવિત્ર સ્થિતિમા નાખવાનું કાર્ય આ જીવાત્મા કરતો હોવાથી તેને માટે 'વસુઓને પવિત્ર (પાવન) કરવાવાળો' એવું અત્રે કથાયું છે. આમ 'જીવાત્મા' એ વસુઓને ધારણ કરવાવાળો અને તેમને પાવન અથવા શુદ્ધ કરવાવાળો હોવાથી તેની યોગ્યતા બહુ જ મોટી

દ્યૌરસિ, પૃથિવ્યસિ,

૧૭ દ્યૌઃ અસિ ।

૧૭ તું દ્યુલોક છે.

૧૮ પૃથિવી અસિ ।

૧૮ તું પૃથ્વી છે.

હરે છે. પંચ મહાભૂતો પર અધિકાર ચલાવવાની શક્તિ એ તો તેનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી, ‘ હું શક્તિહીન છું ’ એવું માનવાને મનુષ્ય માટે કંઈ જ કારણ નથી. (૧૭-૧૮)

“ દ્યૌઃ અસિ, પૃથિવી અસિ । ” કહેતાં ‘ દ્યુલોક તું છે, પૃથ્વી-લોક તું જ છે, અને અંતરિક્ષલોક પણ તું જ છે. ’ આ પ્રમાણે, હે મનુષ્ય ! તું જ ત્રિલોકી સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ કે તારી પોતાની અંદર જ આ ત્રણે લોક આવેલા છે. “ નામ્યા આસીદન્તરિક્ષ-શીર્ણીં દ્યૌ સમવર્તત । પદ્મયાં ભૂમિઃ । ” (ઋ. ૧૦-૯૦-૧૪; વા. ય. ૩૧-૧૩). એટલે કે નાભિ મધ્યે અંતરિક્ષ, મસ્તક મધ્યે દ્યુલોક, અને પગોમાં ભૂમિનાં સ્થાનક છે, મતલબ કે વિરાટ પુરુષના બ્રહ્માંડદેહમાં જેમ ત્રિલોકીનું સ્થાન છે, તેમજ જીવાત્માના પિંડદેહમાં પણ તેનું સ્થાન છે. માનવીનું મસ્તક, તેનો મધ્યભાગ અને નીચલો ભાગ એ અનુક્રમે દ્યુ, અંતરિક્ષ અને ભૂલોક છે. આ પ્રમાણે આ ત્રિલોકીનો સામ્રાજ્યવૈભવ મનુષ્યના દેહમાં મોળ્યુ છે. ‘ શિરો દેષકોશઃ । (અધર્વ ૧૦-૨-૨૭) નચદ્ધારા દેવાર્ના પૃઃ...સ્વર્ગઃ । (અધર્વ ૧૦-૨-૩૧) એટલે કે ‘ મસ્તક એ દેવાનો ખગનો છે. નવદારવાળી આ (શરીરરૂપી) નગરી એ સ્વર્ગ છે. ’ આ બધાં વૈદિક વર્ણનો પરથી, મનુષ્યની શક્તિ કેવડી મોટી છે તેની કલ્પના કરી શકાશે મનુષ્યની એ શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો છે. બીજાની અંદર જેવી રીતે વૃક્ષ છુપાયેલું છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય દેહની અંદર ત્રિલોકી સમાયેલું છે. પ્રયત્ન કરવામાં આવે

માતરિશ્વનો ધર્મોસિ, વિશ્વઘાંડાસિ,

૨૯ માતરિશ્વનઃ ધર્મઃ અસિ । ૧૯ તું પ્રાણની ઉચ્છ્વાસ છે,
૨૦ વિશ્વઘા અસિ । ૨૦ તું સહુનો ધારક છે.

તો તેની આ શક્તિ વૃદ્ધિંગત થતી દેખાય. અહીં દેખાડવાનું છે તે એ જ કે મનુષ્ય વાસ્તવિક રીતે કંઈ દુર્ગળ નથી. એટલે તે જો પોતાની ઉન્નતિ માટે યત્ન કરશે તો યુગ્ગળ પ્રમાણમાં તેનો વિકાસ થશે જ થશે. આ ઉપદેશ પ્રસ્તુત મંત્રભાગનો હોઈ મનુષ્યમાત્રે જરાગર લક્ષમાં લેવો ઘટે છે. (૧૯) “ માતરિશ્વનઃ ધર્મઃ અસિ । ” યાને ‘ પ્રાણની ઉચ્છ્વાસ તું છે. ’ શરીરની અંદર ન્યાં લગી પ્રાણની હાજરી હોય છે, ત્યાં લગી જ શરીરમાં ઉચ્છ્વાસ ટકે છે, પ્રાણ નિમરી ગયા કે લાગણું શરીર ઠંડુંગાર બની જાય છે. ‘ મા-તરિ-શ્વા ’નો અર્થ ‘ આકાશમાં સંચરનારો વાયુ ’ એવો થતો હોઈ એ માતરિશ્વા જ માનવ શરીરમાં પ્રાણ રૂપે કાર્ય કરે છે. પરંતુ જીવાત્માની હાજરી શરીરમાં ન્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી જ પ્રાણની હાજરી તેમાં રહે છે અને તે શરીરને ઉચ્છ્વાસ રાખે છે. અર્થાત્ કે ઉચ્છ્વાસ રાખવાનું કામ પ્રાણ દ્વારા જીવાત્મા જ મુખ્યત્વે કરે છે, એવું અહીં કહેવાયું છે. એ ઉદ્દેશપૂર્વક આ વર્ણન દ્વારા જીવાત્માની જ એક શક્તિનું વર્ણન અત્રે કરવામાં આવ્યું છે; અને બાહ્ય વાયુને તાબામાં લઈ શરીરને ઉચ્છ્વાસ રાખનારો ‘ હું ’જ ‘ હું ’ એવો જોધ મળે છે. (૨૦) ‘ વિશ્વ-ઘા અસિ ’ કહેતાં ‘ તું ’ સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે. ’ ત્રિલોકને ધારવાવાળો આ જીવાત્મા છે એવું તો આ પહેલાંના ૧૭ થી ૧૯ મંત્રભાગોના વિવેચનમાં બતાવાઈ ગયું છે. ત્રિલોકી એટલે જ વિશ્વ. બ્રહ્માંડમાંનું વિશ્વ જેમ

પરમેણ ધામ્નાદૈહસ્વ, મા હાઃ,

૨૧ પરમેણ ધામ્ના દૈહસ્વ ।

૨૧ તું પરમધામની સહાયથી
વિકસ.

૨૨ માહ્વાઃ ।

૨૨ કુટિલ થઇશ મા.

પરમાત્મા ધારણ કરે છે, તેમજ પિંડ મધ્યેનું વિશ્વ આ જીવાત્મા ધારણ કરે છે. પિંડાભિમાની જીવાત્મા શરીર છોડીને નીકળી જાય છે, ત્યારે એકલું અદ્ભુત બનેલું આ શરીર સડવા માંડે છે; તે પરથી જ જીવાત્મા વિશ્વનું ધારણ કેવી રીતે કરે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. પરમાત્મા એ જ્ઞાતાંડના વિશ્વનો ધારક છે અને જીવાત્મા એ પિંડરથ વિશ્વનો ધારક છે. પહેલો એટલે કે પરમાત્મા ‘પરમાપિતા’ છે, અને બીજો એટલે કે જીવાત્મા એ તેનો ‘અમૃતપુત્ર’ છે. આમ હોય પુત્ર પોતાના પિતાને આશરે વિકસે છે વા ઉન્નત થાય છે, એ જ વાત આના પછીના મંત્ર-ભાગમાં કયાય છે. (૨૧) “ પરમેણ ધામ્ના દૈહસ્વ, ” નો માયનો ‘ તું પરમધામની સહાય વડે વધ કહેતાં વિકાસ પામ ’ એવો થાય છે. ‘ પરમધામ ’ એટલે કે ‘ મોટું ઘર. ’ અને મોટું ઘર તો જીવાત્માનો પિતા જે પરમાત્મા તેનું જ કહેવાય ને ? જીવાત્માનું ઘર એ સૂક્ષ્મધામ કહેવાય. એ સૂક્ષ્મધામને નિજ શક્તિના વિકાસપૂર્વક વિશાળ બનાવવાનું છે. પરમધામની અંદર સૂર્યોદિ જે દિવ્ય પદાર્થો છે, તેમનો જ અંશ આપણા આ સૂક્ષ્મ-ધામમાં નેત્રાદિ સ્થાનકોમાં સૂક્ષ્મ રૂપે મોજીયું છે. એટલે જ નેત્રોની શક્તિ સૂર્યના પ્રકાશ દ્વારા વૃદ્ધિ પામે છે અને અધિકારના મોઝે એછી થાય છે. આટલા પરથી ‘ વૃદ્ધિ કિંવા વિકાસ ’ નો નિયમ વાયકોના ખ્યાલમાં સહેજે આવી જશે. અર્થાત્ કે આપણા શરી-

મા તે યજ્ઞપતિર્હાર્ષીત્ ॥ ૨ ॥

૨૩ તે યજ્ઞપતિઃમાદ્યાર્ષીત્ ।

૨૩ તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન બને.

૨માં રહેલાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો વિકાસ વિશ્વમાં રહેલાં મહત્ તત્ત્વોની સહાયથી જ કરવાનો છે. વિકાસ વા ઉન્નતિનો એ જ નિયમ છે. ઉન્નતિના સધળા નિયમો આ મુદ્દા પર જ રચાયા છે. એટલે જ મંત્રમાં કયાયું છે કે, તું “ પરમધામની સહાય વડે નિજ સૂક્ષ્મધામને દૃઢ કર (એટલે કે વિકસાવ.). ” (૨૨) માદ્યાઃ એ મંત્રભાગથી ‘ તું કુટિલ થઈશ મા ’ એવું ઉપદેશાયું છે. મનુષ્યમાં કુટિલતા દાખલ થઈ એટલે તેનો નાશ થયો જ સમજવો. શરૂઆતમાં તો કુટિલતાથી ક્ષાયદો થાય છે એમ મનુષ્યને લાગે છે. પરંતુ છેવટ પર્યંતનો વિચાર કરી જોવાથી તરત જ ખ્યાલમાં આવી જાય છે કે ‘ કુટિલતા દારા કુટિલતા આચરનાર મનુષ્યનો પોતાનો જ નાશ થાય છે. મતલબ કે કુટિલતા આત્મઘાતક છે. (૨૩) તે યજ્ઞપતિઃ મા દ્યાર્ષીત્ કહેતાં ‘ તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન બને. ’ અર્થાત્ કે જે કર્મ પાછળ તું તારી શક્તિ અર્પે તે કર્મ જે સામુદાયિક કહેતાં બહાર કિતનું હોય, તો તે સામુદાયિક કાર્યનો મુખ્ય સંચાલક મુદ્દા કુટિલ ન બનવો જોઈએ. કારણ કે મુખ્ય સંચાલકમાં કુટિલતાનો દોષ દાખલ થતાં તેના બધા જ અનુયાયીઓ કુટિલ બનશે અને પરિણામે સહુનો જ નાશ થશે. એટલે જ આ યજ્ઞવેદમાં જે કર્મો વિશે કહેવામાં આવ્યું છે તે બધાં ‘ અ-ધ્વર ’ કહેતાં અકુટિલ અથવા અદિંસાપૂર્ણ કર્મો સમજવાનાં છે. અકુટિલ કર્મોનું આચરણ એનું જ નામ યજ છે. ‘ સમુદાયમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ, આખો સમુદાય અને સમુદાયનો

વસોઃ પવિત્રમસિ શતધારં, વસોઃ પવિત્રમસિ સહસ્રધારમ્ ।
 દેવસ્ત્વા સવિતા પુનાતુ વસોઃ પવિત્રેણ શતધારેણ સુપ્વા,
 કામધુક્ષ. ॥ ૩ ॥

૨૪ વસો. શતધાર પવિત્ર
 અસિ ।

૨૫ વસો સહસ્રધાર પવિત્ર
 અસિ ।

૨૪ તુ સે કડો ધારાવાળા વસુ-
 ઓની શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે.

૨૫ તું હજારો ધારાવાળા વસુ-
 ઓની શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે

નેતા : એ બધાં જ સરળ વર્તનવાળાં હોય, અને તે પૈકી કોઈ જ કુટિલ ન બને —એ જ આ બે મંત્રભાગોનો ભાવાર્થ છે (૨૪-૨૫) વસો શતધાર સહસ્રધાર પવિત્ર અસિ । એટલે કે ‘ વસુઓને શુદ્ધ કરવાનું સેકડો ને હજારો ધારાવાળું સાધન તું જ છે. ’ [અગાઉ ૧૬મા મંત્રભાગના ૨૫ષ્ટીકરણમાં જો કહેવામાં આવ્યું છે તે અહીં વાચકોએ ફરી જોઈ જવું. તેમાં સૂચવેલું પવિત્રકરણ વા શુદ્ધિકરણનું કાર્ય જીવાત્મા પોતાના હજારો ધારાપ્રવાહોથી કરે છે, એવું અત્રે પ્રતિપાદન થયેલું છે]. જીવાત્માની શક્તિ આ શરીરમાં અને આ જગતમાં અર્નાત રીતે કાર્ય કરી રહી છે, એ આ મંત્રભાગો દ્વારા દેખાડવામાં આવ્યું છે. આ જીવાત્માના પગ્મધામમાં રહેવાવાળો પગ્મપિતા પરમાત્મા હોઈ તેનામાં જ ઉપરોક્ત આઠ વસુઓને પવિત્ર કરવાની—શુદ્ધ કરવાની શક્તિ છે જ છે, અને એ શક્તિના હજારો પ્રવાહ દ્વારા એ મમત્ર વિશ્વનું પવિત્રકરણ કરતો રહે છે. એ જ પરમપિતા તારૂં કહેતા મનુષ્યનું પવિત્રકરણ કરે, એમ આના પછીના મંત્રભાગમાં કહેવાયું છે. (૨૬) “ સુ-પ્વા સવિતાદેવઃ શતધારેણ વસો. પવિત્રેણ ત્વા પુનાતુ । એટલે સર્વને ઉત્તમ પ્રકારે પવિત્ર કરનારો સર્વનો

૨૬ સુપ્ત્યા સચિતાદેયઃ શક્ત-
ધારેણ ઘસોઃ પચિત્રેણ રવા
પુનાતુ ।

૨૬ ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરનાર
સર્વનો ઉત્પાદક દેવ સેંઠડો
ધારા દારા વસ્તુઓને
પવિત્રીકરણ કરવાના સાધન
વડે તને પવિત્ર કરે.

૨૭ કાં અધુશ્ચ ?

૨૭ તેં કષ્ઠ (ગાય)નું દૂધ
કાઢ્યું છે વા ?

ઉત્પાદક દેવ સેંઠડો ધારા દારા વસ્તુઓનું પવિત્રીકરણ કરવાના
સાધન વડે તને પવિત્ર કરે. ' અર્થાત્ કે હે મનુષ્ય ! આ જગતનિર્મિતા
પરમેશ્વર તરફ જો તું વળાશ, તો તે તારું પવિત્રીકરણ સર્વ રીતે
કરશે જ કરશે. પણ તે માટે તારું મન તારે તેના પ્રત્યે વાળવું
જોઈશે. તેમ થશે તો જ તું પવિત્ર બનીશ અને ઉન્નત પણ થઈશ.
પણ તેને છોડીને તું બીજી તરફ વળાશ તો તારી અવનતિ જ
થશે. આ વાત તું ધ્યાનમાં રાખજો. [પાછળ આવી ગયેલા ૧૭
થી ૨૦ નંબરના મંત્રમાળામાં ' તાગ આ સૂક્ષ્મ ધામમાં સ્વર્ગ
પણ છે ' એવું કહેવાયું છે, એટલે સ્વર્ગીય ઠામધેનુની ઢાઝરી
પણ ત્યાં દોય જ. ' એ ઠામધેનુનું દૂધ તું પીએ છે ખરોતે ?
કે પછી એ ઠામધેનુનું અમૃત છોડીને બીજા કશા વિષનું પાન તું
કરે છે ? એની તપાસ કરવાના ઉદ્દેશથી આગળનો પ્રશ્ન પૂછાયો
છે કે-] (૨૭) કાં અધુશ્ચ ? યાને ' કષ્ઠ ગાયનું દૂધ તેં દોલું
વા ? ' અર્થાત્ કે આ સ્વર્ગીય ઠામધેનુઓ પૈકી કષ્ઠ ધેનુનું દૂધ
તાગ પીવામાં આવ્યું છે ? કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવનના
પૂર્વ ભાગમાં શું કર્યું છે તેનો વિચાર વાચકોએ આ ઠેકાણે કર-
વાનો છે. અર્થ એવો થાકે કેટલાકને થવાનો સંભવ છે કે
અમારી પાસે તે વળા કષ્ઠ ઠામધેનુ છે ? ' અને ખુલાસો આગ-

સાવિશ્વાયુઃ, સાવિશ્વકર્મા, સાવિશ્વધાયાઃ ।

૨૮ સા વિશ્વાયુઃ,

૨૯ સા વિશ્વકર્મા,

૩૦ સા વિશ્વધાયાઃ ।

૨૮ તે સર્વ આયુષ્ય [૩પી એક કામધેનુ તારી પાસે છે.]

૨૯ તે સર્વ કર્મશક્તિ [૩પી બીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.]

૩૦ તે સર્વ ધારકશક્તિ [૩પી ત્રીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.]

બીજા મંત્રભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે કે- (૨૮-૩૦) “ સા વિશ્વાયુઃ, સા વિશ્વકર્મા, સા વિશ્વધાયાઃ એટલે કે સર્વ આયુષ્ય, સર્વ કર્મશક્તિ, સર્વ ધારકશક્તિ ૩પી ત્રણ કામધેનુઓ અહીં સમજવાની છે. આ ત્રણ કામધેનુઓ પ્રત્યેક જણની કને હોય છે. તે પૈકી કોણે કંઈ કામધેનુનું દૂધ કાઢ્યું ને તે પીને કેવા પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી તેનો વિચાર નેણે તેણે કરી લેવાનો છે. કોણે પોતાનું આયુષ્ય વધારીને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કર્યું ? કોણે પોતાની કર્મશક્તિ વધારીને ઉત્તમ પ્રકારના પુરુષાર્થ દ્વારા સવિશેષ યશ સંપાદન કર્યો ? અને કોણે પોતાની ધારકશક્તિમાં વધારો કરી પુષ્કળ લોકોનું ધારણ પોષણ કર્યું વા ?—આ પ્રશ્નોના જવાબ નેણે તેણે પોતપોતાના આચારવ્યવહારનો વિચાર કરીને આપવા રહે છે. આજ પર્યંત આ દિશામાં કંઈ જ થઈ શક્યું ન હોય તો તે બારે બૂલ થઈ ગઈ છે એમ માનીને હવે વધુવાર તે બૂલ ચાલુ રહેવા ન દેવી; એટલે ઉન્નતિનો થોડોશો પંથ કાપવાનું તો બની આવશે જ. પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર આયુષ્ય, કર્તૃત્વશક્તિ અને ધારકશક્તિ રહેલાં હોય તેમના યોગે તે પોતાની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ કરી શકે છે, એવો બાવાર્થ આ મંત્રનો છે.

इन्द्रस्य त्वा भाग्यं सोमेनातनन्ति

૩૧ इन्द्रस्य भाग त्वा सोमेन
आतनन्ति ।

૩૧ ઇન્દ્રના ભાગ રૂપ તને [હું]
સોમ વડે વિનવૃત કરું છું

(૩૧) ‘ इन्द्रस्य भाग त्वा सोमेन आतनन्ति ’
‘ તુ કે જે ઇન્દ્રનો ભાગ છે તેને હું સોમ વડે વધારું છું ’ આ
મંત્રનો ભાવ જગત્તર મનજવા સાડે ઉન્નતિનો એક નિયમ મમજ
લેવાની અત્રે જગત્તર છે ‘ ઇન્દ્રને સોમ વડે વધારવો ’ કિવા
‘ મોમની સહાયથી ઇન્દ્રની શક્તિ વધે ’ એ નિયમ અત્રે
જૂ થયો છે વેદ તથા ઉપનિષદની અદ્ય ‘ ઇન્દ્ર-સોમ, ગ્રાણ્ય-રયિ,
સૂર્ય-ચંદ્ર ’ ઇત્યાદિ પુષ્કળ ‘ જોડ-દેવતા ’ વાચ્ય શબ્દો વિનક્ષણ
સાકેતિક અર્થમાં વપરાયા છે ‘ ધન-ઋણ ’ એ અર્થમાં પુષ્કળ
ઠેકાણે આ શબ્દ વપરાયો છે (‘ પ્રતોપનિષદ ’ જુઓ) ‘ ધન ’
અને ‘ ઋણ ’ એ બે શક્તિ પરસ્પરની પોષક છે ખાસ કરીને
ઋણવાનના સંબંધથી ધનવાન પુષ્ટ બને છે, એ તો આપણે
સ્વનજરે નિદાગીએ છીએ અનેક શરીરોની ગયિ દિવા સોમ
શક્તિ પણ એક આત્માની ઇન્દ્રશક્તિને પ્રકાશિત કરે છે, એમ
યોગ્ય વિચારને અતે સમજી શકાશે ‘ ઇન્દ્ર ’ શબ્દનો ‘ જીવાત્મા,
ગાન સૂર્ય અને પરમાત્મા ’ ઇત્યાદિ અર્થ થાય છે. આ ઇન્દ્રાર્થના
ક્રમાનુસાર ‘ શરીર, પ્રાણ, પ્રદમાણા. અને સૃષ્ટિ ’ એ સોમ કિવા
ગયિશક્તિ છે (અર્થાત્ કે શરીર એ જીવાત્માની, પ્રાણ એ ગાનની,
પ્રદમાણા એ સૂર્યની, અને સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની રક્ષકશક્તિ છે)
આ જે તે નિશ્ચક્તિ પોતપોતાના ઇન્દ્રની શક્તિ પ્રકટ કરે
છે. રચૂળ-મુક્ત શરીરો દ્વારા આત્માનો વૈભવ પ્રકટ થાય છે, પ્રાણ
વડે ગાન શોભે છે, પ્રદમાણા દ્વારા સૂર્યનું મહત્ત્વ લક્ષમાં

છે, અને સૃષ્ટિ દ્વારા પરમેશ્વરની શક્તિની કલ્પના આવે છે
 ' મુખ્યની આખાલી અર્થે ગૌણોની શક્તિ ખર્ચાય '
 આ નિયમ છે. અનેક સૈનિકોના ભોગે મેળવેલા યશથી સેનાપતિ
 યશસ્વી બને છે, અનેક માડનિકોના સંગઠિત પ્રયત્નોના પ્રતાપે
 સમ્રાટનો વિજય સિદ્ધ થાય છે, તેવી જ રીતે આપણા શરીરની
 અનેક ઇન્દ્રિયોના ધર્મોનુષ્ઠાનને પ્રતાપે જીવાત્માની શક્તિનો વિકાસ
 થાય છે સોમ વડે ઇન્દ્રને બહાવવાનો આશય આવે. સમજવાનો
 છે " તુ ઇન્દ્રનો ભાગ હોઈ તને હું સોમ વડે વિકસાવુ છું "
 આ મંત્ર સાધકને ઉદ્દેશાયેલો હોઈ કહે છે કે " હે સાધક ' તુ
 ઇન્દ્રનો અશ છે, તેથી તારી વૃદ્ધિ વા તારો વિકાસ સોમ દ્વારા
 થવાનો છે ' ઇન્દ્રનો ભાગ એ જીવ છે વિશ્વવ્યાપક ઇન્દ્રશક્તિનો
 જે અશ આ દેહમા આવ્યો છે, તે ઇન્દ્રનો અશ માત્ર બહેને
 હોન પણ વસ્તુતઃ છે તેા ઇન્દ્ર જ, અગ્નિનો અશ અને અગ્નિ
 જેમ એક છે તેમજ તેવી જ રીતે જીવાત્મા એ પણ નાનકડો
 ઇન્દ્ર જ છે તે સોમ શક્તિના યોગથી વધવાનો છે. એટલા સાથે
 આપણે સોમશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો અને આપણી
 ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી તે નક્કી કરવું જોઈએ એમ કરવું એવું
 જ નામ વિદ્યા શરીર દ્વારા આત્માની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી
 લેવી, સોમાદિ વનસ્પતિના યોગે શરીરને નીરાળી અને પુષ્ટ કેમ
 કરવું, એ બધાનો વિચાર આ વિદ્યાની અદર સમાવિષ્ટ થાય છે
 સાધકની ઉન્નતિ શક્ય બને એટલા ખાતર, સૃષ્ટિ મધ્યે, સોમ
 શક્તિ પરમેશ્વરે બરપૂર તૈયાર રાખી છે સાધકોએ એ શક્તિનો
 ઉપયોગ મોજ પડે તેટલો કરીને પોતપોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાની
 છે એટલે જ આ મંત્રથી પરમેશ્વર આત્માન આપે છે કે " હે
 સાધક ' તું ઇન્દ્રનો અશ છે ને તારો વિરતાગ અગર વિકાસ

વિષ્ણો હૃદયં રક્ષ ॥ ૪ ॥

૩૨ વિષ્ણો ' હૃદય રક્ષ

૩૨ હે વિષ્ણુ ! આ હૃદયનું
રક્ષણ કર.

સોમશક્તિ દ્વારા થવાનો છે.' આ ઉપદેશથી, ઉન્નતિનું સાધન
કયું તે લક્ષમાં આવી શકશે. (૩૨) “ વિષ્ણો ! હૃદય રક્ષ । ”
એટલે કે “ હે વિષ્ણુ ! આ હૃદયનું તું રક્ષણ કર ” ‘ વિષ્ણુ ’
એટલે ‘ વ્યાપક દેવ ’. (લેલેષ્ટિ વ્યાખ્યાનો) સમગ્ર સકળ
સૃષ્ટિમાં વ્યાપી ગ્હેલો સર્વવ્યાપી દેવ તે જ વિષ્ણુ ભક્ત એ
સર્વવ્યાપી દેવની પ્રાર્થના કરે છે કે- ‘ હે દેવ ! આ હૃદય એટલે કે
આ અર્પવાયોગ્ય પદાર્થ તારે માટે આણેલો છે: તેની રક્ષા હવે
તું જ કરજે ! ’ અહીં ‘ હૃદય ’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘ આત્મ સર્વસ્વ ’
ના અર્થમાં જ થયેલો છે. એટલે એ અર્થ ઘટાવતાં મંત્રનો અર્થ
આવે! થાય કે- “ હે દેવ ! મેં તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી
દીધું છે. હવે ‘ મારું ’ એવું કશું જ અહીં અવશિષ્ટ નથી કાગલ
કે હું તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી ચૂક્યો છું. એટલે એનું
રક્ષણ તારે જોમતું કરવું હોય તેમનું કરજે. સોમશક્તિ દ્વારા
જેવો વિકાસ તારે કરવો હોય તેવો કર અને મારી ઉન્નતિ સાધ ।
હવે મારું ચોતીકું, મારું સ્વતંત્ર એવું કંઈ જ નથી: બધું હવેથી
તો ‘ હું જ તારો ’ થઈને ગ્હેવાનો છું. મારાં કર્તવ્યકર્મો મારે
હાથે ચોગ્ય રીતે થતાં રહે અને મને તારા તરીકે આ
જગતમાં વર્તતાં આવડે એટલા માટે હું આ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે-
(૩૩) “ વ્રતપત્તે અમે ! વ્રત ચરિષ્યામિ, તત્ શક્યં, મે
તત્ રાધ્યતાં, દદ્ અદ્ અનૃતાત્ સત્ય ઉપૈમિ । ”
અર્થાત્ કે “ હે મત્પાલક તેજસ્વી પ્રભુ ! હું એક વ્રત લઉં છું,

અગ્ને વ્રતપતે વ્રત ચરિષ્યામિ તત્ત્વકેયં તન્મેરાધ્યતામ્ ।
 इदमहमनुतात्सत्यमुपैमि ॥ ૬ ॥

૩૩ વ્રતપતે અગ્ને !
 વ્રત ચરિષ્યામિ,
 તત્ત્વકેયમ્,
 મે તત્ રાધ્યતામ્ ।
 इद अह अनुतात्
 सत्यमुपैमि ॥

૩૩ હે વ્રતપાલક તેજસ્વી પ્રભો !
 હું વ્રતનું આચરણ કરીશ,
 એ વ્રત મને માધ્ય બને,
 માટે એ વ્રત સિદ્ધ થાઓ,
 આ હું અસત્યને છોડીને
 અત્યનો સ્વીકાર કરું છું.

તે ભાગ્યી પળાય, અને પૂરેપૂરું પાડે પડે. એ વ્રત આ કે “ હું
 અસત્યના ત્યાગપૂર્વક સત્યનો સ્વીકાર કરું છું ” મતનખ
 કે ‘ સત્યપાલન ’ એ ગોઠું વ્રત છે. જીવતા જીતે તે આચરવાનું
 છે. “ સત્યની ઓળ કરવી, સત્ય દેખાતાં જ તેને સ્વીકારી
 લેવું, હમેશાં સત્યના પક્ષમાં રહીને જીવનવહેવાર ચલા-
 વવો સત્યને કાળે આત્મસમર્પણ કરવું એટલું જ નહિ,
 પણ સત્યની ખાતર નિજ પ્રાણ-ચોજાવર કરવા પડે તો
 તે પણ કરવા ’ એવું મદાનત આ સત્યપાલનનું છે. વેદ તેમ જ
 ઉપનિષદ બન્ને પ્રતિપાદન કરે છે કે “ દિરણ્યમયેન પાષ્ટ્રેણ
 સત્યસ્યાપિહિતમુચ્ચ । તત્ત્વ વૃષભપાવૃણ સત્યધર્માય વૃષ્ટયે ॥
 (ઠાણવ યજુઃ ૪૦ । ૧૫; મંથ ઉઃ ૧૫; વાઃ ૫૦ ૪૦ । ૧૭ પૂર્વોક્ત)

અર્થાત્ કે ‘ સુવર્ણના ઢાઢણાથી માત્ર ઢઢાણેનું છે, સત્યની
 પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો એ સોનાનાં ઢાઢણને ખસેડી લે. ’ આ
 પ્રમાણે આ જ વેદના ઉદ્દેશ અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું
 છે. સુવર્ણના મોઢમાં સત્ય અટવાઈ ન જાય, વિમારે ન પડે
 એટલા માટે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં જ આ સત્યપાલનની પ્રતિગા

કસ્ત્વા યુનક્તિ, સત્સ્વા યુનક્તિ ।

૩૪ કઃ ત્વા યુનક્તિ ?

૩૫ સઃત્વા યુનક્તિ

૩૪ કોણુ તને પ્રવૃત્ત કરે છે ?

૩૫ તે તને પ્રવૃત્ત કરે છે.

રજૂ કરવામાં આવી છે. બોબને છોડ્યા વગર સત્યપાલનની શક્યતા નથી અને સત્યપાલન વગર આત્મશક્તિનો વિકાસ થવાનું શક્ય નથી. આત્મોન્નતિ ખપતી હોય તો સત્યપાલન અનિવાર્ય સમજવાનું છે. સાધકે આ મહાવ્રત ખુદ આચરવું જોઈએ. સાધકની ઉન્નતિ માટે પરમેશ્વરે જગતની અંદર સોમશક્તિ ભરપટ્ટે ભરી હોય, અને સાધકે પોતાની લાગવૃત્તિ દ્વારે તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવી હોય, છતાં એ બધાંને યોગે પોતાનું વધારેમાં વધારે કથાણુ મધાય એવી જો સાધકની ઇચ્છા હોય, તો તો સત્યપાલનના મહાવ્રતનું આચરણુ એકનિષ્ઠાથી તેણે કરવું જ જોઈએ. ઉન્નતિનું ખરું સાધન એ જ છે. (૩૪, ૩૬) કઃ ત્વા યુનક્તિ ? કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ? એટલે કે “કોણુ તને કાર્યમાં જોડે છે ? ” અને ‘ શા સાડ તને કામમાં જોડે છે ? ’ એનો વિચાર કર. કામ કરવાની પ્રેરણા આપણા હૃદયમાં જ કરે છે તે કોણુ છે અને શા માટે તે પ્રેરણા કરે છે, એનો વિચાર હરેક મનુષ્યે કરવો જોઈએ. આપણને જે પ્રેરણા થાય છે તે કયાથી થાય છે, તેની તપાસ કરવી અને તેનો વિચાર કરી તે પ્રેરણા કરનારનો પત્તો મેળવવો એ અત્યંત જરૂરનું છે. [ઉપનિષદો પૈકી કેન ઉપનિષદમાં અને અથર્વ વેદમાંના કેન સૂક્ત (અથર્વ ૧૦-૨) માં આ પ્રેરકનો વિશેષ રૂપે વિચાર થયેલો છે. વાયકોએ આ સૂક્તો અવશ્ય જોઈ લેવાં]. આ અધ્યાયના હવે પછીના એ મંત્રભાગોમાં આ એ પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં આવ્યા છે. (૩૫, ૩૭) “ સ ત્વા યુનક્તિ, તસ્મૈ

કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ, તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।

કર્મણે વાં, વૈષાય વામ્ ॥ ૬ ॥

૩૬ કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ?

૩૭ તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।

૩૮ કર્મણે વામ્ [યુનક્તિ]

૩૯ વૈષાય વામ્ [યુનક્તિ]

૩૬ શા માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે ?

૩૭ તેને માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે.

૩૮ કર્મ માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.

૩૯ ધર માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.

ત્વા યુનક્તિ । ” એટલે કે ‘ તે (કહેતાં આત્મા) તને કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, અને તે તેને માટે (એટલે કે સત્ય ધર્મના દર્શન સાર) તને પ્રેરણા કરે છે (કર્મમાં જોડે છે). રથને જેમ ધોડા જોડેલા હોય છે, તેમ મનુષ્ય માત્ર આ કર્મ રૂપી રથ સંગે જોડાયેલા હોય છે તેથી જ સઘળાં મનુષ્યો કંઈ નહિ તે કંઈ કાર્ય કર્યાં જ કરે છે. તેમની આ કર્મપ્રવૃત્તિ શુભ માર્ગે વળે એટલા ખાતર વિરૂદ્ધ કર્મો કર્યાં અને અનુકૂળ કર્મો કર્યાં તે સૂચવીને મનુષ્યને પ્રતિકૂળ કિંવા વિરૂદ્ધ કર્મોથી નિવૃત્ત કરી શ્રેષ્ઠતમ કર્મ વિગે પ્રવૃત્ત કરવો જોઈએ. કારણ કે શ્રેષ્ઠતમ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ ઝટ સાધી શકે છે. એટલે જ આ પછીના મંત્રભાગોમાં કહેવાયું છે કે (૩૮, ૩૯) “ કર્મણે વાં, વૈષાય વાં યુનક્તિ । ” એટલે કે ‘ શ્રેષ્ઠ કર્મ માટે તથા ગૃહપ્રવેશ અર્થે તમને બેને તે કર્મ સંગાથે જોડે છે અથવા કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ‘ કર્મ ’ શબ્દથી શ્રેષ્ઠતમ કર્મ સમજવું એવી રપણતા તો આ પહેલાં (આજ અધ્યાયની ૪ થી ૮ પછીમાં) કરવામાં આવી છે જ શરૂ શરૂમાં તો મનુષ્યને સારાં નરસાં ગમે તે કર્મ કરવાની પ્રેરણા

ઉદ્ભવે છે નરસા કિંવા ખૂરા કર્મોના ભય કર પરિણામ આવે છે એવો અનુભવ વારવાર થવા માડતા તે તેવા કર્મો કરવાનો નાદ છોડી દે છે અને સત્કર્મોમા જ પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી રીતે ખાલી કર્મની પ્રવૃત્તિ સુદ્ધા મનુષ્યનો રાહ સુધારે છે અને એને વાળખી ઝોક આપે છે ‘ કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ કરે છે ’ એવું ને કહેવામા આવે છે તે આતુ જ નામ ‘ કર્મ કરવા તે શાને સાડ ? કર્મનો અતિમ ઉદ્દેશ શો ? એવી શકા ઉપરિચિત થવાનો અત્રે સભવ છે. તેથી તેના સમાધાન દાખલ ‘ વૈષાધ ’ એટલે કે ‘ ૫૨ સાડ કિંવા ગૃહપ્રવેશ મેળવવા સાડ ’ એ પ્રયોગ થયેલો છે ‘ વૈશ્વ ’ અગર ‘ વૈષ ’ એ શબ્દનો અર્થ ‘ ઘર ’ કિંવા ‘ પ્રવેશ ’ એવો થાય છે. સાધક પોતાના ઘર બેગો જનદી જનદી થઈ શકે, અને ને દિવ્ય રથાનમા તેનો પ્રવેશ લજ્જ સુધી થઈ શક્યો નથી, તે ગ્યાનમા તે સુગમતાથી પહોચી જઈ શકે તેટલા સાડ તે કહેતા આત્મા સાધકને કર્મની પ્રેરણા કરે છે આ કર્મો કર્યાથી સાધક પોતાને ઘેર જનદી પહોચે છે અને ત્યાં તેનો પ્રવેશ પણ સુગમ બને છે “ વા યુનક્તિ ” એટલે કે તમને બન્નેને તે કામમા જોડે છે આ એ તે કોણ ? જ્ઞાની-અજ્ઞાની, સજ્જા-નિર્જા અધિકારી-અનધિકારી એવા બે પ્રકારના લોકો હોય છે, તે બેઉ પ્રકારનાને તે પ્રેરણા કરે છે મનુષ્યની અદર પુરુષાર્થ કરવાની ને પ્રવૃત્તિ હોય છે તે આ કારણને લીધે જ હોય છે અને એ પ્રવૃત્તિને લીધે મનુષ્યની ઉન્નતિ શક્ય બને છે. પુરુષાર્થ કરવો, કિંવા પ્રશસ્ત કર્મો કરવા તે શાને સાડ કરવા એવું, વખત છે ને કોઈ પૂઝે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે આપણી અદરનો દુષ્ટ ભાવ દૂર થાય સમાજમાના દુષ્ટ માણસો દૂર થાય અને મર્વ કોઈનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરે, એટલા સાડ જ સકળ પુરુષાર્થ વા પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. આગળ આવતા મત્રમાગમા

પ્રત્યુષ્ઠંરક્ષઃ, પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો,
નિષ્ઠસ્થંરક્ષો, નિષ્ઠા અરાતયઃ ।

૪૦ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠમ્ ।

૪૧ અ-રાતયઃ પ્રત્યુષ્ઠાઃ ।

૪૨ રક્ષઃ નિષ્ઠમ્ ।

૪૩ અ-રાતયઃ નિષ્ઠાઃ ।

૪૦ રક્ષસ ભાગી ગયો.

૪૧ અનુદાર લોક ભાગી ગયા.

૪૨ રક્ષસ પલાયન કરી ગયો.

૪૩ અનુદાર લોક પલાયન કરી ગયા.

એ જ ઠહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે, (૪૦-૪૩) રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં, નિષ્ઠમ્, અરાતયઃ પ્રત્યુષ્ઠાઃ, નિષ્ઠાઃ । એટલે કે ‘ રક્ષસ દાઝીને નાસી ગયો, અને શત્રુઓ પછી તાપ ન સહેવાતાં ઊભી પૂછડીએ નાદા. ’ મતલબ કે એ સર્વનો પરાભવ થઈને કાયમને માટે તેઓ પલાયન કરી ગયા. પુરુષાર્થ પ્રયત્નનું અ પરિણામ છે. પુરુષાર્થ આવો થવો જોઈએ. (ક્ષરતિ ઇતિ રક્ષઃ) જેના યોગે ક્ષીણતા આવે તેનું નામ રક્ષસ. રક્ષસ ક્ષીણતા આવે છે. શરીરને વિગે રોગખીજ એ રક્ષસ છે, કારણ કે તે શરીરને ક્ષીણ કરે છે. શરીરરચ ધાતુને પચવા ન દેતાં શરીરનું બદાગ તે કાઢી નાખે છે તેથી શરીર ક્ષીણ બને છે. એટલા માટે એને તપાવીને કાઢી મૂકવો જોઈએ, બધે એનો નાશ કરવો જોઈએ. શરીરમાંથી રોગખીજનો નાશ થયો. એટલે શરીર નીરોગી અં હૃદયપુષ્ટ થવા માંડે છે. “ તપ ” કરવાના જે ઉપાય મૂચવવામાં આવ્યા છે, તે ઉપાયોથી આ રક્ષસને તપાવાય છે કિંવા દઝાડાય છે અને તેને પરિણામે તે ભાગી જાય છે વા નાશ પામે છે. ઉપવાસ, યોગસાધનામાંનાં યમ-નિયમપાલન, આસન, પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ અનુષ્ઠાનો આ અંતરના રક્ષસોને તપાવીને દૂર કરવ

માટે જ છે. એ દષ્ટિએ ‘ નિષ્પત્તં ’ એ સંભાસમાંનો તત્ત્વ શબ્દ ખાસ વિચારવા જેવો છે. શરીરની ખાખતમાં જે બને છે તે જ રાષ્ટ્રની ખાખતમાં પણ બને છે. રાષ્ટ્રને વિષે પણ બહારથી રાક્ષસો આવે છે ને રાષ્ટ્રને ક્ષીણ કરી નાખે છે. રાષ્ટ્રની કિંવા માનવ-સમૂહની ચઢતી વા ઉન્નતિનો અવરોધ કરનાર બધા જ રાક્ષસ કહેવાય. ખીજા સોદાને પરત્વેતામાં ખાંધી રાખનાર અને તેમની ઉન્નતિને અટકાવનાર રાક્ષસ જ કહેવાય. સામાજિક તેમજ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાંના એવા રાક્ષસોને પણ સત્યાગ્રહની શક્તિથી તપાવીને દૂર બગાડવા જોઈએ, અને આત્મબળના જોરે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરીને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ નીરાગી બનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વ્યક્તિને વિષે તેમજ સંઘને વિષે આ ઉપદેશની વાસ્તવિકતા વાચકોએ જોઈ કાઢવી. હવે, ‘ અ-રાતી ’ શબ્દનો વિચાર કરીએ. અરાતી એટલે અદાતા, એટલે કે ન દેનારો, ચિંગુમ કિંવા કંબુસ. આવા સોક, સમાજના તેમજ વ્યક્તિના પણ શત્રુ છે. અગર તો જે માણસ ઉન્નતિનો શત્રુ હોય તેને પણ ‘ અરાતી ’ કહેવામાં આવે છે. એવા ‘ અરાતી ’-ઓને પણ દૂર કરી દહને સમાજને નિર્ભય બનાવવો જોઈએ. મનુષ્યનો પુરુષાર્થ પ્રયત્ન આ દિશામાં થવો જોઈએ, અને તે એવો વેગબંધ અને એવા ઉગ્ર પ્રમાણમાં થવો જોઈએ, કે જેથી કરીને પુરુષાર્થ કરનારા સોકો શત્રુગણ દૂર થયાનો મહોત્સવ. પોતે જાતે માણી શકે ને રવનજરે નિહાળી શકે. આવા પ્રકારની આતુરતા કિંવા આવો દઢ નિશ્ચય પુરુષાર્થ કરનારના પ્રયત્નમાં હોય એ બહુ જરૂરનું છે, એમ જણાવવા ખાતર ‘ નિષ્પત્તં ’ ઇત્યાદિ શબ્દ-પ્રયોગોમાં બૂતકાળ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું એવું કર્તાને લાગે, એટલી પ્રબળ શક્તિથી આ પુરુષાર્થનાં વૈયક્તિક અગર સામાજિક કાર્યો થવાં જોઈએ. એ મુજબ શત્રુનો સો ટપ્પા પછી નિજ કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર થવાની જરૂર છે, એ

ઉર્વન્તરિક્ષમન્વેમિ ॥ ૭ ॥

૪૪ ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ | ૪૪ વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં હું [યથેચ્છ] વિચરું છું.

જતાવવા માટે એ પછી આવતા મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૪૪) “ ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ ” એટલે કે ‘ વિશાળ ક્ષેત્રમાં [યથેચ્છ] વિચરું છું. ’ અર્થાત્ કે અત્યાર લગી હું નાનકડા ક્ષેત્રમાં હતો, તે સંકુચિત વાતાવરણ હવે દૂર થયું છે, એટલે હવે હું વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં-વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સંચાર કરવા લાગ્યો છું. જ્યાંય માણસો આ વિસ્તૃત વાતાવરણમાં જોડે વિચરે છે, તથાપિ વિદ્યા, સંસ્કૃતિ તથા પુરુષાર્થની ન્યૂનાધિકતાને કારણે મનુષ્યના મન પર જે પ્રકાન્તુ પરિણામ નીપળે છે, તેવે પ્રકારે તેનું મન સંકુચિત કિંવા વિસ્તૃત વાતાવરણમાં વિચરવા લાગે છે. અત્યાર લગીના ૧ થી ૭ વેદમંત્રોમાં અપાયેલો ઉપદેશ જનાનું ઊરમાં ઠસી ગયો, પ્રથમતઃ કમોં કરવા તરફ જાતને વાળી લીધી. સત્યતા જ અવલંબનપૂર્વક સત્યને જ આધારે પોતાનો જીવનવહેવાર ચલાવવાનો નિશ્ચય થયો, એટલે એ માણસ વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સ્વૈર સંચાર કરવાને યાને યથેચ્છ વિચરવાને યોગ્ય બને છે. સ્વાર્થાન્ધતાને કારણે મનુષ્યનું વાતાવરણ પક્ષપાતી બનીને દિવસાનુદિવસ સંકુચિત બનવું જાય છે. મનુષ્યમાત્રના હિતની ખાતર સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાની નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થતાં એ જ મનુષ્યનું વાતાવરણ વિસ્તૃત બને છે. માનવીનાં જ્ઞાનક્ષેત્ર અને કર્મક્ષેત્ર નેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત થાય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે ક્ષેત્રો તેની ઉન્નતિને સદાયકર્તા થઈ પડે છે. સાધારણ મનુષ્યની નજર પોતાના કુટુંબ પૂરતી જ દોડે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર એટલા પૂરતું જ બની રહે છે; બીજો માણસ પોતાના રાષ્ટ્ર પૂરતી

ધૂરસિ, ધૂર્વ, ધૂર્વન્તં,

૪૨ ધૂઃ અસિ ।

૪૬ ધૂર્વન્તં ધૂર્વ ।

૪૫ તું વિનાશક છે.

૪૬ વિનાશક [ધાતક] નો તું નાશ કર.

નજર દોડાવે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર રાષ્ટ્ર જેટલું વ્યાપક બને છે; પણ ત્રીજો માણસ મનુષ્યમાત્રનું કસ્યાણુ કેવી રીતે સધાય તે જુએ છે, યાને તેની વૃત્તિ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ની ભાવનાવાળી હોવાને લીધે તેનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત થયું હોય છે. જેનો જેટલો ક્ષેત્રવિસ્તાર તેટલી જ તેની મોટાઇ. અંતરિક્ષ કહેતાં ક્ષેત્રવિસ્તાર અને અંતઃકરણનો વિસ્તાર એ બેનો પરસ્પર નિકટ સંબંધ છે. વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થવું એટલે કે એટલાં બંધનો દૂર થવાં. બધાં જ બંધનો જેનાં દૂર થઇ જાય છે, તેનું અંતરિક્ષ એટલું બધું વિસ્તૃત બને છે કે તેની કંઠ સીમા જ નથી રહેતી. એ સ્થિતિને જ મુક્તિ કહે છે. મુક્તિની એ અંતિમ અવસ્થા સિદ્ધ થતાં લગીમાં જે જે ક્ષેત્રવિસ્તાર આપણા સંચારને પ્રાપ્ત થાય, તે તે વિસ્તાર ક્રમિક મુક્તિનું એક એક પગથિયું જ છે, એમ સમજવું. એ રીતે વિચારી જોતાં આપણે અત્યારે કંઈ પાયરી પર છીએ, કંઈ પગથિયે છીએ, તે જોણે તેણે નક્કી કરી લેવું. (૪૫) “ ધૂઃ અસિ ” એટલે કે “ તું વિનાશક છે ” હે મનુષ્ય ! તું નાશ કરનારો છે, યાને તારામાં નાશ કરવાની વૃત્તિ તેમ જ શક્તિ છે. તારી એ વિનાશક વૃત્તિ-શક્તિને પણ સારું વલણ મળવું જોઈએ. તેમ નહિ થાય તો તારે દાથે સારી ખાખતોનો પણ નાશ થવા પામશે. એટલા માટે તારે તારી વિનાશક શક્તિને નીચે જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તન રાખીને થોડા વલણ આપવું જોઈએ. આ નિયમ એવો છે કે (૪૬) “ ધૂર્વન્તં ધૂર્વ ” યાને જે ધાત કરે

ધૂર્વં ત યોઽસ્માન્ધૂર્વતિ, તં ધૂર્વં યં વયં ધૂર્વામઃ । દેવાનામસિ

૪૭ ત ધૂર્વં ય અસ્માન્
ધૂર્વતિ ।

૪૮ ય વય ધૂર્વામ ત ધૂર્વં ।

૪૭ તેનો નાશ કરે છે ને
આપણે ધાત કરે છે

૪૮ જેનો નાશ કરવાનું આપણે
બધા જ ઇચ્છીએ તેનો નાશ
કર

તેનો જ ધાત અગર નાશ કરવો ' પોતાની અદ ને વિનાશક
શક્તિ છે તેનો ઉપયોગ ધાતપાત કરનારાનો નાશ કરવાને કામે જ
કરવો, જેઓ ધાતક વા વિનાશક નથી તેમનું અહિત કદાપિ
કંબુ નરિ. હવે, યાતક ઠાને કહેવો તેનો વિચાર કરવો ઘટે.
ધાતમ ઠાને ગણવો તે આ પછીના બે મત્રભાગોમાં સૂચવાય છે
(૪૭) " ય અસ્માન્ ધૂર્વતિ, તં ધૂર્વં । " એટલે કે " જે
એકલો છતાં અમારા બધાનો નાશ કરે છે, જે એકલો છતાં
પુખ્તજને ત્રામદાયક નીવડે છે, તે ધાતક હોઈ એવા કુષ્ટ માણસનો
નાશ કરે ' તેવી જ ગીતે (૪૮) ' ય વય ધૂર્વામ ત ધૂર્વં '
યાને ' જે એમને અમે સધળા એકીમતે દૂર કરવા ઇચ્છીએ, યાને
જે મનીષુમતે કુષ્ટ હોવાનું કરે, તેને મનુષ્યો દૂર કરવો ' એક
મનુષ્ય આખા મમાજને તામ આપતો હોય, અથવા જે એક જણ
મારે સર્વના દિનમાં એકમરજો તિગ્રહાન્ વાપેલો હોય તેને
દૂર કરી દીધાયો આખા મમાજનો ત્રાસ ટળી જાય છે અને
મમાજને પોતાની ઉન્નતિ કરી શેવાનો માર્ગ વિચારી કાઢવાનું
મ જાળને છે આ પ્રમાણે જનસમાજની ઉન્નતિનો માર્ગ
નિષ્કટક નાવવાનો મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવાનો છે. મનુષ્ય કેવળ
વિનાશક રક્તિવાળું પ્રાણી છે એવું નથી તેની યોગતા મહત્તર

વદ્ધિતમં સસ્નિતમં પપ્રિતમં જુષ્ઠતમં દેવહૂતમમ્ ॥ ૮ ॥

૪૧ દેવાના વદ્ધિતમ, સસ્નિ-
તમ, પપ્રિતમ, જુષ્ઠતમ,
દેવહૂતમ, અસિ ।

૪૯ દેવાનુ ઉત્તમ વાદન
ઉત્તમ શુદ્ધિકાન્ક, પૂર્ણતા કર-
નાર, મેવન કરવાનાયક, અને
દેવાનું ઉત્તમ નિમત્રણ વુ છે.

મોટી છે. “ જુષ્ઠા—(૪૯) “ દેવાનાં વદ્ધિતમ, સસ્નિતમ,
પપ્રિતમ, જુષ્ઠતમ, દેવહૂતમ અસિ । ” અર્થાત—(ત્વ
દેવાના વદ્ધિતમ અસિ—એટલે કે તુ દેવાનો મોગ વાદક છે)
માનવી દેવાના વાદન ૩૫ છે, કેમકે તેના શરીરમાં નેત્રથાને
સૂર્ય, હૃદયથાને ચંદ્ર, નાભિકાથાને ગ્રાણુ કહેતા વાયુ, પાદથાને
પૃથ્વી, નાભિરથાને અતરિક્ષ નહેના છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાતાકના સર્વ
દેવતાઓ અંશરૂપે માનવી શરીરમાં આવીને નહેના છે [નં. ૧૬
થી ૨૦ સુધીની ટિપ્પણી ફરી જોઈ જાયો] આત્મા એ આ
શરીરરૂપી રથનો મારથિ છે. એટલે આ શરીરમાં સમગ્ર દેવતાઓનો
વામ હોવાને કારણે જીવાત્મા એ સમગ્ર દેવતાઓનો વાદક ઠરે એ
તો ઉનાડી વાત છે. વાચકોએ આ મત્ત અને જરાગર પિછાની
લેવું. (ત્વ દેવાના સસ્નિતમ અસિ—એટલે કે ‘ તુ ’ દેવતાઓને
ઉત્તમ પ્રકારે દહ બાધી ગખનારો કિવા શુદ્ધ કરનારો કિવા
દેવતાઓનો શક્તિ વધાવનારો છું) જીવાત્મા દેવતાઓને શુદ્ધ
કરનાર માધન છે એ ચામત ૧૬ થી ૨૫ ની ટિપ્પણીઓ જોઈ
જવી. અને જીવાત્મા દેવતાઓને દહ બાધી ગખનારો છે એ વાત
તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ શરીરની અદર નેત્રોને ગ્થાને સૂર્યને બાવી
ગખ્યો છે, અન્ય ધન્દ્રિયોને વિષે અન્ય દેવતાઓને બાધી ગખેલા છે.
જીવાત્માએ પોતાના રોદપાશ વડે એ સમગ્ર ૩૩ કેટિ દેવતાઓને

પોતાના પિંડ મધ્યે બાંધ્યા હોવાને કારણે તે બધા તેને વશ વર્તે
 છે, એવું એક દષ્ટિએ કહી શકાય. આ ઉપરથી જીવાત્માને
 દેવતાઓને બાંધી રાખનારો કેમ કહ્યો છે એ સહજ સમજી શકાશે.
 (ત્વં દેવાનાં પમિત્તમં અસિ-એટલે કે 'તું દેવાને પૂર્ણ કરવાવાળો
 છે '). એના પિંડની અંદર ને સઘળા દેવાનો વાસ છે, તેમની
 શક્તિ એનાં યોગાનુષ્ઠાનોથી વધે છે. જેમકે, વ્યાયામથી સ્થૂળ
 શરીરની શક્તિ વધે છે, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ પણ તેમના
 નિયમનોથી વૃદ્ધિગત થાય છે. સાધક પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્નને
 પરિણામે તેની ઇન્દ્રિયો વિશે રહેલી દૈવી શક્તિઓના બળમાં વધારો
 થતો જાય છે ને પરિણામે તે તે દેવ તે તે રથાનક વિશે અધિકાધિક
 પૂર્ણ થા વિશેષિત થતો જાય છે. આપણા શરીરસ્થ દેવાંશોને આ
 રીતે તે (જીવાત્મા) પૂર્ણ કરવાવાળો જ્ઞાને વિકસાવનારો છે અને
 તેમની અંદર શક્તિ સિંચનારો છે. (ત્વં દેવતાનાં જુષ્ઠત્તમં
 અસિ-એટલે કે ' તું દેવાને અત્યંત પ્રિય છે, કિંવા દેવો યજ્ઞ
 તું પ્રીતિપૂર્વક સેવાવાલાયક છે '). સૂર્ય ચંદ્ર વાયુ આદિ દેવ-
 તાઓ અત્રે નેત્ર મન પ્રાણ આદિનાં સૂચક છે. નેત્રને વિશે રહેલો
 સૂર્યદેવ એને માર્ગ સૂઝાડે છે, મનને રથાને રહેલો ચંદ્રમા તેને
 બધા ખૂગનો વિવેક કરતાં શીખવે છે, નાસિકા વિશે રહેલો પ્રાણ-
 દેવ એના જીવનની જોગવાઈ કરે છે: આ પ્રમાણે સર્વ દેવતાઓ
 આ આત્મારામની પ્રીતિપૂર્વક સેવા કરતા રહે છે, જેની સેવામાં
 તેત્રીશ કોટિ દેવતા રમ્યાપરમ્યા રહેના હોય તેનો વેબવ કેટલો બારે
 હશે વાર ? (ત્વં દેવહૃત્તમં અસિ-એટલે કે ' તું દેવાને ખેલા-
 વનારો છે '). આ પિંડસ્થ જીવ ત્રિલોકમાંના મોટા મોટા સર્વ
 દેવાને બોલાવી લાવે છે: એનું તેડું થતાં બરાબર તે સર્વ દેવતાઓ
 એના પિંડમાં હાજર થઈ જઈને મિત્રભાવે તેની સેવા કરવા લાગે
 . અને આ પણ નિજ પુરુષાર્થ-પ્રયત્ન દ્વારા તેમને પૂર્ણ બનાવે

અહુતમસિ હવિર્ધાન,

૫૦ અહુત હવિર્ધાન અસિ

૫૦ વું હવિનુ વાક વગરનું
ધારક પાત્ર છે.

છે, અને અધિક શક્તિશાળી કરે છે. આત્મ જ નામ યજ્ઞ કહેવાય, એમ ગીતાશ્રમા પણ ક્થાયું છે. [જુઓ — દેવાનુ ભાવયતા-
નેન તે દેવા ભાવયન્તુ ષઃ । પરસ્પર ભાવયન્ત શ્રેય
પરમવાપ્સ્યથ ॥ — બ. ગી. ૩ । ૧૧ — અર્થ[૧ — આ યજ્ઞ દ્વારા
દેવોની સમૃદ્ધિ કરો એટલે દેવો તમારી સમૃદ્ધિ કરશે આમ ૫૦-
૨૫૦ સંભારના કરતા થકા તમે પગ્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરી લો]
ગીતામા ઉપદેશાયતુ આ યજ્ઞતત્ત્વ વેદે અત્રે આ મત્રભાગોમા
દર્શીવ્યુ છે. શરીરગ્રથમા પિરાજેના આ દેવોનો તમે યોગ્ય આદન
કરો એટલે તે તમારો આદન કરશે એ રીતે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વિષે
ઝહેલા દેવોએ આત્માને સદાય કરવી અને જીવાત્માએ એ દેવતા-
ઓને સદાય કરવી ને આવી રીતની પરસ્પરની સદાયથી સદુએ
ઉન્નત યજ્ઞ એજ યજ્ઞનું મુખ્ય તત્ત્વ છે (૫૦) ' ન્ચ અહુત
હવિર્ધાન અસિ-યાને ' વુ કુટિલતા વગરના હવિર્ધાન પાત્ર જેવો
છે. ' જેવી રીતે યજ્ઞમા હવિર્ધાનને અર્પણ કરવાનું એક પાત્ર
(સરવો) હોય છે અને તે વાક્યસૂકું ન હોતા સીધું ને સરળ
હોય છે, તેવી રીતે વું પણ આ યજ્ઞમાનું હવિર્ધારક પાત્ર રૂપ જ
છે, એટલે વું વાક્યસૂકો કે કુટિલ હોય તે ન આવે તારે તો
સરળ બનવું જોઈએ કુટિલતા ધારણ કરીશ તો તારે હાથે કશું જ
સાફ કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ એટલા માટે વું પ્રથમ તો
સરળપણે વર્તવા માગ, વાકી ચાલ રથજી કે અર્થોત્ત કે વું પોતાને
' પાત્ર ' બનાવ, એટલું જ નહિ પણ વાક્યસૂક વગરનું સરળ પાત્ર

દંછંદસ્વ,

૫૧ દદ્દસ્વ ।

૫૧ તું સુદદ યા

તું તારી જાતને બનાવ. એટલે તારે હસ્તે યોગ્ય કાર્ય જ થતું રહેશે. [અગાઉ આવી ગયેલ ઉર મા નંબરની દિપ્પણીમા તેમ હવે પછી આવતી ૬૬ મા દિપ્પણીમા પોતાની જાતનો જ હવિ દેવને અર્પણ કરવાનું વિધાન છે. એ હવિ ખુદ પંડના જ પાત્રમાં ધારીને પંડે જ દેવને અર્પણ કરવાનો છે. આપણે પંડે ‘ પાત્ર ’ બન્યા એટલે પંડનો જ હવિ તેમાં સ્થાપન કરીને આત્માર્પણ કરવાનું છે. (વ્રહ્માર્પણં વ્રહ્મ હવિર્વ્રહ્મામૌ વ્રહ્મણા હુતં । વ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્ય વ્રહ્મકર્મ સમાધિના ॥-ભ. ગી. ૪ । ૨૪. અર્થાત્ કે ‘ અર્પણ દિયા એ બ્રહ્મસ્વરૂપ, હોમવાની વસ્તુ એ પણ બ્રહ્મસ્વ, અને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં ખુદ બ્રહ્મ જ હોમે. આ પ્રમાણે બધાં જ કર્મો જેના બ્રહ્મસ્વ બની જાય છે, તેને જેવડે બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થાય છે ’) બગવદ્ગોતાનો આ શ્લોક આમ પણ ધરાવી શકાય—

‘ આત્માર્પણં આત્મહવિરાત્માત્માત્મના હુતં ।

આત્મૈવ તેન ગન્તવ્યમાત્મકર્મસમાધિના ॥ ’

અર્થાત્—‘ પંડે જ અર્પણવિધિ, પંડે જ હવિ, અને પંડના આત્માગ્નિ મધ્યે પંડે જ દવન કર્યો, આ પ્રમાણે પોતીકું બધું પોતે જ કરે છે એવું જેને બામે છે તે આત્મસ્વ બની જાય છે. ’ આ જ આશય આ મંત્રપ્રાગેનો છે. પંડે હવિ બનીને પંડના પાત્ર મધ્યે તે હવિને સ્થાપવાનો અને પંડે જ વાંકાતેડા ન ચાલતાં સંજતાપૂર્વક નિજ શક્તિનો નિજના ઉદ્ધાર અર્થે આત્મયજ્ઞ કરવાનો છે. આ ગીતે પોતીકું સંજપણ પોતે જ પોતાની અંદર વધાવું એટલે—(૫૧) ‘ દદ્દસ્વ ’ હોતાં ‘ તું પંડે સુદદ યા. ’

માહાર્મા તે યજ્ઞપતિદ્યાર્પીત । વિષ્ણુસ્ત્વા ક્રમતામ્,

૫૨ મા હ્યા. મા તે યજ્ઞપતિ
દ્યાર્પીત ।

૫૨ કુટિલ થતો મા, તારો યજ્ઞ-
પતિ પણ કુટિન ન બનેા.
(જુઓ ટિ ન ૨૨-૨૩)

૫૩ વિષ્ણુ ત્વા ક્રમતામ્ ।

૫૩ વિષ્ણુદેવ તાના પર ચઢો

મતનમ કે સરળપણે વર્તવા લાગવાથી તુ તારી પોતીકી જ
શક્તિ મદાવીશ અને પરિણામે તું મજબૂત બનીશ આત્મમજ
આ રીતે જ વિકસે છે (૫૨) “ મા હ્યા । મા તે યજ્ઞપતિ
દ્યાર્પીત ” એટલે કે તું કુટિલ ન થઇશ અને તારો યજ્ઞપતિ
પણ કુટિન ન થાય ” ડારણુ તમારા બે પૈકી કોઇપણ કુટિનતા
ધારણુ કરશે, તો પરિણામે તમારો બન્નેનો સર્વનાશ થઇ જશે.
એટલા માટે કુટિલ નીતિનો સંપત્ત ત્યાગ કરીને સરળપણે
વર્તતો જ [ટિપ્પણી ૨૨-૨૩ જુઓ. ત્યા પણ આ જ મત
આવેલો છે] (૫૩) “ વિષ્ણુઃ ત્વા ક્રમતામ્ ” યાને, “ સર્વ-
વ્યાપક દેવ તારો ઉપર ચઢી બેસો. અગર સ્વાર થાઓ. ” કદીક
કામ કદીક ક્રોધ, કદીક લોભ ઇત્યાદિ શત્રુઓ તારા પર સ્વાર
થતા દેખાય છે. કોઇના પર બૂત ચઢી બેસે છે તો કોઇના પર
વળી બીજો કોઇ વાયરો ચઢી બેઠેલો જણાય છે. એ રીતે તાના
પર કોઇને કોઇ બે ચઢી બેસનાર જ છે, તો પછી મર્વવ્યાપક
બગવાન વિષ્ણુ જ તાના પર ચઢી બેસો । જેવી રીતે કામ
ક્રોધને તમે તમારે માથે ચઢાવી લો છો, તેવી જ રીતે પન્થેશ્વરને
પણ બે તમારે શિર સ્થાપશો તો તમારે કલ્યાણ થઇ જશે. માટે
કામ ક્રોધાદિ રાક્ષસોને ચઢવા ન દેતા બગવાન વિષ્ણુને જ
ચઢવા દેજો. એમ થશે તો બગવાનની સર્વશુષ્કપન્નતા તથા
સર્વશક્તિમત્તા પણ તમારી અંદર આવશે અત્યારે તો કામવિહાર
તમાના પર સ્વાર બને છે અને તમને મગ્ન પડે તેમ નય વે દે.

ઊરુ વાતાયાપહતંશ્ચરક્ષો, યચ્છન્તાં પચ્ચ ॥ ૧ ॥

૫૪ ઘાતાય ઊરુ (ક્રમતામ્) | ૫૪ વાયુસેવન માટે વિરૂપ વા
મોકળી જગામાં [વિચર].

ને તેને પરિણામે તમે હાથહવાલ બનો છો. આને બદલે જો દેવને
જ તમારા શિર પર ચઢવા દેશો અને તેની પ્રેરણા પ્રમાણે નાચવા
લાગશો, તો તમારું કન્યાણુ બસ થશે જ થશે. ખરું જોતાં તો
તમારે કોઇની જ તાબેદારી ન સ્વીકારતાં પોતાની જ શક્તિ વડે
પ્રકાશવું જોઇએ. પરંતુ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી, અને
જ્યાં લગી રાક્ષસ કિંવા જૂતપિશાચ તમારા શિર પર બેઠક જમા-
વતો જ રહે, ત્યાં લગી તો આ દુષ્ટોને માથા પર ચઢાવવાને બદલે
દેવને જ તેમ કન્વા દો; યાને દૈવા બાવનો સંચાર તમારા હૃદયમાં
થવા દો. એમ કરવાથી દુષ્ટપણું કાયમતું દૂર થઈ જઇને સુષ્ટપણું
(કહેતાં બલમનસાર્થ વા સારસાધ) તમારી અંદર સ્થિર બની
રહેશે, અને દિવ્યતેજ તમારી અંદર ચમકવા લાગશે. મતલબ કે,
કામ કોધાદિકોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેવાથી માનવીની વૃત્તિ
સંકુચિત બનતી જાય છે, અને દેવને તેમ કરવા દીધાથી માનવીની
વૃત્તિ વિશાળ ને વિશાળ બનતી જાય છે. જેમ (૫૪) “ ઘાતાય
ઊરુ ક્રમતાં । ” કહેતાં, ‘ હવા ખાવી હોય તો ખુલ્લી જગામાં
ફરવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ આ બાબતમાં પણ સમજવાનું છે.
નાનકડા ધનની બંધિયાર ખોલીમાં વસનારો મનુષ્ય સંકુચિત વાતા-
વરણમાં જ ફરફર કર્યા કરે તો તેનામાં ક્ષોણતા આવતી જાય છે;
પરંતુ એજ મનુષ્ય જો વિશાળ વા ખુલ્લા વાતાવરણમાં નિમગ્ન
શુદ્ધ સ્વાતું સેવન કરતો રહે છે, તો તે ઉત્તરોનો પ્રુષ્ઠ બનતો
જાય છે. તેજ પ્રમાણે કામક્રોધાદિક દુર્યુષોને સ્વાર થવા દેવા
એ ક્ષાનિકારક છે અને પન્મેશ્વરને તેમ કરવા દેવું એ ઇન્નતિકારક

૬૫ અપહતં-રક્ષઃ ।

૫૫ રાક્ષસ દૂર થયો.

(ભુઓ ૪૦-૪૩)

૬૬ પશ્ચ ચચ્છન્તામ્ ।

૫૬ પાંચેવ પકડો.

છે. (૫૫) “ અપહતં રક્ષઃ ” યાને ‘ રાક્ષસ હણાયો. ’ દેવ તમારા શિર પર ચઢ્યો એટલે તમારા આંતરપ્રદેશમાં સેતાનને કિંવા રાક્ષસોને રહેવાનું સ્થાન જ મળવાનું નહિ. સ્થાનબ્રહ્મ થયેલો રાક્ષસ દૂર થયો જ સમજવો. તમારા પિંડમાં જ્યાં લગી પરમેશ્વર (કહેતાં દેવી બાવ) વાસ પૂરતો નથી, કિંવા પરમેશ્વરને માટે તમારું અંતઃકરણ જ્યાં લગી મોકળું બનતું નથી, ત્યાં લગી જ રાક્ષસ તમારી અંદર રહી શકે છે. જેમ સાંકડી બંધિયાર ખોલીમાં રોગના જંતુ રૂપી રાક્ષસ રહી શકે છે, પણ વિશાળ જગામાં ને ખુલ્લી હવામાં નથી રહી શકતો, તેમ જ આ બાબતમાં પણ સમજવાનું છે. (૫૬) “ પશ્ચ ચચ્છન્તાં ” કહેતાં, ‘ પાંચેવ વડે એને સાહી લો. ’ અર્થાત્ કે દેવે જ્યાં બેઠક લીધી કે લાગલો તેને પાંચેવ વડે મજબૂત રીતે પકડી લેવો. મતચબ કે કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન બુદ્ધિ અને આત્માઃ એ પાંચેવ વડે પરમેશ્વરને મજબૂત પકડી લઈ, તેને પાછો બહાર ન જવા દેવો. એ પાંચેવ દ્વારા એ દેવનું કાર્ય કાળજીભરી રીતે થતું રહે છે, તો તે વશ થઈને અહીંનો અહીં જ રહે છે, બહાર નિસરી જતો નથી. પરંતુ પાંચેવમાંથી એકાદ પણ બીજી પ્રવૃત્તિમાં બેડાય છે- તો દેવને ત્યાંથી બાગી જવાનો માર્ગ મળે છે. માટે નિજ કર્મ-શક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ મનશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ અને આત્મશક્તિ એ પાંચેવ શક્તિઓ વડે એને દૃઢ પકડી રાખવો. આ ઉપદેશ સાવ આલંકારિક હોવા છતાં અત્યંત મહત્વનો છે. વિચારવાવાળાને આનું મહત્ત્વ તત્કાળ સમજાઈ જશે. આ પશ્ચ ચચ્છન્તાં એ મન-

દેવસ્ય ત્વા સવિતુ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યા પૂષ્ણો દસ્તાભ્યામ્ ।

૫૭ સવિતુ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોર્વાહુભ્યામ્ પૂષ્ણો દસ્તાભ્યામ્ ત્વા [ગૃહ્ણામિ] ।	૫૭ સર્વને ઉત્પન્ન કે-વાવાળા દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમા અશ્વિનીના બાહુઓથી અને પૂષાદેવના હાથોથી તને પકડું છું
--	---

બાગનો બીજો અર્થ આમ પણ થાય - ' પોતાની પાસેય શક્તિઓને કાબુમાં નાખવી. ' અર્થાત્ કે ઉપર ગણાવેલી પાસેય શક્તિઓને તાબે નાખવી, દાવે ત્યાં ભટકવા ન દેવી. સ યમ અને ઇન્દ્રિય દમનનો આ અર્થનો ઉપદેશ પણ બારે મહત્ત્વનો છે. પોતાની પાસેય શક્તિઓને પરમેશ્વરના કાર્યમાં અર્પણ કરવી એનો બીજો અર્થ જ ' એ શક્તિઓને સ યમમાં ગાખવી ' એવો થાય. કાન્થુ કે મ યમ સિદ્ધ થયા વગર પરમેશ્વરના કાર્ય વિષે સર્વ શક્તિ સમર્પવાનુ નને જ નાદિ વીક ત્યારે, પરમેશ્વરનું આસન દિવમાં દઢ બનતા નુ થાય છે તે દવે આપણે જોઈએ - (૫૭) " સવિતુ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોર્વાહુભ્યા પૂષ્ણો દસ્તાભ્યામ્ ત્વા ગૃહ્ણામિ । " આનો અર્થ એવો થાય છે કે ' આ સર્વને ઉત્પન્ન કે નાગ દેવે -એની સૃષ્ટિમા હું તને અશ્વિનીના બાહુઓ વડે અને પૂષાદેવના હાથો વડે પકડું છું. ' આમગ પ્રમાણે આ પણ અનુદાન કે વાવાળા ભક્ત પ્રત્યે ઈશ્વરનો આશ્વાસનવાણી છે. પાછળ મ્હેવાઈ ગયું છે તેમ અનુદાનમાં પ્રદત્ત થયેલા ભક્તજનને પરમેશ્વર કોઈ પણ જાતનો વામ થવા દેતો નથી તેને એ પૂષાના હાથો વડે પકડે છે એટલે કે યોગ્ય રીતે પુષ્ટ કરે છે, અને અશ્વિની દેવાના હાથો વડે પકડે છે એટલે કે તેને નીરોગી રાખે છે કાન્થુ

અગ્નયે જુષ્ટં ગૃહ્ણામ્યગ્નીષોમામ્યાં જુષ્ટ ગૃહ્ણામિ ॥ ૧૦ ॥

૫૮ અગ્નયે જુષ્ટં [ગૃહ્ણામિ] ।

૫૮ અગ્નિને જે પ્રિય હોય તે હું લઉં છું [હવિષ્યાન્ન ખાઉં છું.]

૫૯ અગ્નીષોમામ્યાં જુષ્ટં ગૃહ્ણામિ

૫૯ અગ્નિ તથા સોમને જે પ્રિય હોય તે જ હું લઉં છું.

અશ્વિનીકુમાર એ દેવતાઓના વૈદ્ય હોવાથી તેમના હાથ સર્વને નીરોગી કરનારા છે, અને પૃથાદેવ એ સર્વને પુષ્ટિ અર્પનારા દેવતા છે. આ દેવતાઓના હાથો વડે જે ભક્તને પરમેશ્વર ભિંચકી લેશે તેને માટે કલિકાળનો ભો રહેશે નહિ, તેનાં સધળાં દુઃખો દૂર થશે ને તે મૃત્યુને પણ જીતી લેશે. પ્રભુના આ આશ્વાસન પર આરથા રાખી લોકોએ યોગ્ય પ્રકારે પોતાનાં અનુષ્ઠાન ચાલુ રાખવાં. આ પછી ખાવાપીવાનો વિચાર થવાનો જરૂર હોઈ તેને માટે નીચે પ્રમાણે બે પ્રતિજ્ઞાઓ રજૂ કરાઈ છે:

(૫૮, ૫૯) “ અગ્નયે અગ્નીષોમામ્યાંજુષ્ટં ગૃહ્ણામિ ” અર્થાત્ કે ‘ અગ્નિ તથા સોમ એ બે દેવતાઓને જે પ્રિય હોય છે તે જ હું સ્વીકારું છું. ’ અગ્નિને હવિષ્યાન્ન જ પ્રિય હોય છે અને સોમને દૂધ વગેરે પદાર્થ પ્રિય લાગે છે. સોમરસમાં દૂધ, દહીં વગેરે જે પદાર્થ ભેળવવામાં આવે છે તે સોમને બાવે છે, અને અન્નનો જે હવન કરવામાં આવે છે તે અગ્નિ દેવતાને રચિકર થઈ પડે છે. એટલા જ હવિષ્યાન્નનો દેવ સ્વીકાર કરે છે, ખીન્ને કાંઈ પદાર્થ તેને સ્વીકાર્ય નથી. ઉપર ગણાવેલા પદાર્થો જ મનુષ્યે જમીનમાં ઉગાડવાના. એ મિત્રાયના તંબાકુ, ચા ભાંગ અને એમના જેવા ખીજા હાનિકારક પદાર્થો ખાવાલાયક નથી તેમ ઉત્પન્ન કરવાલાયક પણ નથી. યજુર્નિમિત્તે ખાનપાનનું ૧૨૫ સચવાય

भूताय त्वा, नारातये, स्वरभिविख्येपं,
दृष्टंहन्तां दुर्याः पृथिव्यां,

૬૦ ભૂતાય ત્વા,

૬૦ ઉન્નતિ સાડ તને [ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે].

૬૧ ન અરાતયે

૬૧ અનુદારપણા માટે નહિ.

૬૨ સ્વઃ અભિવિચ્છેપમ્ ।

૬૨ આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે.

છે, તે આ જ પ્રમાણે. આવી રીતે શુદ્ધ ખોરાકનું સેવન કરવાથી વિચાર તથા આચારની શુદ્ધતા સધાય છે અને એ શુદ્ધતાથી ઉન્નતિ થતી જાય છે. મનુષ્યાવતાર ઉન્નતિને માટે જ છે એ સંબંધમાં દવેના ખે મંત્રમાગોમાં ઉત્તમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. (૬૦, ૬૧) " ભૂતાય ત્વા, ન અરાતયે । " એટલે કે ' ઉન્નતિ સાડ જ તને પેદા કરવામાં આવ્યો છે, અનુદારપણા માટે નહિ જ. ' જૂતાળ પર મનુષ્યાવતાર આપવામાં આવ્યો છે તે એટલા જ ખાતર કે એના યોગે તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી લઈ શકે. અનુદારપણે વર્તીને પોતાની શક્તિનો સંકુચિત બનાવવા માટે મનુષ્યજન્મ મળ્યો નથી. મતલબ કે ડોહ પણ કામ કરતી વખતે મનુષ્યે વિચાર કરવો રહ્યો કે ' ઉન્નતિ સાધવા અર્થે જ મારો જન્મ થયો ડોહ આ કામ મારા ઉન્નતિસાધનને મદદગાર થશે કે નહિ ? એવો વિચાર કર્યા બાદ જેનાથી પોતાની ઉન્નતિ થાય તેવા જ કામો મનુષ્યે દાય ધરવાં જોઈએ. સિવાય, મનની ઉદારતા ખીલવવી જોઈએ. અનુદારતા નહિ. બકતજન હોય છે તે એવો જ નિશ્ચય કરે છે અને મનમાં એવી ઈચ્છા સેવે છે કે— " સ્વઃ અભિવિચ્છેપ " યાને ' સ્વઃ ઠહેતાં સ્વરૂ એટલે કે આત્માનો પ્રકાશઃ એ આત્માનો પ્રકાશ મને સર્વત્ર

उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।

૬૩ પૃથિવ્યાં દુર્યાઃ દંદન્તામ ।

૬૩ પૃથ્વીપરનાં દાર મનજૂત થાઓ.

૬૪ उरु अन्तरिक्षं अन्वेमि

૬૪ વિસ્તૃત અંતરિક્ષમાં હું
[યથેચ્છ] વિચરું છું.

(ભુઓઃ ૪૪)

દેખવા દે.' આત્માનો એ પ્રકાશ મારે પામવો છે, તેથીરતો હું આ ધર્માનુકાન કરું છું. મારી એક જ ઈચ્છા છે તે છે દેવ ! તું પાર પાડજે ! અને (૬૩) “ પૃથિવ્યાં દુર્યાઃ દંદન્તાં ” કહેતાં ‘ પૃથ્વીપરનાં સઘળાં ધરો સુદદ થજો ! ’ અર્થાત કે ધરો ખખળી ગયેલાં ન હોય, પણ બધાં જ ધર સારાં ને મનજૂત હોય. આનો અર્થ એવો સમજવાનો કે આ પૃથ્વી પર મનજન, સાધુ, મહાત્મા ભક્ત કિંવા સદાચારી મનુષ્યો પુષ્કળ પેદા થતા રહેજો. જે ધરોમાં યજ્ઞ કહેતાં લોકકલ્યાણનાં કામો ચાલતાં રહે છે, તે ધરો સુદદ રહે છે, અને જે ધરોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ અને બીજાને ફસાવવા ધૂતવાની દાનતનું જોર જામેલું રહે છે, તે ધર ખખળી ગયેલાં હોય છે. ‘ દાર ’ કિંવા ‘ દુર ’ શબ્દનો અર્થ ‘ બારણું ’ કિંવા ‘ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું દાર અથવા સાધન ’ હોય તે વાટે પારતંત્ર્ય દૂર કરી બંધનમાંથી છૂટી શકાય છે. એટલા માટે ભક્ત ઇશ્વરની પાસે માગે છે કે ‘ મને આત્માનો પ્રકાશ દેખાઓ, અને આ પૃથ્વીના પટ પર જેટલાં ઉપકારશીલ મનુષ્યોનાં ધરો છે, તે બધાં મારે માટે તેમ જ સર્વ લોકોને માટે દિવસાનુદિવસ સુદદ બનતા રહો ! ’ આવાં ધર ઉત્તમ સ્થિતિમાં હશે તો તેના યોગે સર્વ લોકોનું કલ્યાણ જ થતું રહેશે. (૬૪) “ ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ ” એટલે કે ‘ વિશાળ અવકાશની અંદર હું સ્વેચ્છાપૂર્વક

પૃથિવ્યાસ્ત્વા નામૌ સાદયામ્યદિત્યા
ઉપસ્યેડ્મે હવ્યં રક્ષ ॥ ૧૧ ॥

૬૫ પૃથિવ્યાઃ નામૌ અદિ-
ત્યાઃ ઉપસ્યે ત્વા સાદ-
યામિ ।

૬૫ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે સ્વ-
તંત્રતાની સમીપમાં તેને
ખેસાડું છું.

સંચરું છું. ' જીવાત્માને આત્મપ્રકાશ લાખ્યો, અને જગતભરમાં સદાચારી, પરાપકારી, અને યજુમય જીવનવાળા મહાત્માઓનાં ઘર સુદૃઢ થયાં, એટલે પછી તેને જગતભરમાં વ્યાપેલા અવકાશમાં યથેચ્છ વિહરવાની અનુકૂળતા મળી ગયા જેવું થશે. અત્યારે જે કાર્યક્ષેત્ર બિંદુકુલ સંકુચિત્ત થયેલું છે તેવું કારણ એ છે કે સજ્જનોનાં ઘર ઠમી છે અને જે છે તે અખડપંચમ હાલતમાં છે; ત્યારે દુરિજનોનાં ધામ પુષ્કળ છે અને સારી હાલતમાં છે. એથી કરીને સજ્જનો માટે મોકળાશમાં કામ કરવા પૂરતું વિશાળ કાર્ય-ક્ષેત્ર જ નથી રહ્યું: [આજ મંત્ર ૪૪ માં ટિપ્પણીમાં આવેલો હોષ ત્યાં આગળ કરવામાં આવેલું સ્પષ્ટીકરણ પણ વાચકોએ જોઈ લેવું.]. આટલો પ્રતિજ્ઞા હોવા છતાં જે મનુષ્ય પોતાનું સારું જીવન યજુમય બનાવે છે, તેને તો વિપુલ કાર્યક્ષેત્ર મળી રહે છે, એમાં શંકા નથી. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ જે શખ્સ જગતના કલ્યાણ માટે પોતાનું જીવન સમર્પી દે છે, તેને આશ્વાસન આપતાં પરમેશ્વર કહે છે કે—(૬૫) “ પૃથિવ્યાઃ નામૌ અદિત્યાઃ ઉપસ્યે ત્વા સાદયામિ । એટલે કે ‘ પૃથ્વીના મધ્યભાગે અને સ્વતંત્રતા દેવીના પડખામાં હું તને ખેસાડું છું. ’ મતલબ કે આ પૃથ્વીના કેન્દ્રસ્થાને તે મનુષ્ય પ્રકાશે છે. એટલે મધ્યભાગે આવેલા ઊંચા માંચડા પર બેઠેલા મનુષ્ય પર બધાની

પવિત્રે સ્થો વૈષ્ણવ્યૌ,

૬૬ અમે હવ્યં રક્ષ ।

૬૬ હે અગ્નિદેવ ! આ દવિનું
તું રક્ષણ કર.

(જુઓ નં. ૩૨)

૬૭ વૈષ્ણવ્યૌ પવિત્રે સ્થઃ ।

૬૭ વિષ્ણુની શક્તિથી થયેલી
શુદ્ધિકરણ ક્રિયાઓનાં બે
સાધનરૂપ તમે છે.

આંખે નેમ મંડાય છે, તેમ પૃથ્વીભરના બોઝોની દૃષ્ટિ આવા સાધુ પુરૂષ પ્રત્યે ખેંચાય છે. સમસ્ત ભૂતજન પરના માનવી મંડ-
ળમાં તે પ્રમુખના ઉચ્ચાસને સ્થાપિત થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રમુખા-
સને મિરાજતો થશે તે અદ્વિતિને ખોળે જઈ બેસે છે. ‘અદ્વિતિ’
એટલે શું ? તો કે ‘વિત્તિ’ એટલે બંધન અને અ-વિત્તિ
એટલે અબંધન કહેતાં સ્વતંત્રતા. અર્થાત્ કે સ્વાતંત્ર્યદેવીના ખોળે
જઈને એ બેસે છે. અને પછી તો તે જગતની અંદર સર્વેસર્વો
ખની જઈ સરમુખત્યારની માફક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે. ઇશ્વર
તરફનું આ આસ્વાસન સાંભળીને ભક્તજન ફરીથી આત્મસમર્પણની
પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે—(૬૬) “ અમે હવ્યં રક્ષ । ” ‘ હે
તેજસ્વી દેવતા ! આ હવ્ય પદાર્થોને હવે તો તું જ સંભાળ. ’
મારું જીવન એજ સર્વ હવ્ય દ્રવ્ય છે. એ આખું જીવન હું તને
સમર્પી દઉં છું. હવે હું પંડે પણ તારોજ છું. તારે હવે નેમનું
કરવું હોય તેમનું કર; હવે તો તારે જ મને સંભાળવાનો છે.
[૩૨ માં દિગ્વિજયનો મંત્રબાગ પણ આવો જ છે: એટલે તે મંત્ર પણ
અહીં ફરી જોઈ જવો.]

(૬૭) “ વૈષ્ણવ્યૌ પવિત્રે સ્થઃ ” પાને ‘વિષ્ણુ’ કહેતાં
સર્વવ્યાપક ભગવાનની શક્તિથી સંયોજિત થયેલાં પવિત્રીકરણનાં

સવિતુર્વઃ પ્રસવે ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ।

૬૮ સવિતુઃ પ્રસવે, અચ્છિદ્રેણ
પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ,
યઃ ઉત્પુનામિ ।

૬૮ ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં
હિદરદિત પવિત્રીકરણનાં
સાધન વડે અને સૂર્યનાં
કિરણો વડે તમને બધાંને
ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરું છું.

બે સાધનરૂપ તમે છો, 'મત્તજન કે તમારી અંદર આ બે શક્તિઓ છે. પ્રાણ તથા મન આ બે સાધનો પવિત્રીકરણનાં હોઈ એમની અંદર વિવક્ષણ દેવી શક્તિ ભરેલી છે. પ્રાણની સાધના વડે હઠયોગ અને મનની સાધના વડે રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે અને તેને પરિણામે અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ સિદ્ધ થઈને ભક્ત સ્વતંત્રતા દેવીના બોલે બેસવાનો અધિકારી બને છે. પવિત્રીકરણનાં આ સાધનો પોતાની અંદર છે એવું જ્ઞાન મનુષ્યમાં પ્રથમ જન્મીત થવું જોઈએ, અને તે પછી એ સાધનોના ઉપયોગ દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી જોઈએ. સાધનો નિર્માણ કરી મનુષ્યની આગળ ધરી દેવાની ફરજ ઇશ્વરની હોઈ તે તેણે પૂર્ણ કરી દીધેલી છે. હવે તો મનુષ્યે જ પોતાનું કર્તવ્ય કરવું રહ્યું. અને એ જ વાત હવેના મંત્રભાગમાં રજૂ થાય છે. (૬૮) "સવિતુઃ પ્રસવે, અચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ, સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ યઃ ઉત્પુનામિ ।" એટલે કે 'ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં પવિત્રીકરણના કાણા નહિ એવા સાધન વડે, તથા સૂર્યનાં કિરણો વડે તમને બધાંને હું પવિત્ર કરું છું.' ઉત્પાદક પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં શુદ્ધિ માટેનાં તો અનેક સાધનો ભર્યાં પડ્યાં છે. પણ તેમાં સૂર્યકિરણ એ એક બહુ મોટું સાધન છે. સૂર્યકિરણો દ્વારા આ જગતની અંદર પવિત્રતા વા શુદ્ધિ સધાય છે. એટલે જ ને લોકો પોતાના ઘરમાં સૂર્યપ્રકાશને આવવાની સોજ

દેવીરાપો અગ્રેગુવો અગ્રેપુવોડગ્રે દમમઘ યજ્ઞં નયતાંગ્રે

૬૯ દેવી: આપ: અગ્રેગુવ: અગ્રે
પુવ: ।

૬૯ [હે] દિવ્ય જળ ! તમે
આગળ જવાવાળાં અને
પ્રથમ પવિત્ર કરનારાં છો.

રાખે છે, તેમનાં ઘરમાં રોગરાષ્ટ્ર દેખા દેતાં નથી. જેઓ પોતાનાં શરીરને સૂર્યસ્નાન કરાવે છે યાને જેઓ શરીરને તડકામાં તપાવે છે તેઓ જાતે નીરાગી રહે છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં, આ પ્રભાણે, શુદ્ધિકરણનો ધર્મ રહેલો છે. ઉપર કહેવાય જ ગયું છે કે આત્માની શક્તિ ધરાવતાં પ્રાણ તથા મન એ બન્ને પણ પવિત્રકરણનાં સાધનો છે. પણ તે ‘અ-ચ્છિદ્ર’ કહેતાં છિદ્રરહિત હોવાં જોઈએ. કાણું-કુખડાં ન હોવાં જોઈએ. સાધનોમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ કોઈ પણ પ્રકારની ખોડખાંપણ નહિ હશે તો જ તે યોગ્ય શુદ્ધિકરણ કરી શકશે, નીકર નહિ જ. ગળણી વા આગણીના વેદ મોટા યજ્ઞ ગયા હોય છે ત્યારે દૂધ કે ઘી ગાળવાની, કિંવા હોટ ચાળવાની ક્રિયા જેમ બરાબર થઈ શકતી નથી, તેમજ પ્રાણ અને મનનાં સાધનો અચ્છિદ્ર કહેતાં ખોડખાંપણ વિનાનાં નિર્દોષ હશે તો જ તે પવિત્રીકરણની ક્રિયા કરી શકશે. આ પ્રભાણે પાણી પણ શુદ્ધિનું એક સાધન છે, એમ હવેનો મંત્રભાગ ઉપદેશે છે. (૬૯) “ દેવી: આપ: અગ્રેગુવ: અગ્રેપુવ: । ” ‘ દિવ્ય જળ પ્રગતિ કરાવનારું પ્રથમ દરજ્જાનું પવિત્રકરણ છે. ’ દિવ્ય જળ એટલે વાદળમાંથી વરસતું શુદ્ધ જળ. વરસાદનું પાણી ઘુસોકમાંથી આવતું હોવાથી તેને દેવી આપ: કહેતાં ‘ દિવ્ય જળ ’ કહેવામાં આવે છે. વૃષ્ટિ દ્વારા મળનારું જળ અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ કરનારું છે. ઉપવાસને હલાડે ખીણું કશું જ ન ખાતાં કેવળ વરસાદનું પાણી જો પીવામાં

યજ્ઞપતિઃ સુધાતુ યજ્ઞપતિ દેવયુવમ્ ॥ ૧૨ ॥

૭૦ અથ ઇમ યજ્ઞ અગ્રે નયત ।

૭૦ આને આ યજ્ઞને આગળ લઈ જાઓ

૭૧ યજ્ઞપતિ સુધાતુ દેવયુવ
યજ્ઞપતિ અગ્રે નયત ।

૭૧ યજ્ઞપાતક, ઉત્તમ ધાતુ
ધારણ કરનાર, દેવની ભક્તિ
કરનાર યજ્ઞમાનને આગળ
લઈ જા [યાને પ્રગતિ કરાવ]

આવે તો તેથી અન્તરશુદ્ધિ અચ્છી રીતે યાય છે. એજ પ્રમાણે
બાહ્ય વા વરાળતુ પાણી પણ શુદ્ધિકારક છે શુદ્ધોદક કહેતા વ્વચ્છ
પાણી એ શરીરની સ્વચ્છતા સાવે છે અને અરોગ્ય અર્પે છે તેથી
કહેવામા આ યુ છે કે-(૭૦) " ઇમ યજ્ઞ અથ અગ્રે નયત । "-
' આ યજ્ઞને આજે જ આગળ લઈ જા ' યાને આજે જ યજ્ઞની
પ્રગતિ કર એને પાછળ ખેસવીશ નહિ ' યજ્ઞ ' કિવા ' યજ્ઞપુત્ર '
એ નામ આત્માનુ હોઈ તે વેદોમા પ્રસિદ્ધ છે આ યજ્ઞને
કહેતા આત્માને આગળ લઈ જવાનો છે શારીરિક શુદ્ધિ દ્વારા
આત્માની પ્રગતિ થાય છે. શુદ્ધતા એ પ્રગતિનુ સાધન છે
એના માટે ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળાએ આત્મશુદ્ધિ સાધવાનો
પ્રયાગ કરે તે એમને પહેલી શરીરશુદ્ધિ પાણીથી થાય છે સૂર્ય-
કિરણોથી આખા પ્રદેશની તેમજ શરીરની પણ શુદ્ધિ થાય છે
પ્રાણાયામથી અને મનનથી અન્તરની શુદ્ધિ સધાય છે આ પ્રમાણે
આત્મા લગીમા સૂચવાયના શુદ્ધિકરણના સાધનોનુ મહત્ત્વ હોઈ
માનવીના ઉન્નતિકાર્યમા તેમની જરૂર પડે છે. એટલા માટે
આગળના મત્રમા કહેવામા આન્યુ છે કે-(૭૧) ' યજ્ઞપતિ
સુ-ધાતુ દેવ યુવ યજ્ઞપતિ અગ્રે નયત । " એટલે કે ' યજ્ઞ-

માનને ઉત્તમ સપ્તધાતુઓથી યુક્ત કરીને તથા દેવાનો મળતિયો
વા ભક્ત બનાવીને આગળ વધાર. ' યશ્વપતિ ' એટલે યશ્વતું
પાલન કરવાવાળો. ' યશ ' (યજ્ઞ-દેવપૂજા-સંગતિકરણ-દાનેષુ)
એટલે જેના યોગે શ્રેષ્ઠજનોનો સત્કાર, શોકોતું સંગઠન, અને
દુઃખીઓ પર ઉપકાર થાય એવું શ્રેષ્ઠકર્મ, એવાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં
કર્મ કરનારો તે યજ્ઞમાન કિંવા યશ્વપતિ કહેવાય. આ યશ્વપતિ
' સુ-ધાતુ ' કહેતાં ઉત્તમ ધાતુઓથી યુક્ત બનવો જોઈએ. શરી-
રની અંદર સાત પ્રકારની ધાતુઓ છે, જેવી કે: રસ, સકત, માંસ,
મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય. એ સાત ધાતુઓ ઉત્તમ સ્થિતિમાં
જે શરીરમાં હોય તેને ' સુ-ધાતુ ' કહેવામાં આવે છે. ઉપર
જણાવેલી આત્મશુદ્ધિની ક્રિયાથી શરીરમાંની આ સાત ધાતુઓ
ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહે છે ને શરીર નીરોગી અને દીર્ઘાયુ બને છે.
તેવી જ રીતે, ' દેવ-યુગ્મ ' એટલે કે દેવાની સાથે પોતાનો
સંબંધ જોડનારો. ભક્ત એ ઇશ્વરની સાથે સંબંધ જોડે છે એટલે
એ ' દેવ-યુ ' કહેવાય. પરંતુ આ સિવાય પણ આ શબ્દનો અર્થ
વધારે વિશાળ છે. પોતીકા પ્રાણશક્તિ વધારવા કાળે વાયુ-દેવની
સાથે સંબંધ રાખનારો, નિજ નેત્રશક્તિના વધારા માટે સૂર્ય-દેવથી
સંબંધ બાંધનારો, પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવા સાર જળદેવતાથી
મેળ રાખનારો, અને એવી રીતે દેવતાઓની સહાયથી પોતીકા
ઉન્નતિ કરી લેનારો જે સાધક હોય તેને પણ ' દેવ-યુ '
કહેવાય. આટલા વિવેચન પછી આ શબ્દ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે
સહજે ધ્યાનમાં આવશે. પોતીકા અસ્થિતત્વ સાર, આરોગ્ય સાર,
દીર્ઘાયુષ્ય સાર, અને એકંદરે નિજની ઉન્નતિ સાર દેવતાઓ સાથે
સંબંધ જોડવો એ મનુષ્ય માત્રને માટે પરમ આવશ્યક ચીજ છે.
અને એ રીતે દેવતાઓની સાથે પોતાનો સંબંધ જે જોડે છે તેની

યુષ્મા ઇન્દ્રો વૃણીત વૃત્રતૂર્યે, યૂયમિન્દ્રમવૃણીત વૃત્રતૂર્યે,

૭૨ ઇન્દ્રઃ વૃત્રતૂર્યે યુષ્મા
અવૃણીત ।

૭૩ યૂયં વૃત્રતૂર્યે ઇન્દ્રં અ-
વૃણીત ।

૭૨ ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી
વેળા તમારો સ્વીકાર કયો હતો.

૭૩ વૃત્રાસુરના વધ વખતે તમે
ઈન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો.

પ્રગતિ શીઘ્રગામી અને છે. (૭૨) ઇન્દ્રઃ વૃત્રતૂર્યે યુષ્મા અવૃણીત । કહેતાં-‘ વૃત્રાસુરના વધ વખતે ઇન્દ્રે તારો (જળનો) સ્વીકાર કયો હતો. ’ અને (૭૩) “ યૂયં વૃત્રતૂર્યે ઇન્દ્રં અવૃણીત ” કહેતાં-‘ તે (જળે) આ વૃત્રાસુરવધ વખતે ઇન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો. ’ આ એક બીજાની સહાયથી વૃત્રરૂપી શત્રુનો નાશ શક્ય અને છે. અહીં ‘ ઇન્દ્ર ’ એ આત્માને સ્થાને છે. જેની શક્તિના યોગે ઇન્દ્રિયોને ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ, તે શક્તિનો માલિક તે ‘ ઇન્દ્ર ’ કહેવાય. (જુઓ : ટિપ્પણી નં. ૭ અને ૩૧). આ ઇન્દ્રતું વૃત્ર સાથે યુદ્ધ ચાલે છે. ‘ વૃત્ર ’ એટલે (વૃણોતિ इति वृत्रः याने न घेरी ते) ઘેરી લેનારો. અર્થાત્ કે એમરથી ઘેરો ધાલનાર, વીંટી વળનાર શત્રુને વૃત્ર સંજ્ઞા મળે છે. જવરાદિ વિવિધ બાધિઓ આ શરીરને ઘેરે છે, એટલે આધ્યાત્મિક પરિ-બાધામાં એ રોગોને ‘ વૃત્ર ’ નામે ઓળખાય. જળની સહાયથી યાને ‘ જલશિક્તિસા ’થી આ રોગોતું નિવારણુ થઈ શકે છે. તેથી અહીં ‘ જળ ઇન્દ્રને કહેતાં જીવત્માને સહાય કરીને જવરાદિ રોગોતું નિવારણુ થઈ શકે છે. તેથી અહીં ‘ જળ ઇન્દ્રને, કહેતાં જીવત્માને સહાય કરીને જવરાદિ રોગોનો નાશ કરે છે ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી વખતે જળની મદદ લીધી અને જળે પણ તેને તે વખતે મદદ દીધી. એનો સરળ

પ્રોક્ષિતા સ્ય । અગ્નયે ત્વા જુષ્ટં પ્રોક્ષામ્યગ્રીષોમાભ્યામ્ ત્વા
જુષ્ટં પ્રોક્ષામિ ।

૭૪ પ્રોક્ષિતાઃ સ્ય ।

૭૫ અગ્નયે જુષ્ટં ત્વા પ્રોક્ષામિ,
અગ્રીષોમાભ્યાં જુષ્ટં ત્વા
પ્રોક્ષામિ ।

૭૪ તમે પવિત્ર બન્યા છો.

૭૫ અગ્નિને પ્રિય એવા તને હું
પવિત્ર કરું છું. અગ્નિ તથા
સોમના પ્રીતિપાત્ર એવા તને
હું પવિત્ર કરું છું.

બાવાર્થ જોવા જઈએ તો એટલે જ કે જવચિકિત્સાથી શરીરને
ઘેરી વળેલા યાને શરીરમાં વ્યાપી ગયેલા જવરાદિ રોગોનો
ધન્દ્રે કહંતાં છવાત્માએ નાશ કર્યો. જળ શુદ્ધિ કરે છે: અને શુદ્ધિ
વા સ્વચ્છતા કે સ્પર્શ એ આરોગ્યનું મૂળ હોવાથી જળને આરોગ્ય-
દાતા પણ કહી શકાય જ. વૃત્તના વધ પછી જળપ્રવાહ વહેવા
માંડે છે, એનો અર્થ એવો થાય કે જવરનો પરાજય થયો એટલે
કે તાવ બિતરી ગયો એટલે પસીનો છૂટવા માંડે છે. જળનું મદત્વ
કેટલું બધું છે તે આ મંત્રભાગો દ્વારા ઉત્તમ રીતે બતાવવામાં
આવ્યું છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ માટે આરોગ્ય, શક્તિ અને દીર્ઘા-
યુષ્મની જરૂર છે અને તે જળથી મેળવી શકાતાં હોવાથી આરોગ્યને
અર્થે જળનો ઉપયોગ કરતા રહેવાનું સૂચવ્યું છે. (૭૪) “ પ્રોક્ષિતાઃ
સ્ય ” એટલે કે “ (જળના સિંચનથી) તમે પવિત્ર થયા છો. ”
જળ છંટાવાને લીધે જાતે પવિત્ર થવાય છે, અને તે જળના યોગે
ધતર જનો અને જથ્થુસો પણ શુદ્ધ થાય છે. મતઘ્ન કે જળના
સંસર્ગથી સર્વની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધતાનો આ નિયમ જ છે.
(૭૫) “ અગ્નયે જુષ્ટં ત્વા પ્રોક્ષામિ, અગ્રીષોમાભ્યાં જુષ્ટં ત્વા
પ્રોક્ષામિ । ” આનો અર્થ એવો થાય કે “ અગ્નિ અને સોમ

દેવાને પ્રિય થઇ પડેલો એવો જે તું તેને હું (જળસિંચન દ્વારા) પવિત્ર કરું છું. ” [અત્રે ૫૮, ૫ નંબરની ઠિપ્પણીઓ જુઓ]-
 અગ્નિ તથા સોમ દેવતાઓને જે પ્રિય હોય તે તેને પવિત્ર ક્રિયા શુદ્ધ કરીને અર્પણ કરવું જોઇએ. આ નિયમ બરાબર સમજવા સારૂ આપણે અહીં જઠરાગ્નિનો દાખલો તથાસીથુ જઠરાગ્નિને કેટલુંક ધાન પ્રિય હોય છે, અને કેટલુંક અપ્રિય હોય છે. જેને જે પચે તે તેને પ્રિય છે એમ સમજવું. હવે, જેના જઠરાગ્નિને જે ખોરાક પ્રિય હોય યાને માફક આવતો હોય, તે જ ખોરાક તેને આપવાનો હોય તો તે ખોરાકના પદાર્થને શુદ્ધ, સ્વચ્છ અને નિર્દોષ કરીને જ આપવાનો હોય. તેવું થાય તો જ તે પચીને શરીરને પુષ્ટિદાતા નીવડે. બીજા અગ્નિઓની બાબતમાં પણ આમ જ સમજવાનું. આપણા શરીરમાં જઠરાગ્નિ જેવા જ બીજા અનેક અગ્નિઓ છે: જેવા કે—ગ્રાણાગ્નિ, માનાગ્નિ, વાગ્નિ, કામાગ્નિ ક્રિયાદિ. એ બધા અગ્નિઓ અગ્નિ દેવતાની જ વિશ્વતિઓ હોઇ તે પ્રત્યેક અગ્નિને પ્રિય થઇ પડનારા પદાર્થો નિરનિરાશ છે. એ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો શુદ્ધ અને નિર્દોષ કરીને જ જે તે અગ્નિને અમર્પવા જોઇએ. શરીરની અંદર જે ભાગો ઉષ્ણ અને ઉદ્દીપક કહેતા ઉત્તેજન પામનારા છે તે અગ્નિરૂપ હોઇ, જે ભાગો શાંત અને શિયત છે તે સોમરૂપ છે. આ પ્રમાણે આ શરીર કિંવા આ જગત ‘ અગ્ની-પોખીય ’ છે, એટલે કે અગ્નિ અને સોમથી બરેલું છે. એની સુગિયતિ વા તંદુરસ્તી સારૂ એને જે જે કંઈ આપવાની આવશ્યકતા હોય તે તે સામગ્રી શુદ્ધ કરીને જ આપતા ગહેવાની ખાસ જરૂર છે. જઠરાગ્નિને (માફક આવતો) શુદ્ધ ખોરાક આપતા ગહેવાથી જઠરાગ્નિ તેજ રહે છે, મદ પડતો નથી અને પચિયામે તે શારીરિક વિકાસનું માધન નીવડે છે. એ જ પ્રમાણે બીજા

દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વં, દેવયજ્યાયૈ,

૧. દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વમ્ ।	૭૬ દિવ્ય કર્મને માટે શુદ્ધ થાઓ.
૨. દેવયજ્યાયૈ [શુન્ધધ્વં] ।	૭૭ દેવતાઓનું પૂજન કરવા સાર શુદ્ધ થાઓ.

અગ્નિઓ તથા સોમની પાત્રતર્પણ પણ સમજી લેવું. (૭૬)
 'દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વ' । " કહેતાં 'દિવ્ય કર્મ' કરવા સાર
 મેં આ પ્રમાણે શુદ્ધ અને પવિત્ર થાને નિર્દોષ થાઓ. ' તાત્પર્ય
 , તમારે હાથે દિવ્ય કર્મ થાય એવી જો તમારી ઈચ્છા હોય તો
 મેં આ રીતે અંદરથી શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્દોષ બનો. તમારે
 રતે દિવ્ય કર્મો થશે તો જ તમે ઉન્નત થશો અને જો આસુરી
 મોં થશે તો અધોગતિ પામશો. એટલા માટે તમારે હાથે આસુરી
 મોં ન થતાં દૈવી કર્મો જ થતાં રહે તે સાર તમારે પોતાની કાવિક
 કાવિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. (૭૭) "દૈવયજ્યાયૈ
 શુન્ધધ્વં ।" એટલે કે "દેવોનું પૂજન કરવા સાર શુદ્ધ થાઓ" તમારે
 સત્કાર દેવોને સ્વીકાર્ય બને તેટલા સાર શુદ્ધ થાઓ. ટિપ્પણી નં.
 ૧૬ થી ૨૦ માં 'પિંડ બ્રહ્માંડ ન્યાય' સમજાવ્યો છે તે આ કેકાણે
 ફરી જોઈ જવો. જે દેવતાઓનું પૂજન કરવાનું હોય તે દેવો
 આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ શરીર મધ્યે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો રૂપે, આધિભૌતિક
 દષ્ટિએ જનસમાજમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોરૂપે, અને જગતમાં સર્વોદિ
 દેવતાઓ રૂપે સમજવાના છે. એ બધાનું પૂજન કરીને ઉન્નતિ
 સાધવાની છે. શરીર મધ્યે નેત્ર, કર્ણ, નાસિકા આદિ દેવ છે તેમને
 શુદ્ધ અને સરળ આચરણવાળાં રાખીને તેમને સત્કાર પામવાને
 યોગ્ય બનાવવાં. રાષ્ટ્ર વા સમાજમાં (બ્રાહ્મણ) જ્ઞાની, (ક્ષત્રિય)
 શૂર, (વૈશ્ય) ધની, અને (શૂદ્ર) કારીગર-એ ચાર દેવતાઓ છે,
 અને તેઓ જ્ઞાનદેવ, વીર્યદેવ, ધનદેવ અને કર્મદેવ કહેવાય છે. તે.

પદ્મોઽશુદ્ધા પરાજનુરિદ વસ્તચ્છુન્ધામિ ॥ ૧૨ ॥

૭૮ યત્ત ય અશુદ્ધા પરા
જન્નુ તત્ત ય શુધામિ ।

૭૮ જે અર્થે તમાગ પૈકી કેટલાક
અશુદ્ધ હોવાને મારણે પરાબ્રૂત થયે
તે અર્થે તમેને શુદ્ધ કરું છું

પૈકી જેઓ શુદ્ધાયણી હોય તેવાનો જ મત્કાગ કરવાનો છે તે જ પ્રમાણે જગતમા જગ, વાયુ આદિ અનેક દેવો છે જેમના પૃથક સઘનાના જીવનનો આધાર છે તેમજ પૂજન તો થયું જ નોંધ્યે ને ? આમ આ નણે કોટોના દેવોનો સત્કાર કરતા રહેવાની મનુષ્યની પરમ ફરજ છે એ ફરજ યથાયોગ્ય જાતના ખાતર મનુષ્યે મહુથી પ્રથમ પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી નોંધ્યે જાતે શુદ્ધ થઈને શુદ્ધ ભાવનાપૂર્વક દેવોનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર જો કરાશે તો તેઓ પોતાની શક્તિ દ્વાગ યાજકની હિન્નતિ કરશે જ શુદ્ધિ કરવાની શી જરૂર ? તે સમજવવા આ પછીના મંત્રમાગમા કહ્યું છે કે (૭૯)

યત્ત ય અશુદ્ધા પરાજન્નુ તત્ત ય શુન્ધામિ । ' યાને ' તમે જો અશુદ્ધ રહો તો નહીં પરાબ્રૂ પામે એટલા માટે જ હું તમારી શુદ્ધિ કરું છું ' આત્મશુદ્ધિનો અભાવ, અને અત્ત કરણમા અપવિત્ર વિચારોની કિવા ખીન ઠાંધપણ તરેહના હોયની હાજરી આજે આપણા પરાબ્રૂત મુખ્ય કારણ છે એટલા માટે વિજય મેળવવાની જેમની હમ્મજ હોય તેમણે પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી એ પરમ આવશ્યક ગામત છે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ આ ઉપદેશનો વિચાર કરીએ તો પોતાના શરીર માહેના રોગાદિ શત્રુઓ સાથેની લડાઈમા વિજય મેળવવો હોય તો પોતાના શરીરની આતર ખાલ શુદ્ધિ અવશ્ય થઈ હોવી નોંધ્યે રાષ્ટ્રીય શત્રુઓ સામે લડીને વિજય સપાદન કરવો હોય તો પણ રાષ્ટ્રના ઘટકરૂપ જનસમુદાયમા હિંચ, વિચાર અને આચાર સખધી શુદ્ધતા થઈ હોવી નોંધ્યે

શર્માસ્યાવધૂતંરક્ષો વધૂતા અરાતયો,

૭૯ શર્મ અસ્તિ ।

૮૦ રક્ષ અવધૂત । અરાતય
અવધૂતા ।

૭૯ તુ સુખ [૩૫] છે

૮૦ રાક્ષસ દૂર થયો, અને
અનુદાર પણ દૂર થયા

અર્થાત્ કે વિશુદ્ધિ થઈ હોય તો જ વિજય મેળવી શકાય છે અશુદ્ધતાથી પરાજય અને શુદ્ધતાથી વિજય આ સોનેરી નિયમ વાચકોએ અત્રે લક્ષમા લેવો (૭૬) ' શર્મ અસ્તિ । ' કહેતા તુ સુખ સ્વરૂપ છે. ' તારૂં મૂળનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ સુખમય છે, તે લક્ષમા રાખ મૂળના શુદ્ધ સ્વરૂપ પર થોડોશો' ડાવ પડ્યો કિંવા કનક લાગ્યું કે લાગણુ દુખ ઊપજે છે તેથી કરી મનુષ્ય પોતાની શુદ્ધતા કાયમ રાખે એ અત્યંત આવશ્યક છે આત્મશુદ્ધિ એ જ સુખનું સાધન છે એવી શુદ્ધિ મિદ્ધ થતા શુ યાય છે તે જુઓ - (૮૦) " રક્ષ અવધૂત । અરાતય અવધૂતા । " યાને ' રાક્ષસ દૂર થયો, શત્રુ કિંવા અનુદાર દૂર થયા (એવો અનુભવ તને આવવા લાગશે) જાતની વિશુદ્ધિ સધાતા શત્રુઓ માર્ગમાથી ખસી જાય છે અને આપણે શત્રુગઢિત મન્યા છીએ એવો અનુભવ થવા માટે છે એવો અનુભવ પામ વાનો અધિકાર મનુષ્ય માત્રને છે [આ જ પ્રકારનો ભાવ ૪૦થી ૪૩ મા મત્રમાગોમા છે, તે ટિપ્પણીઓ સાથે અત્રે જોઈ જવો] શરી મધ્યેના રાક્ષસ તે રોગબીજ, અને રાજૂ મધ્યેના રાક્ષસ તે સમાજમાના દુષ્ટ અને આતતાથી મનુષ્યો તેઓ આક્રમણ કરીને તેમને પીડે છે રોગબીજે શરીરના મીઠા અણુઓને બગાડે છે અને આતતાથી માણસો સજ્જનોને મતાવે છે. એટલા માટે ઠાકાએ પણ એમને વશ ન થવું, સ્વાધીન વૃત્તિથી રહેવું. આત્મશુદ્ધિ દ્વારા

અદિત્યાસ્ત્વગસિ ।

૮૧ અદિત્યા ત્વક્ અસિ

૮૧ સ્વાધીનતાની ત્વયા તુ છે

એમનું નિનારણું કરી શકાય એમ ૭૬ થી ૮૦ સુધીના મંત્રભાગોમાં દર્શાવ્યું છે એવી આત્મશુદ્ધિ કરવાને મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે કે નહિ એવી જાણ કોઈને આવે તેનું સમાધાન કરવાને આગળનો મંત્ર ભાગ કહે છે કે-(૮૧) ‘અદિત્યા ત્વક્ અસિ ।’ યાને ‘તુ અદિતી કહેતા સ્વતંત્રતાની ચામડી છે’ ‘દિતી’ એટલે ‘બંધન, પગલત્રતા, દીનતા, ખડિત થવું તે, કમી થવું તે’, અને અદિતી એટલે ‘બંધનમાંથી મુક્તિ, સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, અખડિતતા અપાવે વૃદ્ધિ’ દ્વિતીયા દૈત્ય, અસુર અને રાક્ષસનો જન્મ થાય છે, અને અદિતીથી આદિત્ય, દેવ અને સુર પેદા થાય છે અદિતીની દેવી સંપત્તિ છે, ત્યારે દિતીની આસુરી સંપત્તિ છે આ બંને ભાવ વ્યક્ત કરવાને આપણે ‘અદિતી’નો અર્થ ‘સ્વાધીનતા એવો મમજીશુ પણ તેમ કરતા અદીનતા’ ‘બંધનમાંથી મુક્તિ’ વગેરે બીજા મધ્ય અર્થો પણ વાચકોએ વિસ્તરવાના નથી ‘સ્વાધીનતા’ એ અર્થ વટાવતા આ મંત્રભાગનો અર્થ આવો થાય કે- ‘હે મનુષ્ય તુ સ્વાધીનતાની ત્વયા છે’ ‘ત્વક્’ શબ્દનો અર્થ ‘ત્વયા, ચામડી છાન કિંવા મલ્લ આચ્છાદન’ એવો થાય અહીં ‘આચ્છાદન’ કહેતા ઢાંકણ વા ઉપરનું પડ એ અર્થ બંધમેસે છે એ અર્થમાં લેતા ‘હે મનુષ્ય’ તુ સ્વતંત્રતાનું આચ્છાદન કિંવા ઢાંકણ છે અર્થાત્ કે સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા, અદીનતા એ તારી અદર છે તુ તેમને વ્યાપીને તેમના ઉપર પથનાઈ રહ્યો કે પગલત્રતા, દીનતા અને પ સ્વાધીનતા એ મનુષ્યના સ્વાભાવિક નક્ષણ નથી, પણ વિકૃત લક્ષણ છે માનવીની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ

પ્રતિત્વાદિતિવેત્તુ । અદ્વિરસિ વાનસ્પત્યો, ગ્રાવાસિ પૃથુવુધ્નઃ

૮૨ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિવેત્તુ ।

૮૨ સ્વાધીનતા તને ઓળખો.

૮૩ વાનસ્પત્યઃ અદ્વિઃ અસિ ।

૮૩ તું વનસ્પતિનો અનેકો
પદ્માડ જ છે.

૮૪ પૃથુવુધ્નઃ ગ્રાવા અસિ ।

૮૪ તું દૃઢભૂજ ખડક છે.

તો સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, સ્વાધીનતા એ જ હોય. આ સત્ય બરાબર પિછાની લઇને મનુષ્યે પોતે ‘આત્મશુદ્ધિ દ્વારા રોગાદિ બંધનોથી મુક્ત થાઉં, આતતાથીઓ અગર જીવનભગારોની ખોંસ-માંથી જનતાને છોડાવું’ એવી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા સેવવી જોઇએ. એવી ઇચ્છા રાખવી, અને તે ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા સારૂ પ્રયત્ન કરવો એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ જ છે. છતાં કેટલાક પ્રતિ-કૂળ મંત્રોગોને કારણે મનુષ્ય હલકી ભાવનાને વશ થઇ ઊલટાં આચરણ કોઈ કોઈ વાર કરે છે. એટલા સારૂ આ વેદ ઉપદેશે છે કે- (૮૨) “ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિવેત્તુ । ” યાને ‘ સ્વાધીનતા તને ઓળખો. ’ યાને સ્વાધીનતા તને સુપરિચિત હોય, અદીનતા તને વરેલી હોય. સ્વાતંત્ર્ય તારાથી રીસાયજી ન રહેવું જોઇએ, કારણ કે તું સ્વતંત્રતાને વ્યાપનારો, સ્વતંત્રતાને ઘેરનારો કિંવા સ્વતંત્રતાનો માલિક છે. આવા સ્વભાવસિદ્ધ સ્વાતંત્ર્યભાવવાળા પુરુષને સ્વતંત્રતાના લાભની ખબર હોવી જોઇએ. નહિતર જાતે શ્રીમંત હોવા છતાં ચિંગુસ મનુષ્ય જેમ નિર્ધન જેવું વર્તન ગણે છે, તેમજ આ મનુષ્ય સ્વભાવ થકી અદીન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ કેટલાંક કારણોને લઇ તે દીન અને પરતંત્ર બનતો જણાય છે. આ બદારનાં કારણોને લઇ મનુષ્ય ધુજી વા ડગી ન જાય એટલા માટે આમળના મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવે છે કે- (૮૨-૮૪) “ વાનસ્પત્યઃ અદ્વિઃ અસિ । પૃથુવુધ્નઃ ગ્રાવા

પ્રતિ ત્વાદિત્યાસ્ત્વમેત્તુ ॥ ૧૪ ॥

૮૫ અદિત્યા ત્વક્ ત્વા
પ્રતિવેત્તુ ।

૮૫ અદીનતાનુ આવરણુ તને
પ્રાપ્ત થાઓ.

અસિ । ” ‘ વનસ્પતિથી બરેસો પર્વત જેવો હોય છે તેવો જ
તુ છે જોડા મૂળવાળા ખડક જેવો તુ સુદૃઢ છે ’ મોટા મોટા
વૃક્ષવેલાવાળો પર્વત જેવી રીતે સુદૃઢ હોય છે, તેના પર ધોધમાર
વરસાદ વરસે કિંવા વાવાઝોડાના સપાટા પડે તોય તે મોતાને
સ્થાનકેથી દાનતો સરખો નથી પણુ જ્યાનો ત્યા સ્થિર રહે છે,
તેવી જ રીતે મનુષ્ય પણુ વિવિધ આફતોના તડાકા આવી પડે
ત્યારે ડગમગી ન જતા સ્થિર રહી શકે છે જેમ મોટા મોટા પર્વત
સમા પથરા શિના કિંવા પહાણુને જમીનની અદર પુષ્કળ જોડા દાદ
વામા આવે છે તો તે પોતાની જગ્યાએથી ચસકતા નથી પણુ સ્થિર જીભ
રહે છે, તે જ પ્રમાણે સદાયરણુ તથા સયમના સુદૃઢ પાયા પર જીભેનો
માનની પણુ સુખદુઃખથી ચનચિન ન થતા પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમા
એકસરખો સ્થિર રહે છે મતનજ કે બાલ સકટોના ઝપાટાથી
હડમડી જઈ અકર્તવ્યથી બ્રષ્ટ મનુષ્યે ન થવુ એ પ્રમાણે થશે
તો મનુષ્ય અદીનતા સ્વતંત્રતા અને સુદૃઢતાપૂર્વક પોતાના સઘના
શત્રુઓને દૂર દહાવી દબ પોતાના સ્વપ્રકાશથી ઝળહળવા લાગશે
આ જાતની શક્તિ તાગમા પ્રકટે તેટલા ખાતર તને તારા સ્વરૂપનુ
જ્ઞાન થવા દે (૮૫) ‘ અદિત્યા ત્વક્ ત્વા પ્રતિવેત્તુ । ”
યાને ‘ અદીનતાનુ આવરણુ તને પગિચિત્ત હો યાને પ્રાપ્ત થાઓ ’
અદીનતાનુ ઢાકણુ તને પોતાની અદર મમાવી દો એટલે કે તુ
અદીનતાની ઓથ તમે જમ્મને રહે, તારી ચારેકો અદીનતા અને
સ્વાધીનતાનુ જ વાતાવરણુ જમાવ [જુઓ ટિપ્પણી ન ૮૧-૮૨].

અગ્નેસ્તનૂરસિ વાચો વિસર્જનં,

૮૬ અગ્નેઃ તનૂઃ અસિ ।

૮૭ વાચઃ વિસર્જનમ્ ।

૮૬ તું અગ્નિનું શરીર છે.

૮૭ તું વાણીનું વિસર્જન છે.

તારું સમસ્ત વાતાવરણ જ અદીનતા અને સ્વાધીનતાના વિચારોથી ભરપૂર હોયું જોઈએ. અદીનતાનું આવરણ એ જ મનુષ્યનું અસત્ત્વ સ્વરૂપ છે. તે અસત્ત્વ સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન થયું જોઈએ. એ અસત્ત્વ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયે ન ચાહે. ‘ હું દીનતાના કીચડમાં ખદબદનારો કીડો નથી, પણ દીનતા નામને ફગારી દઈ નિજ સ્વાધીનતા જાળવી રાખવાને શક્તિમાન છું ’ એ વાત મનુષ્યે હરહમેશ યાદ રાખવી. કોઈ કહેશે કે અજ્ઞાનઅંધકારને કારણે એ જૂલાઈ જવાનો સંભવ છે. એના જવાબમાં, ‘ મનુષ્યના આત્માનું સ્વરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના અંધકારથી મુક્ત છે, કારણ કે તે સાક્ષાત પ્રકાશ સ્વરૂપ જ છે ’ એમ બતાવવા કહે છે કે- (૮૬) ‘ અગ્નેઃ તનૂઃ અસિ । ’ યાને ‘ તું અગ્નિદેવનું શરીર છે. ’ એટલે કે હે મનુષ્ય ! તારો આત્મા એ અગ્નિ સ્વરૂપ છે અને તારું શરીર તે એ અગ્નિના દેહ રૂપ છે. પ્રકાશસ્વરૂપ આત્માગ્નિ તારા શરીરમાં એકસરખો જળહળે છે. એટલે જ્યાં પ્રલક્ષ અગ્નિ બમકતો હોય ત્યાં પછી અંધકારનું નામનિશાન પણ ક્યાંથી સંભવે ? માટે હે મનુષ્ય ! તારી સોડે અજ્ઞાનાદિ અંધકાર આવે એ શક્ય જ નથી, પરંતુ તું પોતાની મેળે જ જે પ્રકાશને છાંડી જાય અને આંખો પડતો જાય તો તો પછી અજ્ઞાનનો અંધકાર તને ઘેરી વળે જ. તેમ ન થાય એટલા માટે તારો સ્વપ્રકાશ આંખો પડવા ન પામે તેવી તજવીજ તારે રાખવી ઘટે. મનુષ્યનો ખીજો એક વિશેષ ધર્મ છે, ને તે એ કે— (૮૭) “ વાચઃ વિસર્જનં । ” ‘ વાણીનું

વિસર્જન કરવું. ' એ તારો વિશેષ ધર્મ છે વાણી વહવી. શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો, આત્માનો ગુપ્ત સંદેશો શબ્દો દ્વારા પ્રકટ કરવો એ તારો મહત્વનો સ્વભાવ છે. બીજાં પ્રાણીઓને પણ અમુક અમુક શબ્દો ઉચ્ચારતાં આવડે છે ખરું, પરંતુ 'મનુષ્યની અંદર વાગ્ વિસર્જનની આ શક્તિ જોટલા પ્રમાણમાં ખીલી છે, તેટલા પ્રમાણમાં તો બીજાં કોઈપણ પ્રાણીમાં નથી ખીલી. મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે કોઈ પણ એક મહાન ભેદ રહ્યો હોય તો તે આ જ છે: મનુષ્ય વાણી દ્વારા પોતાના મનોગત ભાવો અચ્છી રીતે પ્રગટ કરી શકે છે, ત્યારે બીજાં પ્રાણીઓથી તેમ યદ્દ શક્યું નથી. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ આ વાગ્વિસર્જન શક્તિમાં જ રહ્યું છે. બીજી બધી ભાવનાઓ ઇતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. આહાર, નિદ્રા, બય, મૈથુન વગેરે અનેક તરેહની ભાવનાઓ મનુષ્ય તેમજ પણ પ્રાણીની અંદર એક સમાન હોવા છતાં વાગ્શક્તિનો બાબતમાં મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીઓથી જૂદો પડે છે. માત્ર વાગ્શક્તિ જ બીજાં પ્રાણીઓમાં નથી. મનુષ્યની વિશેષતા આ જ બાબતમાં છે. મનુષ્યનું 'મનુષ્યપણું' આ વાગ્શક્તિ પર જ અવલંબેલું હોવાથી એ શક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે ખૂબ સંભાળપૂર્વક કરકસરથી કરવો જોઈએ. નિદાન જે શબ્દપ્રયોગથી પોતાની માણસાઈને ઝાંચ લાગે તે કોઈ જ શબ્દપ્રયોગ મનુષ્યે કદાપિ ન કરવો. વાણી દ્વારા મનુષ્ય વિચારોનો પ્રવાહ જ ચાલુ રાખવો જોઈએ. એમ થતાં મનુષ્ય સુખમય બની જશે યાને મનુષ્યના સુખનો અવધિ ન રહે. મનુષ્યની ધણીખરી આપત્તિનું મૂળ તેની વાગ્શક્તિ કિં શબ્દશક્તિના દુરુપયોગની અંદર જ રહેલું હોઈ તેનાથી જ પોષા છે. માનવીને માથે જિતરેલાં ધણીખરાં દુઃખો વાણીના એ દુરુપયોગને જ આભારી છે. આ રહસ્ય બરાબર પિછાની લઈ પ્રત્યે

દેવવીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ, બૃહદ્ગ્રાવાસિ વાનસ્પત્યઃ,

૮૮ દેવવીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ ।

૮૮ દેવતાઓના તેજ સાથે તને સ્વીકારું છું.

૮૯ વાનસ્પત્યઃ બૃહદ્ગ્રાવા અસિ ।

૮૯ વનસ્પતિથી ભરેલો તું મોટો (ખડક) છે.

મનુષ્ય પોતાની વાચાશક્તિનો ઉપયોગ સંભાળીને કરતો રહે. (૮૮) “ દેવવીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ । ” એટલે કે ‘ દેવતાઓના તેજ સાથે હું તારો સ્વીકાર કરું છું. ’ ‘ ઘોતિ ’ શબ્દના અર્થ ‘ ગતિ, ઉત્પત્તિ, તૃપ્તિ, સંતુષ્ટિ, ભોગ, તેજ, પ્રકાશ, શુદ્ધતા ’ એવા થાય છે. અહીં તેજ અથવા શુદ્ધતા એ અર્થમાં વપરાયો છે. અને તે અર્થ ધટાવતા મંત્રનો અર્થ એવો થાય કે ‘ હે મનુષ્ય ! તું ઉપર પ્રભાણે વર્તીશ એટલે દેવતાઓ દ્વારા તારી શુદ્ધિ થાય એટલા ખાતર, હું તને જીંચકી લઇશ, તારો સ્વીકાર કરીશ ને મારા જેવો બનાવીશ. ’ આ ધૃત્વે ભક્તને દીધેલું આશ્વાસન છે. આ મંત્રભાગનો આ એક અર્થ છે. અને તે મનુષ્ય ગભરાઇને ધર્મભાગમાંથી પતિત ન થાય એ ખાતર આ આશ્વાસન મનુષ્યની ધીરજ વધારનારું હોઈ બહુ મહત્વનું છે. આટલી ધીરજ આપ્યા પછી ફરી પાછું આત્મશક્તિનું વર્ણન કરે છે કે—(૮૯) “ વાનસ્પત્યઃ બૃહદ્ગ્રાવા અસિ । ” એટલે કે ‘ તું વનસ્પતિઓથી ઉભરાતો પહાડ છે યાને એવો પહાડ જેવો સ્થિર છે. ’ [આજ ઉપદેશ આ પહેલાં ૮૩, ૮૪ નંબરના મંત્રભાગોમાં આપ્યો હોઈ તેની ટિપ્પણીઓ અહીં જોઈ જવી] બહારની આશ્વતોથી હડબડી ન જવાય એટલી શક્તિ તારી પોતાની અંદર છે એવું બાન અન્ને કરાવ્યું છે. દીલી પોતી રેતીના ડુંગરને વાવાઝોડા ને વરસાદથી બીવાતું કારણુ ખરું, પણ પત્થરના જ

સ इदं देवेभ्यो हविः शमीश्वसुशमि शमीश्व ।
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

૯૦ સ દેવેભ્યઃ इद हविः । शमीश्व ।	૯૦ તે તું સર્વ દેવો માટે આ હવિને સુખદાયક કર.
૯૧ सुशमि शमीश्व ।	૯૧ ઉત્તમ સુખદાયક રીતે તૈયાર કરીને શાંતિથી અર્પણ કર.
૯૨ हविष्कृत् । एहि । (२)	૯૨ હવિષ્યાન્ન તૈયાર કરનારા ! આમ આવ.

મોટા પર્વતને ગમે તેવા મોટા ઝંઝાવાતથી કે ગમે તેટલા ધોધમાર વરસાદથી પણ બીવાપણું મુદ્દલ નથી. એથી કરી આપણે આવી રીતે પર્વતની માફક નિર્ભય ને અડગ બનવું જોઈએ. કાલે તેટલી આફત આવી પડે તોપણ સ્વકર્તાબ્યથી વિમુખ ન થવું. આ પ્રમાણે નિર્ભય બનીને તથા પોતાને સ્થાને સુદૃઢ અને સ્થિર રહીને (૯૦) “સઃ (ત્વં) દેવેભ્યઃ इदं हविः शमीश्व ।” યાને ‘એવો તું દેવતાઓ સાથે આ હવિ શાંતિથી અર્પણ કર.’ અર્થાત્ કે દેવકાર્ય અર્થે પોતીકાં તન, મન, ધનનું આનંદપૂર્વક સમર્પણ કરજો, ‘કે કે નહિ ?’ એવા સંકલ્પવિકલ્પ મનમાં આણુતો નહિ, તેમ વેઠણિતાર કાલે તેમ કરી નાખતો નહિ.’ પણ (૯૧) “सुशमि शमीश्व” કહેતાં જે કંઈ અર્પણ કરવાનું હોય તે ‘ઉત્તમ પ્રકારે અને સુખદાયક રીતે તૈયાર કરીને શાંતિપૂર્વક અર્પણ કરજો.’ મતલબ કે નિષ્કાળજીથી કિંવા બેપરવાઈથી કરેલું અર્પણ લેખે નથી લાગતું. (૯૨) “हविष्कृत् । एहि ।” કહેતાં “હે હવિ તૈયાર કરનારા ! તું અન્ને આવ.” એટલે કે દેવતાઓ અર્થે આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ કરી દેનારા હે માનવી !

કુકુટોઽસિ મધુજિહ્વ ઇપમૂર્જમાવદં,

૧૬ મધુજિહ્વઃ કુકુટઃ અસિ ।	૯૩ તું મધુરભાષી વક્તા છે.
૧૭ ઇપં ઝર્જં આઘદ ।	૯૪ અન્ન અને યજ્ઞ વિષે બોલ.

હવે તું મારી પાસે આવતો રહે. દેવતાઓ કાળે તેં આત્મસમર્પણ કરી દીધું હોવાથી તું દેવતાઓનો જ બન્યો છું. એટલે હવે તું આ તરફ આવી જા: રાક્ષસો તરફ જઈશ નહિ. સ્વાર્થ રૂપી રાક્ષસનો વિચાર હવે તારા મનમાં ન ઉદ્ભવે ! (૯૩)

“ મધુજિહ્વઃ કુકુટઃ અસિ । ” એટલે કે “ તું મીઠી જીભાવાળો ઉત્તમ વક્તા છે. ” તું મધુર બોલી બોલનાર ઉત્તમ વક્તા છે; માટે કડવા શુક્રનો ઉચ્ચારીને તારી જીભને કડવી કરીશ નહિ. (કુકં શબ્દં કુરતિ ઇતિ કુકુટઃ) શબ્દોનો ઝીણામાં ઝીણો વિચાર કરીને યાને શબ્દો તોળી તોળીને જે વાપરતો હોય તેનું નામ ‘ કુકુટ ’. પ્રત્યેક મનુષ્ય મધુરભાષી બનીને પોતાની મીઠાશથી જગતને મધુર કરે એ ઉન્નતિનો માર્ગ છે. અંતરમાં કટુતાનો વધારો થવા દબને શબ્દો દ્વારા તેને બહાર દેખાવા દેનાર મનુષ્યની શક્તિઓ સંકુચિત થવા પામે છે. તેથી આ ઉપદેશ તરફ સાધક ખાસ લક્ષ આપે એ યોગ્ય કહેવાય. પોતાની વાણી દ્વારા કંઈ વાત બોલવી તે આ પછોનો મંત્રમાત્ર બતાવે છે. (૯૪) “ ઇપં ઝર્જં આઘદ । ” ‘ અન્ન તથા યજ્ઞ સંબંધમાં બોલ ’. ‘ ઇપ ’ એટલે ‘ અન્ન, સમર્પણ, શક્તિ, યજ્ઞ, ઉત્સાહ, સત્ત્વ, રસ, મુખ, વૃદ્ધિ, પ્રજ્ઞાશક્તિ, ધન, દોષત ’: આટલા બધા એના અર્થ છે. અને ‘ ઝર્જં ’ શબ્દના અર્થ ‘ શક્તિ, યજ્ઞ, સત્ત્વ, રસ, અર્ક, જીવન, જળ, અન્ન, ઉત્સાહ, આગાહી ’ એ પ્રમાણે થાય છે. બોલવું તો આ સંબંધમાં જ બોલવું. પેટપૂર અનાજ ફેરી રીને

ત્વયા વયં સંઘાતં સંઘાતં જેષ્ઠ, વર્ષ વૃદ્ધમસિ, પ્રતિત્વા
વર્ષ વૃદ્ધં વેત્તુ,

૧૬ ત્વયા વયં સંઘાતં સંઘા-
તમ્ જેષ્ઠ ।

૯૫ તારી સહાયથી અને શત્રુ
સમૂહને છતીએ.

મજે, શક્તિ કેમ કરતાં વધે, ઉત્સાહ કેમ ટકી રહે, સત્ત્વ શું કરવાથી કાયમ રહે, સુખ કેમ વધે, ધૃતિશક્તિ કેવી રીતે બળવાન બને, ધનદોલત શી રીતે વધે, દેવકાર્ય માટે આત્મસમર્પણ કરવાની તૈયારી કેમ કરતાં યાય, જીવન કેવી રીતે સુધરે, આ અગર આના જેવા અબ્યુદય તથા નિશ્ચેયસનાં સાધનો વિષે બોલવું, પોત્તીકો અઘપાત યાય કિંવા સમાજનું સંકટ વધે એવા પ્રકારની હીનવાણી ઉચ્ચારવી નહિ. આપણે શું બોલીએ છીએ તેના હમેશ વિચાર કરીને પરિણામે જે હિતકારક હોય તે જ બોલવું. બોલવાના ક્ષેત્રની આ મર્યાદા છે. પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ પર આવે. કાણુ રાખીને બોલનાર મનુષ્યને બોલો શું કહે છે તે જુઓ:—
(૯૫) “ ત્વયા વયં સંઘાત સંઘાતં જેષ્ઠ । ” યાને ‘ તારી સહાયથી અને શત્રુસંઘને છતી લઈશું. ’ જે શખ્સ પોતાની મધુર વાણી વડે આમ જનતા પર પ્રભાવ પાડે છે, તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પુષ્કળ વધે છે, સંઘશક્તિ ખીણે છે અને જનતાનો વિશ્વાસ ખંધાય છે કે ‘ આ પુરુષ આપણા શત્રુઓનો ખાત્રીથી પરાબલ કરશે. ’ આવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે મધુર ભાષણ કરવાની કલા જેમ ખીલવી જોઈએ, તે જ પ્રમાણે અન્ન, બલ, અને તેજ એમની વૃદ્ધિ જેના ચોગે થાય તેવા ઉપાય જનતાના દિલમાં ઉતારવાની કલા પણ હરતગત કરવી જોઈએ. એને માટે અનુભવની અપેક્ષા રહેતી હોય તે કંઈ

પરાપૂર્વરક્ષઃ પરાપૂતા અરાતયોઽપહતંરક્ષો,

૧૬ વર્ષવૃદ્ધં અસ્તિ ।

૧૭ વર્ષવૃદ્ધં ત્વા પ્રતિવેત્તુ ।

૧૮ રક્ષઃ પરાપૂર્તં । અરાતયઃ
પરાપૂતાઃ । રક્ષઃ અપ-
હતમ્ ।

૯૬ વર્ષો દ્વારા વધનારું જ્ઞાન વૃં છે.

૯૭ વર્ષો દ્વારા વધનારું જ્ઞાન તને
પ્રાપ્ત થાઓ,

૯૮ રક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર
દૂર થયા. રક્ષસ હણાયો.
(જુઓ ટિપ્પણી નં. ૪૦-
૪૩ અને ૫૫).

ચોમાસાં વીતાવ્યા બાદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે- (૯૬) “વર્ષવૃદ્ધં અસ્તિ ।” ‘વૃં’ વર્ષોના યોગે વધનારું જ્ઞાન છે. ‘નેમ નેમ ચોમાસાં તારે’ માથે વીતેલાં જશે, તેમ તેમ તારું અનુભવજન્ય જ્ઞાન વધવું જવાનું છે. આ અનુભવજ્ઞાન જેનું જેટલા પ્રમાણમાં અધિક, તેટલા પ્રમાણમાં તેની યોગ્યતા વધારે કરે છે. પરંતુ એ અનુભવજન્ય જ્ઞાન યાદ રહેવું જોઈએ, ભૂલાઈ જાય તો તેનો કશો અથ નથી, એમ સૂચવવા ખાતર કહ્યું છે કે- (૯૭) “વર્ષવૃદ્ધં ત્વા પ્રતિવેત્તુ ।” યાને ‘વર્ષોના યોગે વૃદ્ધિ’ગત થયેલું અનુભવજ્ઞાન તને યાદ રહો. ‘તારા સ્મરણમાં તે રહેવું જોઈએ કિંવા નિત્ય તારી સેવામાં હાજર રહેવું જોઈએ. તારાથી તે વિખૂટું ન પડી જવું જોઈએ. એવું જ્ઞાન જેને લાખ્યું હોય છે, તેની આગળ હીન વિચારવાળા બોડો મુદલ ટકી શકતા નથી. (૯૮) “રક્ષઃ પરાપૂર્તં । અરાતયઃ પરાપૂતાઃ । રક્ષઃ અપહતં ।” એટલે કે ‘રક્ષસ દૂર થયો, અનુદાર દૂર થયા, રક્ષસ મરી ગયો.’ જે ક્ષરતિ કહેતાં પોતાના દુરાચારણથી ક્ષીણ થાય છે, કિંવા ખીજાને જે ક્ષીણ કરે છે તે રક્ષસ કહેવાય.

વાયુર્વો વિવિનક્તુ, દેવો વઃ સવિતા દિરણ્યપાણિઃ પ્રતિગૃહ્ણ-
ત્વચ્છિદ્રેણ પાણિના ॥ ૧૬ ॥

૯૯ વાયુઃ વઃ વિવિનક્તુ ।
૧૦૦ દિરણ્યપાણિઃ સવિતા
દેવઃ વઃ અચ્છિદ્રેણ
પાણિના પ્રતિગૃહ્ણતુ

૯૯ વાયુ તમને શુદ્ધ કરો.
૧૦૦ સુવર્ણ 'અલંકાર' હાથે
ધરવાવાળો સવિતાદેવ
તમને પોતાના છિદ્રસંહિત
હાથ વડે પકડે.

છે. અને જે પોતાનાં તન મન ને ધનનો ઉપયોગ સામાનો નાસ
કરવાને, સામાનું નુકશાન કરવાને કામે કરતો હોય, ને બીજાનો
હિંદાર કરવા અર્થે ન કરતો હોય, તે 'અ-રાતિ=અ-દાનો' કહેતાં
અનુદાર કહેવાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેમનામાં અનુભવગાન
ભરખેટ્ટે હોય છે અને તેને પ્રસંગોપાત્ત કેમ વાપરવું તે પણ જેમને
સારી રીતે આવડે છે, તેમની આગળ આ નરસક્ષ્મો લેખા રહી
શક્તા નથી. [આ સંબંધમાં વધુ વિવરણ ૪૦ થી ૪૪ અને ૫૫મી
ટિપ્પણીઓમાં કરવામાં આવ્યું છે તે અત્રે જોઈ જવું]. (૯૯)
“ વાયુઃ વઃ વિવિનક્તુ । ” કહેતાં “ વાયુ તમને શુદ્ધ કરો. ”
વાયુ એ શુદ્ધતા કરનારો દેવ છે. તે પ્રાણરૂપે અંદર જઈને મનુષ્યના
શરીરની શુદ્ધિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ ચિત્તની પણ શુદ્ધિ
કરીને તેને એકાગ્ર બનવામાં સહાય કરે છે. શરીર મધ્યે થતી
મત્તશુદ્ધિની ક્રિયા શુદ્ધ વાયુની મતિ પર જ આધાર રાખે છે.
'વિચિત્' એ ધાતુનો અર્થ 'નિરાણું કરવું', પરીક્ષા કરવી,
વર્ણન કરવું, એકાંતમાં બેસવું, શુદ્ધ કરવું, કિંવા નિર્ભંગ બનવું '
એવો થાય છે. તે પૈકી 'શુદ્ધતા કરવી' એ અર્થ અહીં બંધ-
બેસતો છે. આ મુજબ પ્રાણાયામાદિ સાધનોથી આત્મશુદ્ધિ સિદ્ધ
અથ, એટલે (૧૦૦) " દિરણ્યપાણિઃ સવિતાદેવઃ વઃ અચ્છિ-

ધૃષ્ટિરસ્યપાઞ્ચે

અગ્નિમામાદં જહિ, નિષ્ક્રિવ્યાદંત્રસેધા દેવયજં વહ ।

૧૦૧ ધૃષ્ટિઃ અસ્તિ
૧૦૨ હે અગ્ને ! આમાદં અગ્નિ
અપજહિ । ક્રવ્યાદં
નિઃપેધા

૧૦૧ તું ધૈર્યવાન છે.
૧૦૨ હે અગ્નિ ! કાચું માંસ
ખાવાવાળા અગ્નિને દૂર
કર માંસભક્ષકોનો નિપેધ
કર.

ત્રેણ પાણિના પ્રતિગૃહ્ણતુ । ” યાને ‘સુવર્ણ’ આબૂપણોથી
સુશોભિત હાથોવાળા સવિતાદેવ પોતાના હિર રહિત હાથે તમને
પકડેા વા સ્વીકારે. ’ માતા જેમ પોતાના પ્રમાણ હાથો વડે
પોતાના બાળકને સોડમાં લે છે, તે જ પ્રમાણે જગત્રિયંતા દેવ
પોતાના હાથોનો ઉપયોગ તમારે માટે કરેા. આગળ કહ્યા પ્રમાણે
શુદ્ધતા સિદ્ધ થઇ કે તરત જ દેવ તમને પોતાના હાથમાં ઉઠાવી
લેશે, યાને પોતાની પાસે સ્થાન આપશે જ આપશે. આડખીલી
છે તે માત્ર આત્મશુદ્ધિ પૂરતી જ છે. મતનજ કે પરમેશ્વર ભક્તને
હાથ ક્યારે આપે છે તે અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે. એના પર
વિશ્વાસ ગમીને આત્મશુદ્ધિના કાર્યમાં મનુષ્યે તત્કાળ પરોવાઇ
જવું, કારણ કે ઇશ્વરનો હાથ તો સદાકાળ તૈયાર જ છે. ખોટી
હિતાવળ કરવાથી કંઈ જ વળશે નહિ, ’ એવું સૂચવવા કહે છે કે
(૧૦૧) “ ધૃષ્ટિઃ અસ્તિ । ” ‘તું ધૈર્યવાન છે. ’ ધૃષ્ટિ એટલે ધૈર્ય,
આત્મવિશ્વાસ, પ્રગતિશીલ વિચાર, ખંત ’. આથી કહેવા એ માગે છે
કે આત્મવિશ્વાસ ધરે, ધીરજ અને ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરેા. એવો
પ્રયત્ન કરાશે તો ઉન્નતિ થયા વગર નહિ જ રહે. પંતુ એવો
પ્રયત્ન કરવા ટાલે થોડુંક પથ્ય પાળવાની જરૂર છે. એ પથ્ય
આવું છે (૧૦૨) “ હે અગ્ને ! આમાદ અગ્નિ અપજહિ ।

ધ્રુવસિ પૃથિર્વીદૃઙ્દ, વ્રહ્મવનિ ત્વા ક્ષત્રવનિ સજાતવન્પુષ્પદ-
ધામિ ભ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય ॥ ૧૭ ॥

૧૦૩ દેવયજં આવહ ।

૧૦૪ ધ્રુવં અસ્તિ ।

૧૦૩ દેવપૂજકોનો પાસે લે.

૧૦૪ તું સ્થિર છે.

ઋગ્વેદાદં નિષેધ । " કહેતાં ' હે અગ્નિદેવ ! ઠાયું માંસ ખાવા-
વાળા અગ્નિને દૂર કર અને માંસાહારીઓનો નિષેધ કર. અર્થાત્
કે ઠાયું કિંવા પકવેલું માંસ ખાનારાઓને દૂર કરી દે. એવા ભેદ
આપણી અંદર હોય તો પહેલાં તો તેમને મીઠા શબ્દોમાં તેમ ન
કરવાનો ઉપદેશ કરવો, અને એ ઉપદેશને તેઓ ન ગણુકારે તો
પછી સમાજમાંથી તેમને દૂર કરી દેવા યાને તેમનો બહિષ્કાર
કરવો. તું પોતે એવું આચરણ રાખીશ મા યાને માંસભક્ષણ
કરીશ ના. આ પ્રકારનું પથ્ય સંભાળીને શું કરવાનું તે સૂચવવા
આગળના મંત્રમાત્રમાં કહ્યું છે કે-(૧૦૩) " દેવયજં આવહ ।"
યાને ' દેવપૂજન કરવાવાળાઓને પાસમાં લે. ' દેવતાઓનું પૂજન,
પૂજન, અર્ચન કિંવા દવન કરનારાઓને સાથમાં લઈ તેમને સુધ-
રચવો ને તેમની મંજ્યા વધારતા રહેવી. મતલબ કે, ઠાયું તેમ
પાકું માંસ ખાવાવાળાઓને દૂર કરવા અને દેવતાઓનું પૂજન
પૂજન કરનારાઓનું સંગઠન કરવું. આ પ્રભાણે પોતાના વિચાર,
ઉચ્ચાર અને આચારની શુદ્ધિ માધીને તે જ દિશામાં નિજ સમા-
જની પણ શુદ્ધિ સાધવી. આ રીતે વ્યક્તિ તેમજ સમાજની પવિ-
ત્રતા ચર્ચ વગર એટલે માનવ સમાજ ઉન્નતિને પંથે ચલ્યો જ
સમજવો. આ ઠેકાણે ઠેકાં શંકા કરે કે ' આમ કરોએ પણ આ
સાધુમંત્રુર જગતમાં આપણું કયું કારવ્યું કયાં સુધી ટકવાનું ?'
આ શંકાનું નિવારણ કરવા કહે છે કે-(૧૦૪) " ધ્રુવં અસ્તિ ।"

૦૫ પૃથિવી દંદ ।	૧૦૫ ભૂમિને દંદ કર.
૦૬ બ્રહ્મવનિ ક્ષત્રવનિ સ- જાતવનિ ત્વા ભ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય ઉપદધામિ ।	૧૦૬ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને 'સગતીયોનું' હિત કરનાર એવો જે તું તેને હું દુષ્ટાના વધ સાથે પાસે લઉં છું.

ને 'તું' સ્થિર છે. 'તું' ક્ષણભંગુર નથી. તું પોતે ક્ષણભંગુર છે
તું જે તને લાગતું હોય તો તે તારો ભારે મોટો ભ્રમ છે. ક્ષણ-
ભંગુર સકળ જગતની અંદર તું પોતે તારા પોતાના આત્મસ્વ-
રૂપથી રચાણું, સ્થિર અને સદાસર્વદા ટકવાવાળો છે. ત્રણે કાળ
માં આત્મસ્વરૂપ બિલકુલ ફેરફાર થયા વગરનું જેમનું તેમ
કો રહે છે. તું પોતે સ્થિર હોવાથી જે જે કર્મ તું કરે
, તેના સારાપણા ખૂરાપણા પ્રભાણે સારા ખૂરા સંસ્કાર
રા પર પડે છે. એટલા માટે હમેશાં શુભ કર્મો જ કરતાં
હેવું, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં આપણે પોતે સ્થિર રહેવા-
ના છીએ એવું પાકે પાચે મનમાં ઠસાવવું. એટલા ખાતર જ
વયાજીવને પાસમાં લેવાનું અને ભક્તજનોના સત્સંગમાં રહી
તાના શુભ સંસ્કારમાં વધારો કરતા રહેવાનું ઉપર સૂચવાયું છે.
(૧૦૫) " પૃથિવી દંદ । " યાને 'તું' તારી અંદરના ભૂભાગને
દંદ કર. 'એટલે કે શરીરની અંદર રચીલ પૃથિવિ ભાગ છે તેને
દંદ બનાવ, તેમજ બહાર માતૃભૂમિના પ્રદેશને પણ મજબૂત
બનાવ. માતૃભૂમિમાં વસતા લોકોનું સંગઠન ઉત્તમ પ્રકારે સાધીને
વહેંચતી તાકાત વધાર અને તેને એટલો તાકાતવાન બનાવ કે જેથી
ના પર ચઢી આવવાની દિંમત જ શત્રુઓ ન કરી શકે, તમારી
સંઘસક્તિમાં વધારો થાય એટલે તમારા પર હલ્લો કરવાની છાતી જ
પાછની ચાલે નહિ. હવે, સંગઠન કેવી રીતે સાધવું તે સમજાવતાં
હે છે કે—(૧૦૬) " બ્રહ્મવનિ, ક્ષત્રવનિ, સજાતવનિ ત્વા

જ્ઞાતૃવ્યસ્ય ઘધાય ઉપદધામિ । ' એટલે કે ' જ્ઞાતૃવ્ય કૃત્રિય
 અને સમ્પત્તીય લોકોનું હિત કરવાવાળો જે તું તેને શત્રુઓના વધ
 સારૂ પડખામા ધાલુ છું. ' વ્રજ્ઞવનિ એટલે (બ્રહ્મ-વનિ) જ્ઞાન
 અને જ્ઞાની પ્રત્યે આદરભુદ્ધિ રાખનારો, યાને તેમનું હિત કરનારો,
 ક્ષત્રવનિ એટલે શૌર્ય તથા શૂરવીર માટે આદરભુદ્ધિ રાખનારો
 તથા તેમનું હિત કરનારો, અને સજ્ઞાત-વનિ એટલે કે સ્વજાતીય
 લોકોનો આદર કરનારો તથા તેમનું હિત સાધનારો. આપણા
 દેશમા જ્ઞાન વધે અને જ્ઞાની લોકો સાગી હાલતમા હોય, તેમજ
 દેશના શૌર્યમા વધારો થાય અને શૂરવીર લોકો સારી સ્થિતિમાં
 હોય, તથા સ્વજાતીયોની ઉન્નતિ પણ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો વિરોધ
 કર્યા વગર થાય એવા પ્રકારની મનોબુદ્ધિ જે મનુષ્યોમા ઉત્પન્ન
 થાય તે મનુષ્યોનું સઘન વધના પામે જ પોતાની જાતિની
 કે કોમની ઉન્નતિ કરવાની ના નહિ, પણ તે બીજી કોમોનો વિરોધ
 કર્યા વગર કરવાનો. બીજાને ભોગે, બીજાઓનો નાશ કરીને
 સ્વજાતિને ઉન્નત કરવાની કોશિષ દરમીજ ન થવી એટલે
 બધાએ એકબૂથ બનીને, એક બીજાએ માથે નહોતે, જ્ઞાન તથા
 જ્ઞાની, તેમજ શૌર્ય અને શૂરવીરના એકીકણુપૂર્વક સહુની જ
 ઉન્નતિ સાધવી ઘટે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનું આ ધ્યેય છે આ
 ધ્યેયની સિદ્ધિના માર્ગમા આડખીલી નાખે તેનું જ નામ શત્રુ.
 માનવ ઉન્નતિની આડે આવનાર એવા શત્રુને કાપમને માટે દૂર કરવો
 એટલે શૂરવીર તેના તરફથી કદાપિ વિરોધ થવાની વકી ન ગ્રહે,
 એવી સ્થિતિમા તેને આણી દેવો જોઈએ. (૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન
 તથા શૌર્યની ઉન્નતિ થાય (૨) તેઓ પરસ્પર મહાવક
 થઈ રહે, તથા (૩) સહુ એકત્ર થઈને કોમનો પણ વિરોધ
 કર્યા વગર સ્વજાતિની ઉન્નતિ સાધે: એ સંગઠનનો કાર્યક્રમ

કે. આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલવાની ઇચ્છાવાળો પક્ષ હોય તે વાર્ષિક પક્ષ કહેવાય. પણ એ ધાર્મિક પક્ષનો વિરોધ કરનાર બીજો પક્ષ હોય છે, તે કહે છે કે “ (૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન તથા શૌર્ય નહિ વધે તો ચાલશે, (૨) જ્ઞાની તથા શૂરવીર બોઢોતું સંગઠન નહિ થાય તો ચાલશે, તથા (૩) અમે બીજાંબીની મુદ્દત્ત પરવા રાખ્યા વગર સ્વમતિનું હિત સાધીશું, સ્વકોમને ઉન્નત બનાવીશું—પછી તેમ કરતાં બીજા બોઢોને સહન કરવું પડે કે મરવું પડે તેનો વાંધો નહિ. ” આવા પ્રકારના જે લોક હોય છે તેમના પક્ષ અને ઉપર કહ્યો તે ધાર્મિક પક્ષ એ બેની વચ્ચે વિરોધ તો હોવાનો જ. આવા માનવધર્મ વિરોધી બોઢોને માટે ‘ બ્રાતૃવ્ય ’ કહેતાં પિતરાઈ અને ‘ સપત્ન ’ કહેતાં સાવકાં એવી સંજ્ઞાઓ વેદમાં વપરાઈ છે. સગા બાપબેનોના દીકરા એક બીજાના બ્રાતૃવ્ય અગર પિતરાઈ કહેવાય, અને એક જ ઇસમની બે બાઈડી-બેનોના છોકરા તે પરસ્પરના સાવકા બાપ કહેવાય. તેવી જ રીતે એક જ પિતૃ દેશના બે પક્ષો: એક ધર્મ ભાવનાથી ચાલવાવાળો, અને બીજો અધર્મ ભાવનાએ ચાલનારો એ બે પક્ષોના સભ્યો પણ એકબીજાના બ્રાતૃવ્ય અગર પિતરાઈ કહેવાય છે; અને તે જ પ્રમાણે એક જ માતૃભૂમિમાંના ધર્મભાવના અને અધર્મ-ભાવનાવાળા બે પક્ષોના સભ્યો પરસ્પરના સાવકા વા એરમાઈ ભાંડુઓ મનાય છે. જગતની અંદર જે લડાઈઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ને ચાલ્યાજીવો ચાલે છે, તે આ પ્રકારના પિતરાઈ ને સાવકાં ભાંડુઓ વચ્ચે જ ચાલે છે. ધાર્મિક પક્ષને પોતાનો ધાર્મિક પક્ષ સ્થાપવાનો તથા ફેલાવવાનો હોય છે. ‘ ધર્મનું સંસ્થાપન ’ કરવું એ તો ઇશ્વરનો જ પક્ષ છે. એટલે આ સત્પક્ષનો વિરોધ કરનારાઓનો કાં તો વિચારપણો કરી તેમને સત્પક્ષમાં લાવવા

અગ્ને બ્રહ્મ ગૃમ્ણીષ્વ ધરુણમસ્યન્તરિક્ષં દૃશ્યંહ બ્રહ્મવનિ ત્વા
 સત્રવનિ સજાતવન્પુપદધામિ બ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય ।

૧૦૭ અગ્ને ! બ્રહ્મગૃમ્ણીષ્વ । । ૧૦૭ હે અગ્ને ! જ્ઞાન સ્વીકારે

જોઈએ, અગર તો પછી કાયમને માટે તેમનો કાંટો કાઢી નાખવો
 જોઈએ. ' વધ ' વધુ પ્રકારનો હોય છે: (૧) મત પરિવર્તનથી
 થનારો, (૨) સ્થાનાતરથી થતો, અને (૩) દેહના સથી
 નીપજનારો. એકાદા મનુષ્યનો પક્ષટો થઇને તે અસત્પક્ષમાંથી
 નીકળીને સત્પક્ષમાં આવે, તો અસત્પક્ષમાંથી તેના પૂરતી એક
 સંખ્યા ઓછી થવાને કારણે એ પક્ષની દૃષ્ટિએ તો તે મર્યો જ
 ગણાય. બદીવાસ, બહિષ્કાર ઢિંવા હદપારી કરવી એ ખીન
 પ્રકારનો વધ ગણાય. કારણ કે સ્થાનબ્રષ્ટ થતાં તે માણસ સત્પક્ષને
 પીડવાને અશક્ત બને છે. આ બે વધ અશસ્ત્રવધ છે. માત્ર ત્રીજા
 વધમાં શરીરનો નાશ થતો હોવાથી તે શરીરવધ કહેવાય. પહેલા
 વધને ' જ્ઞાનવધ ', ખીનને ' સ્થાનવધ ' અને ત્રીજાને
 ' શરીરવધ 'ના નામે પણ ઓળખાય. પહેલા બે પ્રકારના વધ
 બ્રાહ્મણી ઉપાય હોઈ ત્રીજો ઉપાય એ ક્ષાત્ર ઉપાય છે. જોને પડખામાં
 નેવો, જોને દૂર દડસેલવો, અને સંધ્યજથો પોતાની ઉન્નતિ ટેવી રીતે
 સાધવી એની જ કદપના આ યજુર્વેદમાં વારંવાર આવવાની છે,
 અને તેથી આ જ વાક્યો વારંવાર આવવાનાં છે; માટે આ
 વિવરણ-આ સમજૂત ન વિસરવાની વાચકે પોતાના મનમાં ગાંઠ
 વાળવી. એમ થશે તો જ વેદમંત્રોનો આશય તે સરળતાથી
 સમજી શકશે. નીકર તો આ ' બ્રાતૃવ્ય ' અને ' સપત્ન 'ના
 અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં ન રહેવાને કારણે અર્થનો અનર્થ થવાનો
 પૂરો સંભવ છે. માટે આ કદપનાનું મનન વાચકોએ આ દૃષ્ટિએ
 સાવધાનીપૂર્વક કરવું. (૧૦૭) " હે અગ્ને ! બ્રહ્મ ગૃમ્ણીષ્વ "

૧૦૮ ધરુણં અસિ ।

૧૦૯ અન્તરિક્ષં દંદ ।

૧૧૦ બ્રહ્મચનિં (૧૦૬)

૧૧૧ ધન્રં અસિ ।

૧૦૮ તું ધારક છે.

૧૦૯ અંતરિક્ષને દંદ કર.

૧૧૦ બ્રાહ્મણુ (જુઓ નં. ૧૦૬)

૧૧૧ તું ધારક છે.

એનો શબ્દાર્થ ‘ હે તેજસ્વી પુરુષ ! તું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર ! ’
એવો થાય. અને બાવાર્થ એ કે- ‘ જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન મળી
આવે ત્યાં ત્યાંથી મેળવીને તારી અંદર સંધરી લે. તું અગ્નિ
પ્રભાણે તેજસ્વી હોઈ તારી અંદર જ્ઞાનાગ્નિ સનેજ બન્યો છે. તેથી
તારો પ્રકાશ અધિક ને અધિક વધે એટલા ખાતર તારા જ્ઞાનમાં
વધારો કરતો રહે. જ્ઞાન એ જ સર્વ ઉન્નતિતું મુખ્ય માધન છે.
(૧૦૮) “ ધરુણં અસિ । ” યાને ‘ તું ધારક છે. ’ એટલે
કે તું બીજાઓને આધાર આપવાવાળો છે. જો, તારા આત્માએ
આ શરીરને આધાર આપીને તેને જીવંત યાને એતનવંતું
કયું છે. એ એક જ બાબત તારી ધારક અને પોષક શક્તિને
પૂરવાર કરવાને બસ છે. તારી અંદર એ શક્તિ છે તેથી જ તને
કહેવાનું કે- (૧૦૯) “ અન્તરિક્ષં દંદ । ” યાને ‘ અંતરિક્ષને
દંદ કર ! ’ ‘ અંતરિક્ષ એ તારી પોતાની અંદર અંતઃકરણના
રૂપમાં છે. તેને તું સુદૃઢ કહેતાં બળવાન બનાવ. તારી આધાર-
શક્તિ યાને તારો અંતરાત્મા તેને બળવાન કરે; કારણ એની
શક્તિના પાયા પર જ તારા સકળ પુરુષાર્થની રચના થવાની
છે. [આ ઠેકાણે ૧૬ થી ૨૦ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવાથી
આપણી પોતાની અંદર અંતરિક્ષ ક્યાં છે તે સમજશે]. (૧૧૦)
“ બ્રહ્મચનિં ” [આ મંત્રભાગના અર્થ માટે ૧૦૬ નંબરની
ટિપ્પણી ફરી જુઓ]. (૧૧૧) “ ધન્રં અસિ । ” યાને ‘ તું
ધારક છે. ’ નિજ શક્તિ વડે તું બીજાને ધારણુ કરે છે, બીજાને
આધાર આપે છે. [૧૦૮ તથા ૧૧૧ નંબરના મંત્રભાગોના

ધર્મસિ, દિવં દૃઙ્હઃ બ્રહ્મચનિ ત્વા ક્ષત્રવનિ સજાતવન્યુ-
પદધામિ ભ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય । વિશ્વાભ્યસ્ત્વાશાભ્યઽપદધામિ

૧૧૨ દિવં દૃઢ ।

૧૧૩ બ્રહ્મચનિ૦ (૧૦૬)

૧૧૪ વિશ્વાભ્યઃ આશાભ્યઃ
ઉપદધામિ ।

૧૧૨ દુલ્લોકને દૃઢ કર.

૧૧૩ બ્રાહ્મણ૦ (જુઓ ૧૦૬)

૧૧૪ બધી દિશાએથી હું તને
સોડમાં લઉં છું (અપ-
નાવું છું).

અર્થ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ એકસરખા જ દેખાય છે. પરંતુ એ બન્નેમાં પણ ધારક પોષકના ગુણ એકસરખા બને હોય છતાં બન્ને વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ એ છે કે તેમાંનો એક અંતઃકરણનો ધારક છે જ્યારે બીજો બુદ્ધિનો ધારક છે. આ ભેદ આગલા પાછલા મંત્રોનો સંબંધ જોડતાં ધ્યાનમાં આવી શકશે. ૧૦૪ થી ૧૦૬ ના ત્રણ મંત્રો રચૂલ શક્તિ જોડે સંબંધ દેખાડે છે. ૧૦૮ થી ૧૧૦ ના ત્રણ મંત્રો અંતઃકરણ સાથેનો સંબંધ દેખાડે છે, અને ૧૧૧ થી ૧૧૩ ના ત્રણ મંત્રો મસ્તકમાં રહેલી જ્ઞાન શક્તિ જોડેનો સંબંધ દર્શાવે છે. ત્રણે રચણે ધારણપોષણનો અર્થ એકસરખો હોવા છતાં તેમનાં કાર્ય તેમણે ધારણ કરેલી શક્તિઓના ભેદને કારણે નિરનિગળાં છે, એ વાચકોએ લક્ષમાં લેવું. (૧૧૨) “ દિવં દૃઢ । ” કહેતાં ‘ દુલ્લોકને દૃઢ કર. ’ જેવી રીતે બ્રહ્માંડ વિશે બધારની બાજુએ દુલ્લોક છે, તેવી જ રીતે પિંડની અંદર મસ્તકને ઠેકાણે પણ દુલ્લોક છે. તારા પિંડની અંદરની એ દિવ્ય શક્તિનું મામથ્ય તું વધાર. (૧૧૩) “ બ્રહ્મચનિ૦ ” [આ મંત્રનો અર્થ અને બાવ ૧૦૬ નંબરની ટિપ્પણીમાં જોઈ લેવો.] (૧૧૪) વિશ્વાભ્યઃ આશાભ્યઃ : ઉપદધામિ । ” એટલે ?

ચિત્તસ્યોર્ધ્વચિતો મૃગૂનામઙ્ગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૧૨ ચિત્તઃ સ્ય ।

૧૧૬ ઊર્ધ્વચિત્તઃ મૃગૂનાં અંગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ ।

૧૧૫ તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો.

૧૧૬ ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ ચેતના પ્રેરનારો થા અને બૃહુ તથા અંગિરસનાં તપોથી તેજસ્વી બન.

‘ બધી દિશાએથી હું તને પાસે લઉં છું. ’ અર્થાત્ કે તારું આચરણ જો તું ઉપર પ્રમાણે ગંખીશ તો હું તને, તું ગમે તે નિશામાં હશે ત્યાંથી પણ મારી સમીપ ખેંચી લઉંશ. ’ આ પ્રમાણે મુશ્વર મનુષ્યને કોણ આપે છે, એ કોણનો આશય અથવા મર્મ એવો છે કે કરવામાં આવેલું સત્ય ધર્માચરણ કદાપિ કોમટ જતું નથી; મનુષ્યને તે પ્રભુની નજદીક પહોંચાડનારૂં બને છે જ બને છે. (૧૧૫) “ ચિત્તઃ સ્ય । ” કહેતાં ‘ તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો. ’ મનુષ્યની અંદર ચૈતન્ય શક્તિ રહેલી છે અને તે પોતાની ચૈતન્ય શક્તિના ચોગે બીજાની અંદર ઉચ્ચ ચેતના પેદા કરી શકે છે. મનુષ્યની એ વિશેષતા છે. તેથી (૧૧૬) “ ઊર્ધ્વચિત્તઃ મૃગૂનાં અંગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ । ” યાને ‘ ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ ચેતના પ્રેરનારો થા અને બૃહુ તથા અંગિરસના તપોથી (આ ઋષિઓના જેવું તપ આચરીને) તેજસ્વી બન. ’ મનુષ્યની અંદર જિયામાં જિયા ભાગ હૃદય અને મસ્તક છે. હૃદયની અંદર ભક્તિની ચેતના પ્રગટવી જોઈએ; અને મસ્તક કહેતાં મગજની અંદર વિચારોની ચેતના પ્રેરાવી જોઈએ. આ પ્રકારની ચેતનાઓની પ્રાપ્તિ બાદ મનુષ્ય તે તે ચૈતન્ય શક્તિથી વિભૂષિત બને છે

ને તેની યોગ્યતા વધે છે. હૃદય તથા મગજની શક્તિના પ્રમાણમાં જ મનુષ્યની યોગ્યતા અંકાય છે. આ ચેતન્ય શક્તિની સાથે મનુષ્યને તપની પણ જરૂર છે. તપ એટલે હંદો સહન કરવાની શક્તિ. હંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખ વગેરે ને હંદો છે તેમને ભલી ભાંતે વેદનારો શખ્સ જ ઉન્નતિ સાધી લઇ શકે છે. જેમનાથી શીતોષ્ણતા સહેવાતાં નથી, તેમને હરતે ભારે મોટાં કામો થવાની આશા જ ઓછી. વ્યાવહારિક કિંવા પારમાર્થિક કાર્ય આપણે હાથે થાય એવી ઈચ્છા જેમની હોય તેમણે આ શીતોષ્ણાદિ હંદો સહન કરવાનો મહાવરો વધારવો જોઈએ. થોડીશી હંડીથી જેને તાઢ ચઢી જાય, અને થોડીશી ગરમીથી જે અકળાઈ જાય તેને હાથે ઝાઝો પુરુષાર્થ થવાનો સંભવ નથી. ‘ મૃગુ ’ અને ‘ અંગિરસ ’ એ શબ્દો તપના બે પ્રકારના સૂચક છે. ‘ ભૃગુ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ પર્વત શિખર ’ એવો થતો હોય આપણા શરીરમાંનો પર્વત તે કરોડરજ્જુ, અને તેનું શિખર અથવા માથાનો ભાગ તે શુક્ર કિંવા વીર્ય છે. એ સર્વની તાકાત વધારવા સાર જે તપની જરૂર રહે છે, તે તપનું નામ (મૃગુણાં તપઃ) ભૃગુનું તપ છે. જે યોગાનુષ્ઠાનથી ઉપરોક્ત શક્તિની શરીરમાં વૃદ્ધિ થાય અને તે જળવાય રહે તે અનુષ્ઠાન તપ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ‘ અંગિ-રસ ’ એ શબ્દ પણ અંગમાંના જીવનરસનો સૂચક છે. જે તપશ્રયાથી સઘળાં અવયવોમાં સંચાર કરનારો આ જીવનરસ શુદ્ધ થાય છે અને અંગેઅંગમાં ઉત્તમ સતેજ જીવન બરતો રહે છે તે તપના વિભિનું નામ (અંગિરસાં તપઃ) અંગિરસનું તપ છે. આ બે પ્રકારનાં તપશ્વરણથી મનુષ્યના સ્થૂલ શરીરથી માંડીને તે તેના બુદ્ધિવૈભવ સુધીની સર્વ પ્રકારની શક્તિમાં ઉત્તમ વધારો થાય છે. એથી માનવ-ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ જન્મે તપવિધિની કિંમત ખૂબ મોટી દેરે છે. આવાં તપ આદરવાથી શી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે તે જનાવવા

શર્માસ્યવધૂતંરક્ષોઽવધૂતાઽઅરાતયો,

૧૧૭ શર્મ અસિ ।

૧૧૮ રક્ષઃ અવધૂતં ।

અરાતયઃ અવધૂતાઃ ।

૧૧૭ તું સુખ (૩૫) છે.

૧૧૮ રાક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર દૂર થયા.

(બુઝો: ૪૦ થી ૪૩ તથા ૫૫)

૬૯ પછીના મંત્રમાં કહે છે કે- (૧૧૭) “ શર્મ અસિ । ”
 યાને ‘ તું સુખ છે. ’ અર્થાત્ કે તારું પોતાનું સ્વરૂપ સુખમય છે.
 તારું સુખ તારે અદારથી પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, કારણ કે તે તારી
 પોતાની અંદર જ છે. તારી પોતાની અંદર જ રહેલા સુખને તારે
 અનુભવવાનું છે, અને તે અનુભવ તને ઉપર ચતાવેલા તપશ્ચર્ય-
 દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. મતલબ કે ખુદ પોતાની શક્તિનો
 અનુભવ લેવાને સુદ્ધા ખામ પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા છે, એ કોઈએ
 વિચારવું ન જોઈએ. (૧૧૮) “ રક્ષઃ અવધૂતં । અરાતયઃ
 અવધૂતાઃ । ” કહેતાં ‘ રાક્ષસ દૂર થયો અને અનુદાર દૂર થયા ’
 અર્થાત્ કે ઉપલા મંત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતીકા સુખમય સ્વરૂપનો
 અનુભવ પ્રાપ્ત થયા બાદ સાધકને એમ લાગે છે કે ‘ હવે મારી
 કનેથી ગધા જ રાક્ષસો અને તમામ અનુદારો દૂર થઈ ગયા હોય
 હવે હું સંપૂર્ણ નિર્ભય જાન્યો છું. [આજ મંત્રભાગ દ્વિપદ્મી
 નં. ૪૦ થી ૪૩ તેમજ ૫૫ માં આગ્યા હોય તેમનાં સ્પષ્ટીકરણ
 અહીં ધ્યાનમાં લેવાં]. આ પ્રમાણે આંતરસુખનો અનુભવ થતા
 અને પોતાની અંદરનાં આસુરી અને અનુદાર તત્ત્વો દૂર થઈ ગયા
 એવો અનુભવ થતાં પોતીકી અતીનતાની ખાત્રી થઈ જાય છે. હું
 દીન દુર્જન નથી એટલે અતીન એવી દેવી શક્તિ મારી પોતાની
 અંદર જ છે. આવી જ ખાત્રી આ પછીના મંત્રભાગોમાં આપવામાં

ઽદિત્યાસ્ત્વગસિ, પ્રતિ ત્વાદિતિર્વેત્તુ । ધિષ્ણાસિ પર્વતી
પ્રતિ ત્વાદિત્યાસ્ત્વગ્વેત્તુ,

૧૧૯ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ ।	૧૧૯ તું અદીનતાની ત્વયા છે
૧૨૦ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિઘેત્તુ ।	૧૨૦ અદીનતા તને પરિચિ હોય.
૧૨૧ પર્વતી ધિષ્ણા અસિ ।	૧૨૧ પર્વમાં રહેનારી શુદ્ધિ તું છે.
૧૨- અદિત્યાઃ ત્વક્ પ્રતિ- વેત્તુ ।	૧૨૨ અદીનતાની ત્વયા તં પરિચિત હોય. (જુઓ ૮)

આવી છે. જુઓ-(૧૧૯-૧૨૦) “ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ
અદિતિઃ ત્વા પ્રતિઘેત્તુ । (૧૨૨) અદિત્યાઃ ત્વક્ પ્રતિઘેત્તુ ।
એટલે કે ‘ તું ’ અદીનતાનું આવરણ માત્ર છે. એ અદીનતાને તં
પરિચય હો. એ અદીનતાના આવરણની તને ખબર હો. ’ [અ
મંત્રભાગ ટિપ્પણી નં. ૮૧, ૮૨ અને ૮૫માં અગાઉ આ
ગયા હોઈ ત્યાંનું સ્પષ્ટીકરણ આ ડેકાણે જરૂર જુઓ.] અદિતિ
એ દેવોની માતા તરીકે સુપરિચિત છે. ‘ અદીનતા, સ્વતંત્રતા
સ્વાધીનતા ’ રૂપી દેવી એજ મર્વ દેવતાઓને જન્મ આપનાર
જનેતા છે. તે જ પ્રમાણે ‘ દિતિ ’ એ અસુરોની જનની છે
દિતિ એટલે ‘ દીનતા, પરસ્વાધીનતા, પરતંત્રતા. ’ સુર અને
અસુરની ભાવના કેવા પ્રકારની છે તે આના પરથી સ્પષ્ટ સમજા
છે. આ બેદ પાશ્વી લક્ષને મનુષ્ય દેવી ચક્રિનવાળો જ થવાને
મંકલ્ય કરે એજ છટ દોષ મનુષ્યમાં તેવી શુદ્ધિ દોષ છે, એ
ખતાવવા કહ્યું છે કે—(૧૨૧) “ પર્વતી ધિષ્ણા અસિ

૪: સ્કુમ્ભનીરસિ, ધિષણાસિ પાર્વતેયી, પ્રતિ ત્વા
તી વેતુ ॥ ૧૨ ॥

૩ દિવ સ્કુમ્ભની અસિ ।	૧૨૩ છુદોડને સ્થિત કરનાર (શક્તિ તુ) છે
૪ પાર્વતેયી ધિષણાસિ ।	૧૨૪ પર્વતમાની બુદ્ધિ તુ છે
૫ પર્વતી ત્વા પ્રતિવેતુ ।	૧૨૫ પર્વતમાની બુદ્ધિ તને પ્રતિયિત હો

૧૨૪) પાર્વતેયી ધિષણા અસિ (૧૨૫) પર્વતી ત્વા પ્રતિવેતુ”
એટલે કે ‘ પર્વતમા હોનાની બુદ્ધિ તુ છે પર્વત મધ્યેની બુદ્ધિ તુ છે
પર્વતમાની બુદ્ધિ તને પ્રતિયિત હો પૃથ્વશ નામે ઓળખાતો
? મેરુડ પ્રિવા જરડાની કરો છે તેને ‘ પર્વત ’ એનો ન રા
આપનામા આવી છે પર્વત એટલે (પર્વવાન-પર્વત પર્વત)
તેને પવ હેય તે આ પૃથ્વશને એવા પર્વ હોય છે અને તે
રોડના મણુમને નામે ઓળખાય છે, ૧ છે તાય ગ્વતા એ
મણુ ૧ તાયને પણ લાગે છે એ મણુ કરોડમા હોય છે તથી
કરોડને પર્વવાન પ્રિવા પર્વત એનું નામ આપવામા આયુ છે
આ પર્વત મધ્યે યાને પૃથ્વશની અદ્ય વ્યાપી કેવી ને નિ
છે, તે શક્તિને પર્વતો, પાર્વતી પ્રિવા પાર્વતેયી હો છે પર્વતી
ધિષણા’ એ આ પૃથ્વશ મધ્યે જાપી કેવી ને બોદિ શક્તિ
છે તેનું નામ છે એક બુદ્ધિ મરતમના જ્ઞાનતત્ત્વોમા કેવી રી
છે, અને બીજી બુદ્ધિ પૃથ્વશ ૥ તત્ત્વોમા કેવી છે પૂર્વ સમગ્રનો
માહડો આજ પૃથ્વશના જ્ઞાનતત્ત્વોમા કેવો હોવાથી એ જાગી
બુદ્ધિનું મહેતા પર્વતીધિષણા’નું મરતમ અધિક છે યોગમાત્રમા
પૃથ્વશને સુગિયતિમા રાખવા વિદ્યુત મોડે વર્ષુન કરમા

આન્યુ છે તેનું કારણ આ જ છે. સર્વ પૂર્વસરકાર આ પૃથ્વશી અદર સધરાયના હોવાથી આ પૃથ્વશમાની ઈડા પિંગળા નાડીઓને પ્રવાહ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો રહે તેના પર જ મનુષ્યના બૌદ્ધિક વિકાસનો આધાર રહે છે. ઉત્તમ પ્રકારની સહજ બુદ્ધિમત્તા હોવી કિંવા બુદ્ધિહીનતા હોવી એનો આધાર મોઢા ભાગે પૃથ્વશી હાવત પર રહેલો છે એટલે આ પૃથ્વશ કિંવા કરોઽરજાનુમા રહેતી •સહજબુદ્ધિનું મહત્ત્વ આ મત્રભાગોમા દર્શાવવામા આવ્યું છે એ બુદ્ધિને ઉત્તમ સ્થિતિમા લાવવા માટે ખાસ પ્રકારના આસન પ્રાણાયામ વગેરે અનુષ્ઠાનો યોગ-શાસ્ત્રમા સૂચનવામા આવ્યા છે આ પૃથ્વશીય બુદ્ધિ જેવી ને જેટલી હોય છે તેની ને તેટલી જ માણસની યોગ્યતા અકાય છે. આટલા વિવેચન પછી ' આ પૃથ્વશીય બુદ્ધિ તુ જ છે અને તેની ઓળખ તને થાઓ યાને તે બુદ્ધિ તારામા પ્રગટે ' એ આશયના આ મત્રભાગોનો યથાર્થ ખ્યાન આવશે. પૃથ્વશીય આ બુદ્ધિ કેવડીઝ મોગી છે એવો સવાલ કોઈના મનમા થાય તો તેના મમા ધાન માટે કહ્યું છે કે—(૧૨૩) ' દિચ સ્કમનો અસિ । ' યાને ' દુલ્લોકને સ્થિત કરનારી શક્તિ જ તુ છે ' દુલ્લોકને વ્યાપીને ત્યા ગ્થિગ્થાવરતા કરનાર તારી બુદ્ધિ જ છે. તો પછી એ બુદ્ધિના યોગે બૂલોક અને અતરિક્ષ લોકની ગ્થિરસ્થાવરતા પણ મનુષ્ય કરી શકે એમા તો શકા નહિ જ, પણ દુલ્લોક પર સુદ્ધા પોતાનો અધિગાર જમાવી શકે મનુષ્યના મરતકમા મગજનુ સ્થાન હોઈ તેની પૂછડી કહેતા છેડાના ભાગ પૃથ્વશમાની જે કુનડીઓમા આવેલા માકડ નામે ઓળખાતા હાડકા પર્યાંત લખાયના છે અને તેમા જ મનુષ્યની બુદ્ધિ બરેલી છે. એ બુદ્ધિનું સામર્થ્ય એટલું બધું છે કે એ બુદ્ધિના જોરે મનુષ્ય ત્રિશુવનને વ્યાપી શકે. એટલું જાણુ મામર્થ્ય પોતાનામા છે એ મનુષ્યએ ઓળખવું જોઈએ અને

ધાન્યમસિ, વિનુહિ દેવાન્,

૧૨૬ ધાન્ય અસિ ।

૧૨૬ તું ધાન્ય છે.

૧૨૭ દેવાન્ વિનુહિ ।

૧૨૭ દેવાને તૃપ્ત કર.

તેમા ઓર વધારો કરવો જોઈએ વ્યસનના ગુનામ બનીને એ સામર્થ્યને ઘટાડવું ન જોઈએ. મંયમથી એ મામર્થમા વધારો થઈ શકે છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે—(૧૨૬-૧૨૭) “ ધાન્ય અસિ । દેવાન્ વિનુહિ । ” અર્થાત્ કે ‘ તું ધાન્ય હોઈ દેવાને તૃપ્ત કર. ’ ધાન્ય એટલે (ધાને પોષણે દિત) ને પોષણને દિતકારક હોય તે. ધાન્ય એ પોષણને દિતકારક હોવાથી જ તેનું તે નામ પડ્યું છે. વળી, જેના થોગે મનુષ્ય ‘ ધન્ય ’ બને છે તેને પણ ધાન્ય કહેવામા આવે છે. દેવકાર્ય સાડ મનુષ્ય સમર્પિત થતો હોવાથી તથા પંડે જ ત્વિ બનતો હોવાથી તેને જ માટે દેવાતું ‘ ધાન્ય ’ એ શબ્દપ્રયોગ અહીં થયો છે, અને તે દ્વારા સૂચ્યું છે કે દેવકાર્ય અર્થે તું આત્મસર્વસ્વનું બિધાન આપી દમ્ભને દેવતા-એને સંતુષ્ટ કર જીવાત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતા આત્મામા ધન્યતા છે, પોષણશક્તિ છે. એ પોષણશક્તિ કાચમ હોય ત્યાં સુધી જ શ્રદ્ધિયો પુષ્ટ થતી રહે છે. એ શક્તિમા ઉદાગીનતા આવી જતાં યાને એ શક્તિ મંદ પડી જતા, શરીર ક્ષીણ બનવા માડે છે. તેથી આ મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ તું ધાન્યની માફક પોષણ-કર્તા હોઈ તારે તારી પોતાની અંદરના દેવાને યાને ઇન્દ્રિયોને સંતુષ્ટ, તૃપ્ત, પુષ્ટ અને ધન્ય કરવી જોઈએ અર્થાત્ કે નિજ શક્તિનો ઉત્કર્ષ મનુષ્યે થવા દેવો જોઈએ અને તે ઉત્કર્ષ તેણે પોતાની અંદર રહેલી આત્મશક્તિ દ્વારા સાધવો જોઈએ. મતનજ કે પોતાની આત્મશક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે પોતાના ઉદાર માટેનાં જરૂરી કાર્યો કરવામા જ કરવો જોઈએ: પોતાની એ શક્તિમા ઘટાડો ચાલ એવા

પ્રાણાય ત્વોદાનાય ત્વા વ્યાનાય ત્વા ।

૧૨૮ પ્રાણાય ત્વા, ઉદાનાય ત્વા, વ્યાનાય ત્વા (ધાં) ।

૧૨૯ આયુષે દીર્ઘા પ્રસિત્તિ અનુધાં ।

૧૨૮ પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન આ પ્રાણો સાર તને (ધારણ કરે છે) ।

૧૨૯ આયુષ્ય માટે વિસ્તૃત શક્તિ હું અનુકૂળતાપૂર્વક ધારણ કરે છે ।

પ્રકારના હીન કૃત્યોમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ હરગીજ ન થવા દેવો જોઈએ. મનુષ્યે હમેશાં એવાં જ કામો કરવા ઘટે કે જેના યોગે પોતાની પ્રાણશક્તિ બળવાન બને. એટલા માટે કહ્યું છે કે— (૧૨૮) “પ્રાણાય ત્વા, ઉદાનાય ત્વા, વ્યાનાય ત્વા (ધાં) ।” એટલે કે ‘પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન એ પ્રાણો માટે હું તને ધારણ કરે છે.’ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ તેમ જ બીજી બધી પ્રાણશક્તિઓની વૃદ્ધિ થાય એટલા ખાતર હું તને ધારણ કરે છે. મનુષ્યે કોઈ પણ પદાર્થનું ધારણ શા માટે કરવાનું તે આ પ્રતિજ્ઞામંત્રમાં સૂચિત થયું છે. કોઈ પણ પદાર્થને સ્વીકારતી વેળા મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઈએ કે ‘આને સ્વીકારવાથી’ મારી પ્રાણશક્તિમાં વધારો કરશે કે યટાડો ?’ જેના યોગે પ્રાણશક્તિ વધવા પામે તે પદાર્થ સ્વીકારવો અને જેના યોગે પ્રાણશક્તિ ઘીણ થાય તેનો અસ્વીકાર કરવો. એવું કાં કંવું ? તો કે—(૧૨૯) “આયુષે દીર્ઘા પ્રસિત્તિ અનુધાં ।” પાને ‘આયુષ્ય સાર મોટી શક્તિ હું અનુકૂળ રીતે ધારણ કરે છે.’ દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય તેટલા સાર હું મહા મોટી શક્તિ મેળવું છું અને તેનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે કરે છે. ‘પ્રસિત્તિ’ શબ્દના અર્થ ‘શક્તિ, અધિકાર,

ચક્ષુષે ત્વા, મહીનાં પયોઽસિ ॥ ૨૦ ॥

૧૩૧ ચક્ષુષે ત્વા (ધાં) ।

૧૩૧ નેત્ર ઇન્દ્રિય સારૂ તને
(ધારણ કરું છું.)

૧૩૨ મહીનાં પયઃ અસિ ।

૧૩૨ મહાશક્તિનું દૂધ હું છે.

આવ્યું છે. પ્રાણશક્તિના વિકાસ વાસ્તે અમુક નિયમપાલન જેમ આવશ્યક છે, તેમ જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિની વૃદ્ધિ સારૂ પણ તેના નિયમપાલનની આવશ્યકતા હોઈ તેનું સૂચન હવેના મંત્ર ભાગમાં કરવામાં આવે છે. જુઓ:—(૧૩૧) “ ચક્ષુષે ત્વા (ધાં) । ” યાને ‘ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો સારૂ હું તને ધારણ કરું છું. ’ કોઈ પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કરતી વેળા મનુષ્યે વિચારવું જોઈએ કે ‘ આ પદાર્થનું સેવન મારી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ-ઓને હિતકર નીવડશે કે હાનિકર્તા થઈ પડશે ? જેમનું સેવન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો શક્તિશાળી થાય તે જ પદાર્થો સ્વીકારવાયોગ્ય સમજવા, અને શક્તિઓને ક્ષીણ કરનારા પદાર્થો વર્જ્ય કરેતાં

દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યાં પૂર્ણો હસ્તા-
ભ્યામ્ । સંવપાર્મા ,

૧૩૩ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં
પૂર્ણો. હસ્તાભ્યાં ત્વા
સંવપાર્મા ।

૧૩૩ સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર
દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમાં
અશ્વિનીના માહુઓથી
અને પુષાદેવના હાથે વતી
તને વિસ્તાર છું.
(બુઓ ૫૭)

જગતભરની મર્વ શક્તિઓનો વાસ મનુષ્યની અંદર હોવાને
કારણે જ માનવી મહત્તાના ગાન મર્વત્ર ગાવામાં આવ્યા છે.
[અત્રે ૧૬ થી ૨૫ સુધીની ટિપ્પણીઓ પુનઃ જોઈ લેવી.] આવી
મારજૂત શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી હોવાથી જ તેણે પોતાનું
આયુષ્ય વધાવું જોઈએ તેમજ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ માધવો
જોઈએ. [ટિપ્પણી નં. ૧૨૮, ૧૨૯ તથા ૧૩૧ મી જોવી]-
પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ સ્વશક્તિનો વિકાસ સાધનાર મનુષ્યને પન્થેશ્વર
આસ્વાસન આપે છે કે:- (૧૩૩) ' સવિતુ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનો વાહુભ્યાં પૂર્ણો. હસ્તાભ્યાં ત્વા સંવપાર્મા । ' એટલે
કે ' મર્વના ઉત્પાદક દેવની પ્રસૂતિ રૂપ આ સૃષ્ટિની અદર
અશ્વિની (દેવી) ના 'માહુઓથી અને પુષા દેવતાના હાથે વતી
હું તને વિસ્તાર છું. ' અશ્વિની દેવોના માહુઓમાં રોગોને અટ-
કાવવાની અને નિવારવાની, તથા પુષા દેવના હાથમાં પોષણ ક-
વાની શક્તિ રહેલી છે. એ રોગને અટકાવવાની ને મટાડવાની
તથા પોષણ શક્તિ દ્વારા મૃત્યુર મનુષ્યસૃષ્ટિનો તેમજ મનુષ્યની
શક્તિનો વિસ્તાર વધારે છે. [અત્રે ટિપ્પણી નં. ૫૭, ૬૮, ૧૦૦
તથા ૧૩૦ જોઈ જવી, કારણ ત્યાં પણ આ જ અર્થના મંત્ર-

ચક્ષુષે ત્વા, મહાના પયોઽસિ ॥ ૨૦ ॥

૧૩૧ ચક્ષુષે ત્વા (ધા) ।

૧૩૧ નેત્ર ઇન્દ્રિય સાં તને
(ધારણ કરે છું)

૧૩૨ મહીના પય અસિ ।

૧૩૨ મહાશક્તિનું દૂધ તું છે

આ યુ છે પ્રાણશક્તિના વિકાસ વારતે અમુક નિયમપાનન જેમ આવશ્યક છે, તેમ જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિની વૃદ્ધિ સાર પણ તેવા નિયમપાનનની આવશ્યકતા હોઈ તેનું સૂચન હવેના મત્ર ભાગમાં કરનામાં આવે છે જુઓ - (૧૩૧) “ ચક્ષુષે ત્વા (ધા) । ” યાને ‘ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો સાં હું તને ધારણ કરે છું. ’ કોઈ પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કે તી વેળા મનુષ્યે વિચારવું જોઈએ કે ‘ આ પદાર્થનું સેવન મારી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ઓતે પિત્તક નીવડશે કે હાનિકર્તા થઈ પડશે ? જેમનું સેવન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો શક્તિશાળી થાય તે જ પદાર્થો સ્વીકારવાયોગ્ય સમજવા, અને શક્તિઓને ફીણું કરનારા પદાર્થો વર્જ્ય કહેતા તજવાનાયક મમજી તેમનાથી દૂર ગ્રહેવું [આ ઠેકાણે ટિપ્પણી નં ૧૨૮-૧૨૯ ફરી જોઈ જવી, કાગણું કે એ મત્રભાગો પણ આ જ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે] મનુષ્યની અદર અનત મહા શક્તિ ગ્રહેલી છે, એ મમજીવવા કહે છે કે- (૧૩૨) “ મહીના પય અસિ ” યાને ‘ મહાશક્તિનું દૂધ તું છે ’ પૃથ્વી પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, સૂર્ય, વિદ્યુત વગેરે અનેક મહાશક્તિ ઓના સારભૂત તત્ત્વો આ મનુષ્ય પ્રાણીની અદર રહેના છે ગાયની અદ સાંભૂત તત્ત્વ તરીકે દૂધ જેમ રહેલું છે, તેમજ વિશ્વભરમાં વ્યાપેલી આ મધગી મહાશક્તિઓનું તત્ત્વ મનુષ્યની અદર ભરેનું છે, બીજું મનુષ્ય એ આ મહાશક્તિઓના અર્કરૂપ છે.

દેવસ્ય ત્વા મવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્ઘાહુભ્યાં પૂર્ણો હસ્તા-
ભ્યામ્ । સંવપામિ ,

૧૩૩ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ ઘાહુભ્યાં
પૂર્ણોઃ હસ્તાભ્યાં ત્વા
સંવપામિ ।

૧૩૩ સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર
દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમાં
અશ્વિનીના બાહુઓથી
અને પુષાદેવના હાથો વતી
તને વિસ્તારે છું.
(બુગ્ધો પાઠ)

જગતભરની સર્વ શક્તિઓનો વાસ મનુષ્યની અંદર હોવાને
કારણે જ માનવી મહત્તાના ગાન સર્વત્ર ગાવામાં આવ્યાં છે.
[અત્રે ૧૬ થી ૨૫ સુધીની ટિપ્પણીઓ પુનઃ જોઈ લેવી.] આવી
સારભૂત શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી હોવાથી જ તેણે પોતાનું
આયુષ્ય વધારવું જોઈએ તેમજ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધવો
જોઈએ. [ટિપ્પણી નં. ૧૨૮, ૧૨૯ તથા ૧૦૧ મી જોવી].
પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ સ્વશક્તિનો વિકાસ સાધનાર મનુષ્યને પરમેશ્વર
આશ્વાસન આપે છે કે:- (૧૩૩) “ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનો ઘાહુભ્યાં પૂર્ણોઃ હસ્તાભ્યાં ત્વા સંવપામિ । ” એટલે
કે ‘ સર્વના ઉત્પાદક દેવની પ્રસૂતિ રૂપ આ સૃષ્ટિની અંદર
અશ્વિની (દેવો) ના બાહુઓથી અને પુષા દેવતાના હાથો વતી
હું તને વિસ્તારે છું. ’ અશ્વિની દેવોના બાહુઓમાં રાગોને અટ-
કાવવાની અને નિવાગ્વાની, તથા પુષા દેવના હાથમાં યોષણ કર-
વાની શક્તિ રહેલી છે. એ રાગને અટકાવવાનો ને મટાડવાનો.
તથા યોષણ શક્તિ દ્વારા મુશ્વર મનુષ્યસૃષ્ટિનો તેમજ મનુષ્યની
શક્તિનો વિસ્તાર વધારે છે. [અત્રે ટિપ્પણી નં. ૫૭, ૬૮, ૧૦૦
તથા ૧૩૦ જોઈ જવી, કારણ ત્યાં પણ આ જ અર્થના મંત્ર-

સમાપ્તઓપધીભિઃ, સમોપધયોરસેન । સંધ્યેવતીર્જગતીભિઃ
પૃચ્ચન્તાં,

૧૩૪ આપ ઓપધીભિઃ સંપૃ- ચ્ચન્તામ્ ।	૧૩૪ જળ ઓપધિઓથી સં- યુક્ત થાઓ.
૧૩૫ ઓપધઃ રસેન સ (પૃચ્ચન્તાં) ।	૧૩૫ ઓપધિઓ રસથી યુક્ત થાઓ.
૧૩૬ રેચતીઃ જગતીભિઃ સ (પૃચ્ચન્તાં) ।	૧૩૬ ધનવાનો અને વેગવાનોનો મેળ મળો.

ભાગે આવેલા છે]. મનુષ્ય શરીરમાં રોગની અટકાવત કરનાર રોગને મટાડનાર તથા પોષણ કરનાર શક્તિમાં વધારો કરવા સાથે ઓપધિષ્ઠ વનસ્પતિઓનું સેવન યોગ્ય રીતે કરવાની આવશ્યકતા છે. એ ઓપધિઓ સંબંધી આવશ્યક ઉપદેશ આપનાં કરે છે કે— (૧૩૪) “ આપઃ ઓપધીભિઃ સંપૃચ્ચન્તામ્ । ” યાને ‘ જળ ઓપધિઓથી સંયુક્ત થાઓ. ’ અર્થાત્ કે ઓપધિઓ, વનસ્પતિઓ, ટસો તથા અનાજને વગેરેને યોગ્ય સમયે યોગ્ય પ્રમાણમાં જળ મળતુ રહે; અને (૧૩૫) “ ઓપધયઃ રસેન સપૃચ્ચન્તામ્ । ” કરેતાં ‘ બધા પ્રકારની ઓપધિઓ ઉત્તમ સ્વરભોવાળી બનેા. ’ ઓપધિઓ ઉત્તમ સત્ત્વમય સ્ત્રોથી ભરપૂર બને તો જ તેમનામાં રોગને અટકાવવાના, મટાડવાના અને પોષણ કરવાના ગુણો આવે, તે ને જ તેમના સેવનથી મનુષ્ય આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિઓના આદારથી મનુષ્ય ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એમ પ્રતિપાદન કરીને ‘ મનુષ્ય એ સમાન્તર્યદ પ્રાણી લોવાથી, સમાન્તરના સ્વાસ્થ્ય અંગે ખાસ નજરી એવા એક મોટા સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં કરે છે કે— (૧૩૬) “ રેચતીઃ જગતીભિઃ સંપૃચ્ચન્તામ્ । ” યાને ‘ ધનવાનોએ

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः।

૧૨૮ જનયત્યૈ ત્વા સંયૌમિ ।

૧૩૮ સતતિ આર તારા સાથે
મળધ બાધું છું.

મધુમતીભિ મપૃચ્યન્તાં । ” યાને ‘ મધુરોનો મધુરો માથે મેળ બંધાઓ કિવા એવા લોકો પરસ્પર હળી મળીને હો. ’ વિષમતા ઉત્પન્ન કરનાર એકાદુ પશુ કડવું યા તીખું તત્ત્વ તેમનામાં પ્રવેશવું ન જોઈએ જેમના વિચાર, વાણી અને વર્તન મધુર કહેતા મૌને રૂચિર હોય છે, તેના લોકની મંધશક્તિ અભેદ હોય છે. પરંતુ તેમની અંદર એકાદુ પશુ વિરોધી તત્ત્વ આવી જાય છે તો એ મંધશક્તિ ખડિત બને છે, અદે તેનો નાશ થઈ જાય છે. એટલા માટે સંધશક્તિ વધારવાની ઈચ્છાવાળાઓએ પોતાની અંદર માધુર્યનો શુભ ફાયદો ને ખીલવવો જોઈએ, અને તેની મંદથી પોતાની મંધશક્તિ અભેદ બની રહે તેવી ખખડાદારી ગમ્મવી જોઈએ. [જુઓ, ટિ નં. ૧૪૬-૧૭૭]. આ બંને નિયમો આમાન્ય છે. ખાવાપીવાની ખામતમાં તેમજ ઔપધિઓના ઉપયોગની ખામતમાં પણ આ નિયમો બહુ કિંમતી લેખવાના છે. વિષમ શુભધર્મવાળાં રસાયણોનું સેવન મદમા કદી જ ન કરવું. ‘ મમાન ધર્મિઓની સંગત લાલદાયક નીવડે છે: ’ આ નિયમ અત્રે ઉપદેશાતો હોઈ ને સર્વદા ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. (૧૩૮) “ જનયત્યૈ ત્વા સંયૌમિ ” કહેતાં ‘ મંતતિ પેદા કરવા માટે હું તારો જોડે સળધ બાધું છું. ’ સ્ત્રી પુરુષનો મળધ શા સાર થવો જોઈએ, તે આ મંત્રભાગ દર્શાવે છે. ઉત્તમ મંતનિ પેદા થાય એ હેતુથી સ્ત્રી પુરુષનો જે સળધ બધાય છે, તેનું જ નામ વિવાદ વા લગ્નસંમંધ છે. શ્રદ્ધાશ્રમનો આ સંમંધ ઉત્તમ મંતનિ નિર્માણ કરવા માટે જ છે. ત્યાં વિષયસુખ માટે સંમંધ

૧૧૯ દ્વિતીયો, દ્વિતીયો - ૧૧૯ આ અગ્નિવર્ત, તેથી આ
પોમયોઃ । અગ્નિમોમ (અગ્નિવર્ત) નું છે.

મેલવામાં લીધેલા પદને જરૂરી ગણવામાં છે. અગ્નિવર્તી અને
છે; ત્યારે મંતાને અગ્નિ પૂર્વે જ અગ્નિવર્તમાં ગણવામાં પ્રથમ
લીધે અગ્નિવર્તની અગ્નિવર્તને લીધેલા પદ ગણે છે. ૧૧૯ આ
મંત્રમાંથી અગ્નિવર્ત પદ આવે છે. આગળ કદાચ મધુ
છે તેમ લીધેલા પ્રાણ કનુ એ અગ્નિવર્ત એક એવું દેવ તેથી
નિર્દિષ્ટ અર્થે મોમ મોલનું પદ અગ્નિવર્તમાં અગ્નિવર્ત આવે છે.
તેમ કરવાનું શક્ય અને એટલા આગળ અગ્નિવર્તની મંત્ર ૧૧૯
મંત્રને અગ્નિવર્ત તરફ જ રહે છે એ અગ્નિવર્ત દેવ તેથી ઉપરેક
અર્થે આ મંત્રમાંથી આવે છે. આગળના મંત્ર વિષયો
દેવ ૧૧૯ એક જ આગળ મુદ્રાધારમાં ગણવામાં છે. ૧૧૯
મંતાને અગ્નિવર્ત અર્થે જ અગ્નિવર્તની અગ્નિવર્ત મેલવામાં આવે,
તે આ મુદ્રાધારમાં અગ્નિવર્ત પદ અગ્નિવર્તનું પદનું પદ ગણે.
આગળના અગ્નિવર્તમાં અને અગ્નિવર્ત, ત્રણમંત્ર અને મંત્ર
અગ્નિવર્તને લીધેલા અગ્નિવર્ત પદનું છે આ મંત્ર અગ્નિવર્ત
અગ્નિવર્તનું પદનું કરવામાં આવે તે અગ્નિવર્ત પદની પદની
પદનું અગ્નિવર્તને લીધેલા પદ પદની રીતે એમાં જરૂર મંત્ર
નિર્દિષ્ટ (૧૧૯) " દ્વિતીયો દ્વિતીયો અગ્નિવર્તમયો । " એટલે
૧ આ અગ્નિવર્ત અને આ અગ્નિ મોમ ઉપરનું પદ છે.
આગળ મંત્રની અર્થે અગ્નિ તેમજ મોમ અગ્નિવર્ત તરફ છે.
અગ્નિવર્તની મંત્ર સંસ્કારમાં એક ઉપરના, ઉપરના, મંત્રગત વગેરે
મુદ્રાને દર્શાવી ગણવામાં છે, ત્યારે મોમની મંત્ર, મંત્ર, મંત્ર
અને મુદ્રા દર્શાવી ગણવામાં છે. તેથી કરી આગળ જે જે પદોનું
અગ્નિવર્તની એક એક તે તે પદ અગ્નિવર્ત છે ૧ અગ્નિવર્ત મંત્ર

इषे त्वा, घर्मोऽसि,

૧૪૦ इषे त्वा (सयौमि)

૧૪૦ અન્ન સાર તારો સજઘ
બાધુ છું

૧૪૧ घर्म असि ।

૧૪૧ તું ઉષ્ણતા છે

પાડનાર છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ તેવી જ રીતે તે પદાર્થો શારીરિક તત્ત્વ અને ધર્મોની સમતા માયવનારા છે કે તેમાં વિનમતા ઉત્પન્ન કરનારા છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ એવા વિચાર કરી જોયા પછી જ ને ચીજોનું સેવન કરવાનું ઇષ્ટ હોય તેવી જ ચીજોનું સેવન કરવાનું યોગ્ય ગણાય આમ કરવામાં આવશે તો શરીર ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહીને મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી બની શકશે ખાતી વેળાએ પણ આ અન્ન અગ્નિવર્ધક છે ને આ પુષ્ટિવર્ધક છે એવો વિચાર કરતા રહીને જ તેના ગુણધર્મવાળો જ ખોરાક ખાવો અગ્નિમાઘ કરનારા, તથા વિનમતા પેદા કરનારા ખાઘ પદાર્થોનું સેવન સર્વથા ત્યાજ્ય ગણીને જોઈએ એવા પ્રદા ના- (૧૪૦) “ इषे त्वा (सयौमि ।) ” ‘ અન્ન માટે હું તારો સાથે સજઘ જોડ છું ’ અર્થાત્ કે ઉપર વર્ણુ યુ તેના પ્રકારનું અન્ન મને ખાવા માટે મળતું ગૃહે તેગલા ખાતું તું તારી સાથે લગ્નસજઘ બાધુ છું લગ્નસજઘ માઘ સ્ત્રી પુરુષ એકત્ર વામ કરવા માટે તે પછી તેમણે પરપરના આરોગ્યનું રક્ષણ કરી જાને આહારવિહારનો ઉપભોગ ઉપરોક્ત શિખામણુ ધ્યાનમાં નાખીને જ કરવો કરાવવો [જુઓ ટિપ્પણી નં ૧] (૧૪૧) “ घर्म असि । ’ યાને ‘ તું ઉષ્ણતા છે ’ [૧૯ મી ટિપ્પણીમાં આવા જ બાવતો મત્રભાગ આવ્યો છે તે આ કેદાણે વાયકોએ ફરી જોઈ જવો] ઉષ્ણતા એ ઐતન્યનું મૂલ્ય ચિહ્ન છે અને રીતતા એ શિથિલતાનું મૂલ્ય લક્ષણ છે શીંગની

વિશ્વાયુરુપયાઽરુ પ્રયસ્વ,

૧૪૨ વિશ્વાયુઃ (અસ્તિ) ।	૧૪૨ વૃં પૂર્ણ આયુષ્યવાન છે.
૧૪૩ ઽરુ પ્રયાઃ ઽરુ પ્રયસ્વ ।	૧૪૩ વૃં પુષ્કળ વિસ્તૃત છે, માટે પુષ્કળ વિસ્તાર પામ.

અંદર જ્યાં સુધી થોડીક પણ ગરમી માત્રમ પડે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રાણ દગ છે અને જીવનની થોડીક પણ આશા રહે છે. પરંતુ બધું જ શરીર જ્યાં સાવ ઠંડુંગાર બની ગયું એટલે પછી બધું જ પતી ગયું એમ મનાય છે એવા પ્રકારની ચૈતન્યની ઉણ્ણતા આ જીવાત્મા મધ્યે છે. અને તે જેમ વ્યક્તિ મધ્યે ચૈતન્ય આણુવા સાડ ઉપયોગી છે, તેમજ સમાજ વા રાષ્ટ્રમાં ચૈતન્ય લાવવા માટે પણ ઉપયોગી છે. ચૈતન્યશક્તિ એ ખરેખાર બહુ જ ઉપયોગી તત્ત્વ છે. બધાં આહારપાણી એ ચૈતન્યશક્તિને શરીરમાં ટકાવી રાખવા માટે જ થાય છે. શરીર અંદરની અગ્નિ તથા સોમશક્તિઓનો વિચાર જુઓ ટિ. નં. ૧૩૬) પણ આ માટે જ છે. આ ચૈતન્યશક્તિ બહુકળ બની ગઈ એટલે—(૧૪૨) “ વિશ્વાયુઃ (અસ્તિ) ” યાને ‘ વૃં પૂર્ણ આયુષ્યવાન યાને દીર્ઘાયુધી બને છે. ’ અત્યાર લગીમાં દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ માટે જે જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે તે પણ [જુઓ:—ટિપ્પણી નં. ૨૮, ૬૬, ૬૭, ૧૨૮, ૧૨૯] પરાંપર ધ્યાનમાં લેવાશે, અને દીર્ઘાયુધી થવા સાથે જે સાધનોની મંત્રભાજોમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે તો મનુષ્યે દીર્ઘાયુ કેવી રીતે બનવું તે સહજે સમજાઈ જશે. એવી રીતે પૂર્ણાયુધી કિંવા દીર્ઘાયુધી બનવાનું મનુષ્યને માટે શક્ય છે. (૧૪૩) “ ઽરુપ્રયાઃ ઽરુ પ્રયસ્વ । ” કહેતાં ‘ વૃં પુષ્કળ વિસ્તૃત શક્તિવાળો છે, એટલે પુષ્કળ વિસ્તાર પામ. ’ ‘ પ્રય ’ એ... ‘ વિસ્તાર પ્રખ્યાતિ, પ્રસાર. ’ મનુષ્ય

ઊરુ તે યજ્ઞપતિઃ પ્રથતામગ્રિષ્ઠે ત્વચં માહિંસીદેવસ્ત્વા
સવિતા શ્રવયતુ વર્ષિષ્ઠેઽધિ નાકે ॥ ૨૨ ॥

૧૪૪ તે યજ્ઞપતિઃ ઊરુ'પ્રથ-
તામ્ ।

૧૪૪ તારા યજ્ઞપતિની પુષ્કળ
ખ્યાતિ થાઓ.

વધી વધીને કેટલો વધી શકે એવું જો કોઈ પૂછે, તો તેના જવાબ રૂપે આ મંત્રભાગ હોઈ તેનો અર્થ 'માનવીનો વિસ્તાર બહુ જ વધી શકે છે' એવો થાય છે. મતલબ કે અમર્યોદ કિંવા પાર વગરનો વિસ્તાર પામવાની શક્યતા મનુષ્યપ્રાણીમાં છે. અત્રે દર્શાવેલા નિયમો પ્રમાણે જો મનુષ્ય યાદે તો તેનો વિસ્તાર પુષ્કળ વધે. એટલા માટે જ આ મંત્રભાગમાં સુદામ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઊરુ પ્રથસ્ત્વ યાને 'પુષ્કળ વિસ્તાર પામ' અગર 'તારી તાકાત પુષ્કળ વધાર.' નજીવાં પ્રજ્ઞોબનોમાં ફસાઈ પડીને તારી પોતીકી શક્તિ ક્ષોણ થાય યા ઘટે તેવાં આચરણુ દરગીજ ન કરતો. તારી પોતાની ઉન્નતિ આ જન્મમાં જ અને તેટલી કરી લેવી એ તારું કર્તવ્ય છે, તે રખે ભૂલી જતો ! તારી અંદર અનેક શક્તિઓ રહેલી છે, તેમનો અને તેટલો વિકાસ સાધવો એ જ તારું કર્તવ્ય છે. (૧૪૪) "તે યજ્ઞપતિઃ ઊરુ પ્રથતામ્ ।" એટલે કે તારા યજ્ઞપતિની પુષ્કળ પ્રખ્યાતિ થાઓ. તેની શક્તિ પણ પુષ્કળ વધે. શરીરની અંદર યજ્ઞપતિ તે આ જીવાત્મા છે. જાતિ કિંવા રાષ્ટ્રની અંદર તેનો ઐશ આગેવાન એ યજ્ઞપતિ છે. [ટિપ્પણી ૧૫, ૨૩, ૭૧મી જોવી.] એ બધાની શક્તિ વધવી જોઈએ, અને એ બધાનો જ યશ ખૂબ ફેલાવો જોઈએ તેટલા માટે તમારે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કરીને તેમનો અભ્યુદય થાય અને તેમની શક્તિમાં વધારો થાય. આ પ્રમાણે તમે તમારી ઉન્નતિને માર્ગે ચાલવા માંડશો એટલે આપું જમત. તમને અનુકૂળ બની જશે. એના ઉદાહરણ

મા મેર્મા સંવિધયા

૧૪૨ અગ્નિઃ તે ત્વચં મા હિંસીત્ ।	૧૪૫ અગ્નિ તારી ચામડીને ન પીડો.
૧૪૬ સવિતા દેવઃ ત્વા ઘર્ષિષ્ઠે નાકે અધિ શ્રપયતુ ।	૧૪૬ સવિતાદેવ તને શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં પકડ કરો.
૧૪૭ મા મેઃ ।	૧૪૭ ખીશ નહિ.
૧૪૮ મા સંવિધયાઃ ।	૧૪૮ પાછા ડગ ભરીશ નહિ.

દાખવ (૧૪૫) “ અગ્નિઃ તે ત્વચ મા હિંસીત્ । ” યાને ‘ અગ્નિ તારી ચામડીને પીડા ન કરે. ’ અગ્નિનો ગુણ બધાંને જ ખાળવાનો છે. પણ તે સુધાં આવા લોકની ચામડી સરખીને પણ સ્પર્શી શકતો નથી. એટલું બધું સત્ત્વ, એટલી બધી તાકાત આ ધર્માનુષ્ઠાનને પ્રતાપે અંગમાં આવે છે. સકળ જગતના પદાર્થો, આ પ્રભાણે, તમને અનુકૂળ બનતા જશે અને પશ્ચિમામે તમે જગતભરમાં શત્રુ વગરના બનીને સુખચેતનાં રહી શકશો અને પછી—(૧૪૬) “ સવિતા દેવઃ ત્વા ઘર્ષિષ્ઠે નાકે અધિશ્રપયતુ । ” કહેતાં ‘ સવિતાદેવ તને પરિપકવ બનાવીને શ્રેષ્ઠ એવા સ્વર્ગને વિષે સ્થિર કરો. ’ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરવાવાળો જગદીશ્વર એવા લોકોને સ્વર્ગની અંદર ઉત્તમ કોટિનું સ્થાન આપે છે. એટલી બધી શ્રેષ્ઠ યોગ્યતા આ લોકમાં આવી જાય છે. અર્થાત્ કે ‘ પ્રશસ્ત કર્મો કદાપિ ફોગટ જતાં નથી ’ એ મુદ્દો અને વાયડોએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવો. ધર્માચરણનું એ જ મહત્ત્વ છે. ધર્માચરણ કરતાં, મનુષ્ય ડાઘ ડાઘ વાર બીએ છે, ખરું બોલતાં પણ કેટલીક વાર તે ખંચાય છે. એવી જાતની બીક ન ગખવા ખાતર કહ્યું છે કે—(૧૪૭) “ મા મેઃ । ” (૧૪૮) “ મા સંવિધયાઃ । ”

અતમેર્યજ્ઞોઽનમેર્યજમાનસ્ય પ્રજા ભૂયાત્,
ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વૈકતાય ત્વા ॥ ૨૩ ॥

૧૫૨ યજ્ઞઃ અ-તમેરુઃ ।

૧૫૦ યજમાનસ્ય પ્રજાઃ અત-
મેરુઃ ભૂયાત્ ।

૧૫૧ ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વા,
ત્રૈકતાય ત્વા (અપયતુ) ।

૧૪૯ યજ્ઞ એ સુદૃઢ છે.

૧૫૦ યજમાનની પ્રજા સુદૃઢ
થાઓ.

૧૫૧ ત્રણ, બે અને એક સારે
તને પરિપક્વ કરો.

મને “ જોશ નહિ, અને નિજ કર્તવ્યપંથમાથી પાછો હટીશ નહિ. ” નીડરતાપૂર્વક તારું કર્તવ્ય કરતો રહે. જીનાર મનુષ્યથી ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ વૈપક્તિક, સામાજિક તેમ જ ગજકીય ઉન્નતિ માંથી શકાય છે. જીકણુ મનુષ્ય ઠોષ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં યશસ્વી નીવડતો નથી. એટલે ઉન્નતિને ઇચ્છવાવાળો મનુષ્ય નિર્ભય અને એ તો ખામ આવશ્યક છે. કારણ-(૧૪૯) “ યજ્ઞઃ અ-તમેરુઃ । ” ‘ યજ્ઞ સુદૃઢ છે. ’ યજ્ઞ એટલે કે પ્રશસ્તતમ કર્મ સુદૃઢ અને નિર્ભય મનુષ્યથી જ શક્ય શકે છે. જીકણુ મનુષ્ય તેમ કરી શકે જ નહિ. નિર્ભય મનુષ્ય જ એક કર્મ કરી શકે છે. એટલા સાર કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૧૫૦) “ યજમાનસ્ય પ્રજાઃ અ-તમેરુઃ ભૂયાત્ । ”

“ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વા, પક્તાય ત્વા (અપયતુ) ।” કહેતા
 ‘ત્રણ, બે અને એકને માટે તને પરિપક્વ બનાવો.’ સત્ત્વ, રજ
 અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો સમૂહ તે ત્રિત, પ્રકૃતિ અને પુરુષનું
 કંઈ તે દ્વિત, અને કેવળ આત્મા તે એકત કહેવાય છે ત્રણ ગુણો
 આપણી અંદર છે તેમની યોગ્ય ઉપયોગ કરતા આવડે તે માટે
 કષ્ટ વિશેષ પ્રકારની યોગ્યતા હોવી જોઈએ છે. આપણી અંદર
 પ્રકૃતિ પુરુષનો વિલક્ષણ યોગ યથેક્ષે છે. એ બંને તરફની
 શક્તિઓનો વિકાસ કરવા સારું મનુષ્યને એક પ્રકારની તૈયારી
 કરવાની જરૂર છે, અને છેવટે કેવળ એક અદિતીય સ્થિતિને પ્રાપ્ત
 થવા સારું એક ખામ યોગ્યતાનો અપેક્ષા રહે છે. એ ત્રણે
 પ્રકારની પરિપક્વતા કિંવા યોગ્યતા, પૂર્વીકૃત ઉન્નતિ અર્થે,
 મનુષ્યમાં પરમેશ્વરકૃપાએ આવે. ખીજી બધી ઉન્નતિ ચાલ
 લેટલી સાધી શકાઈ હોય, છતાં છેવટે આત્માના પ્રકાશ દ્વારા પ્રાપ્ત
 થનારી જે ઉન્નતિ છે તે તો પ્રભુકૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે.
 “ય ય ય ય યુજ્યતે તેજ હભ્યઃ । તસ્ય ય આત્મા ઘૃણુ-
 તૈ તન્ સ્વામ્ ।” (કંઈ ઉપ૦ ૧-૨-૨૩). અર્થાત્ કે ‘આ
 આત્મા યડે જેને સ્વીકારે છે તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. તેના શખ્સનો
 આત્મા જાણે કે પોતાના દેહનો જ સ્વીકાર કરે છે,’ એવું કહીએ તો
 આશ્રે. પરમેશ્વરની કૃપા પામ્યા સિવાય તેના સાક્ષાત્કારનો લાભ
 આપણને મળી શકે તેમ નથી જ. તેથી ઇશકૃપા પ્રાપ્ત થાય તેવા
 અગરણ્ય કર્મોની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પ્રશસ્તતમ કર્મો
 કરતાં રહેવાથી પ્રભુની કૃપા બિતરે છે, એટલા માટે અહીં
 પ્રશસ્તતમ કર્મોનું વર્ણન કર્યું હોય તે વર્ણન છે. આવા
 પ્રશસ્તતમ કર્મો કરનારને પ્રભુ વળી આસ્વામન આપે છે કે

દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યાં પૂષ્ણો હસ્તાભ્યામ્ ।
આદદેઽધ્વરકૃતં દેવેભ્યઃ ।

૧૫૧ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં
પૂષ્ણોઃ હસ્તાભ્યાં ત્વા
આદદે ।

૧૫૨ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના
બાહુઓથી અને પૂષાદેવના
હાથથી હું તને પકડું છું.
(જુઓ નં. ૫૭)

૧૫૩ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા
આદદે) ।

૧૫૩ દેવને અર્થે અદિંસાત્મક
કર્મ આચરનાર એવો જે
હું તેને હું પકડું છું.

(૧૫૨) “ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં પૂષ્ણોઃ
હસ્તાભ્યાં ત્વા આદદે । ” કહેતાં ‘ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિની અંદર હું તને અશ્વિની દેવની
બુજાઓથી અને પૂષાદેવના હાંડથી પકડું છું. ’ [અત્રે ૫૭,
૬૮, ૧૦૦, ૧૩૦ ને ૧૩૩ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવી]. આ
મંત્રમાગતું રૂપરીકરણ અગાઉ એ મંત્રભાગોમાં યજ્ઞ ગયું
છે. (૧૫૩) “ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા આદદે ।) ”
યાને ‘ દેવને અર્થે અદિંસાત્મક કર્મોનુષ્ઠાન કરનાર એવો જે હું
તેને હું સ્વીકારું છું. ’ અહીં, ધૃત્વર કોને આધાર આપે છે, કોને
પોતીકો કરી બે છે, અને કોના પર કૃપા કરે છે તે સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં
સૂચવાયું હોય તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. જ્યારા એટલે
દિસા, કુટિલતા, કિંવા વાંકા વ્યવહાર. એ દુષણનો અભાવ
જેની અંદર હોય તે ‘ અધ્વર ’ કહેવાય. ‘ જેમાં દિંસા, કુટિ-
લતા કિંવા વાંકા વ્યવહારનો અંશ નથી તેવા શ્રેષ્ઠ કર્મને ‘ અધ્વર ’

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः, सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा,

૧૫૪ इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः
असि ।

૧૫૫ सहस्र भृष्टिः शततेजाः
तिग्मतेजाः (असि)

૧૫૪ તું ઇન્દ્રના જમણા હાથ
રૂપ છે.

૧૫૫ (તું) હજારો શત્રુઓનો
નાશ કરવાવાળો, સેંકડો
તેજોથી યુક્ત અને તીક્ષ્ણ
તેજવાળો છે.

૧૫૬ वायुः असि ।

૧૫૬ તું વાયુ (પ્રાણરૂપ) છે.

કહેવામાં આવે છે. ' દેવને નિમિત્તે એવા પ્રકારની અહિંસામય સ્વરૂપ ભાવનાવાળાં કર્મો જે જન કરે છે, તે સદાચારી મનુષ્યને ઇશ્વર પોતાના પડખામાં લે છે, તેના પર કૃપા કરે છે અને તેની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ એવો મનુષ્ય-(૧૫૪) " इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः असि । " કહેતાં ' ઇન્દ્રના જમણા હાથ રૂપ તું છે. ' શત્રુનો જમણો હાથ બનીને તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. અત્યંત કે ' હ મનુષ્ય ! તું અગાઉ કદા પ્રમાણે તારો વ્યવહાર રાખીશ તો તું ઇશ્વરના જમણા હાથ રૂપ બની જઈશ. તારી યોગ્યતા એટલી બધી વધી શકશે. આ પ્રમાણે ' ઇશ્વરનો જમણો હાથ ' બનવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવો થટે. અને એ વાત શુભ કર્મો કરતાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. (૧૫૫) सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (असि) । " કહેતાં ' તું હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર, સેંકડો પ્રકારનાં તેજોવાળો, અને તીક્ષ્ણ જ્યોતિર્વાળો છે. ' એટલે કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ જો તું રાખીશ, તો આટલું બધું સામર્થ્ય તારામાં આવી જશે, તારી તેજસ્વિતા વધી જશે, અને તારી કીર્તિ સદા યોગરદમ દેવાઈ જશે. જાણે કેમ-(૧૫૬)

દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યાં પૂષ્ણો હસ્તાભ્યામ્ ।
આદદેઽધ્વરકૃતં દેવેભ્યઃ ।

૧૫૨ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં
પૂષ્ણોઃ હસ્તાભ્યાં ત્વા
આદદે ।

૧૫૨ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી
આ સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના
બાહુઓથી અને પૂષાદેવના
હાથથી હું તને પકડું છું.
(જુઓ નં. ૫૭)

૧૫૩ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા
આદદે) ।

૧૫૩ દેવને અર્થે અદિંસાત્મક
કર્મ આચરનાર એવો જે
હું તેને હું પકડું છું.

(૧૫૨) “ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં પૂષ્ણોઃ
હસ્તાભ્યાં ત્વા આદદે । ” કહેતાં ‘ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિની અંદર હું તને અશ્વિની દેવની
બુદ્ધિઓથી અને પૂષાદેવના કાંડાથી પકડું છું. ’ [અત્રે ૫૭,
૬૮, ૧૦૦, ૧૩૦ ને ૧૩૩ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવી]. આ
મંત્રભાગનું રૂઢીકાળુ અગાઉ એ મંત્રભાગોમાં થઈ ગયું
છે. (૧૫૩) “ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા આદદે ।) ”
પાને ‘ દેવને અર્થે અદિંસાત્મક કર્મોનુષ્ઠાન કરનાર એવો જે હું
તેને હું સ્વીકારું છું. ’ અહીં, ધર્મવર કોને આધાર આપે છે, કોને
પોતીકો કરી બે છે, અને કોના પર કૃપા કરે છે તે રૂપે શબ્દોમાં
સૂચવાયું હોય તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. ઘરના એટલે
દિંસા, કુટિલતા, કિંવા વાંકા વ્યવહાર. એ દ્રવ્યનું અભાવ
જેની અંદર હોય તે ‘ અધ્વર ’ કહેવાય. ‘ જેમાં દિંસા, કુટિ-
લતા કિંવા વાંકા વ્યવહારનો અંશ નથી તેવા શ્રેષ્ઠ કર્મને ‘ અધ્વર ’

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः, सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा,

૧૫૪ इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः
असि ।

૧૫૫ सहस्र भृष्टिः शततेजाः
तिग्मतेजाः (असि)

૧૫૬ वायुः असि ।

૧૫૪ તું ઇન્દ્રના જમણા હાથ
૩૫ છે.

૧૫૫ (તું) હજારો શત્રુઓનો
નાશ કરવાવાળો, સેંકડો
તેજોથી યુક્ત અને તીક્ષ્ણ
તેજવાળો છે.

૧૫૬ તું વાયુ (પ્રાણ૩૫) છે.

કહેવામાં આવે છે. ' દેવને નિમિત્તે એવા પ્રકારની અદિસામ્ય સ્પર્શ ભાવનાવાળાં કર્મો ને જન કરે છે, તે સદાચારી મનુષ્યને ઇશ્વર પોતાના પડખામાં લે છે, તેના પર કૃપા કરે છે અને તેની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ એવો મનુષ્ય-(૧૫૪) " इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः असि । " કહેતાં ' ઇન્દ્રના જમણા હાથ ૩૫ તું છે. ' પ્રશુનો જમણો હાથ બનીને તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. મતલબ કે ' હું મનુષ્ય ! તું અગાઉ કદા પ્રમાણે તારો વ્યવહાર રાખીશ તો તું ઇશ્વરના જમણા હાથ ૩૫ બની જઈશ. તારી યોગ્યતા એટલી બધી વધી શકશે. આ પ્રમાણે ' ઇશ્વરનો જમણો હાથ ' બનવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવો પડે. અને એ વાત શુભ કર્મો કરતાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. (૧૫૫) सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (असि) । " કહેતાં ' તું હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર, સેંકડો પ્રકારનાં તેજોવાળો, અને તીક્ષ્ણ ન્યોતિવાળો છે. ' એટલે કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ ને તું ગમીશ, તો આટલું બધું સામર્થ્ય તારામાં આવી જશે, તારી તેજસ્વિતા વધી જશે, અને તારી કીર્તિ સુદાં યોગરહમ ફેલાઈ જશે. જાણે કેમ-(૧૫૬)

મા હિંસિપમ્ । ” યાને ‘ દેવતાઓ નિમિત્તે જેના પર હોમહવન કરવામાં આવે છે એવી હે પૃથ્વી ! હે માતૃભૂમિ ! તારી પીઠ પર ઊગનારી ઔષધિઓ રૂપ વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને મારા તરફથી કંઈ પણ ઉપદ્રવ ન થવા પામજો ! ’ જે મનુષ્ય પહેલાં શત્રુ નજરે પડતાં જ લાગશે તેનો વધ કરી નાંખવાને ધસતો હતો, તે જ મનુષ્ય હવે પોતાને હરતે વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને હાનિ ન પહોંચે તેવી કાળજી રાખતો થાય છે. માનવ-ઉન્નતિની પાયરીઓ આવા પ્રકારની છે. ઉન્નતિની પહેલી પાયરીએ ઊભેલા માનવીને પોતાના શત્રુને પોતાને હાથે જ હણી નાખવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. પણ તે જ માનવી જ્યારે ઉપરનું ‘ પગથિયું ’ ચઢે છે, ત્યારે તેના દિલમાં, પોતાના તરફથી કોઈ કરતાં કોઈને પણ ત્રાસ ન ઊપજે, એવી લાગણી જન્મે છે. વનસ્પતિઓનાં મૂળ માટે પણ સુખદુઃખની કલ્પના મનમાં ઉદ્ભવે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ગાય વગેરે પશુઓને ઘર આગળ પાળવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને ઘાસની જરૂર પડે છે. એ પશુઓને જંગલમાં ચરવા સારું લાગે જવામાં આવે છે. ત્યાં તેમના તેમ જ આપણા પગ દ્વારા પુષ્કળ હિંસા થવાનો સંભવ છે. અહિંસાની વૃત્તિ સહજ યાને સ્વભાવ-સિદ્ધ બની જવી જોઈએ. કૃત્રિમ રીતે હિંસા ન કરવી યાને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસા પાળવી, તેના કરતાં હિંસાની કલ્પના સરખી મનમાં ન ઉદ્ભવવી એ સ્થિતિ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. મનની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી, હિંસક વૃત્તિનું કોઈ પણ પ્રાણી નજીક આવી ચઢે છે તોપણ એ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. હિંસા નામે આપણે હાથે ન થાય કિંવા બીજી શકે તેટલી ઓછી થાય એવો આશય મનકરે મંત્રભાગનો છે. પશુઓના ચારા માટે ઘાસ કાપ્યા વગર તો ચાલે જ નહિ, એટલે કાપવું તો પડવાનું જ. એને અંગે જરૂરજોગી હિંસા જે થવાની, તેને રોકવાનો

દ્વિપતો વધઃ ॥ ૨૪ ॥ પૃથિવિ દેવયજન્વોપધ્યાસ્તે મૂલં મા
દિશ્સિપં,

૧૨૭ દ્વિપતઃ વધઃ (અસ્તિ) ।

૧૨૮ હે દેવયજનિ પૃથિવિ !
તે ઔપધ્યાઃ મૂલં મા દિ-
સિપમ્ ।

૧૫૭ દ્વેષ કરનારાંઓનો વધ
(કરનાર તું) છે.

૧૫૮ જેના પર દેવોનું યજન
થાય છે એવી હે પૃથિવિ !
તારા પર જિગનારી ઔપ-
ધિઓનાં મૂળને (મુદ્દાં)
મારે હસ્તે દુઃખ ન પહોંચે.

“ વાયુઃ અસ્તિ ” “ તું વાયુ (ન) હોય ” એમ લાગશે.
વાયુ જેમ સર્વને ચેતનદાતા થાય છે તે જ પ્રમાણે તું સર્વમાં
ચેતન પ્રગટાવવાને શક્તિમાન થઈશ. ગતિ કરનાર તરીકે આ
જગતમાં વાયુની ખ્યાતિ છે. ગતિની બાબતમાં વાયુની તોભે
ઠાઠ કે કંથું જ આવી શકે તેમ નથી. એ વાયુની પેઠે જ તું
સર્વની પ્રગતિ સાધી શકીશ, એટલું જ નહિ પણ તે કારણે તું
સર્વનો પ્રાણ જ બની જઈશ. અને (૧૫૭) “ દ્વેષતઃ વધઃ
(અસ્તિ ।) ” “ દ્વેષ કરવાવાળાઓનો સંહારક બનીશ. ” દ્વેષ
કરનારા તમામ લોકોનો નાશ કરી નાખીને તું એક પણ દ્રેષ્ટા
વંગરનો ‘ અજતશત્રુ ’ કહેવાય એવી રિયતિ તને પ્રાપ્ત થશે. એ
રિયતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તો તારી ચિત્તવૃત્તિમાં સાવ વિકલ્પ
ફેરફાર પડી જશે. પહેલાં શત્રુને દેખતાંવાર તેને ઠાર કરી નાખ-
વાની વૃત્તિ જે તારામાં હતી, તેને બદલે દેવે વનરૂપિનીં મૂળ
મુદ્દાં હેદન કરતાં તને દુઃખ લીધને એવી અનિસૃક લાગણી
તારામાં પેદા થશે. એ જ રિયતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે-
(૧૫૮) “ હે દેવયજનિ પૃથિવિ ! તે ઔપધ્યાઃ મૂલં

મા હિંસિષમ્ । ” યાને ‘ દેવતાઓ! નિમિત્તે જેના પર હોમહવન કરવામાં આવે છે એવી હે પૃથ્વી ! હે માતૃભૂમિ ! તારી પીઠ પર ઊગનારી ઔષધિઓ રૂપ વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને મારા તરફથી કંઈ પણ ઉપદ્રવ ન થવા પામજો ! ’ જે મનુષ્ય પહેલાં શત્રુ નજરે પડતાં જ લાગશે તેનો વધ કરી નાંખવાને ધસતો હતો, તે જ મનુષ્ય હવે પોતાને હરતે વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને હાનિ ન પહોંચે તેવી કાળજી રાખતો થાય છે. માનવ-ઉન્નતિની પાયરીઓ આવા પ્રકારની છે. ઉન્નતિની પહેલી પાયરીએ ઊભેલા માનવીને પોતાના શત્રુને પોતાને હાથે જ હણી નાખવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. પણ તે જ માનવી જ્યારે ઉપરતું ‘ પગથિયું ’ ચઢે છે, ત્યારે તેના દિલમાં, પોતાના તરફથી કોઈ કરતાં ઠામને પણ ત્રાસ ન ઊપજે, એવી લાગણી જન્મે છે. વનસ્પતિઓનાં મળ માટે પણ સુખદુઃખની કલ્પના મનમાં ઉદ્ભવે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ગાય વગેરે પશુઓને ઘર આગળ પાળવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને ઘાસની જરૂર પડે છે. એ પશુઓને જંગલમાં ચરવા સારૂ લાઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં તેમના તેમ જ આપણા પગ દ્વારા પુષ્કળ હિંસા થવાનો સંભવ છે. અહિંસાની વૃત્તિ સદગ્ર યાને સ્વભાવ-સિદ્ધ જ્ઞાની જવી જોઈએ. કૃત્રિમ રીતે હિંસા ન કરવી યાને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસા પાળવી, તેના કરતાં હિંસાની કલ્પના સરખી મનમાં ન ઉદ્ભવવી એ સ્થિતિ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. મનની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી, હિંસક વૃત્તિનું મોર્ષ પણ પ્રાણી નજ-દીકે આવી ચઢે છે તોપણ એ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. હિંસા નામે આપણે હાથે ન થાય કિંવા જ્ઞાની શકે તેટલી ઓછી થાય એવો આશય મનકુરે મંત્રભાગનો છે. પશુઓના ચારા માટે ઘાસ કાપ્યા વગર તો ચાહે જ નહિ, એટલે કાપવું તો પડવાનું જ. એને અંજે જરૂરજોગી હિંસા જે થવાની, તેને રોકવાનો

વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાનં, વર્ષતુ તે ઘૌઃ, વધાન દેવસવિતઃ પરમસ્
પૃથિવ્યાઽંશતેન પાશૈર્યોઽસ્માન્દેષ્ટિ યં ચ વયં દ્વિષ્મસ્તમા
મા મૌક્ ॥ ૨૫ ॥

૧૫૯ વ્રજં ગોષ્ઠાનં ગચ્છ ।

૧૬૦ ઘૌઃ તે વર્ષતુ ।

૧૬૧ (દે) સવિતઃ દેવ !
પરમસ્યાં પૃથિવ્યાં શ-
તેન પાશૈઃ (તં) વધાન,
યઃ અસ્માન્ દેષ્ટિ, યં ચ
વયં દ્વિષ્મઃ । અતઃ
તં મા મૌક્ ।

૧૫૯ તું ગાયોના ગોદાણુમાં જા.

૧૬૦ છુલોક તારા પર વરસાદ
વરસાવો.

૧૬૧ હે સવિતાદેવ ! આ
અસીમ પૃથ્વીમાં (તેને)
શંકડો બંધથી બાંધે છે
જે અમારો બધાનો દેવ
કરે છે અને જેનો દેવ
અમે બધાં કરીએ છીએ;
અને એ (બંધન)માંથી
એને મુક્ત જ ના કરીશ.

ઉપાય નથી તેથી તે કરવી. પણ કાપેલું ધાસ બ્રહ્મને, (૧૫૯)
“ વ્રજં ગોષ્ઠાનં ગચ્છ । ” કહેતાં, ‘ ગાયોના ગોદાણુમાં જા. ’
ત્યાં જઈને ધાસ ગાયોને નીર, અને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે કે-
(૧૬૦) “ ઘૌઃ તે વર્ષતુ । ” યાને ‘ છુલોક તારા પર પુષ્કળ
વરસાદ વરસાવો. ’ અતઃપછી કે ‘ હે ધાસ, તારા પર મેધરાજ
પુષ્કળ મહેર કરે. મેં મારા પૂરણ તને કાપ્યું તેથી તને જે ત્રાસ
પડ્યો તે બદલ મારો બીજો કાષ ઉપાય આપે તેમ નહોતો. તેથી
મારે તને કાપવું પડ્યું છે. અને તે બદલ વૃષ્ટિ કરનારા દેવને હું
પ્રાર્થું છું કે ‘ આ ધાસ પર તું મનસુક વરસાદ અને તેની પુષ્કળ
વૃદ્ધિ કરજે । ’ આટલે દરજ્જે અહિંસા વૃત્તિ ખીલવા પ્રાપ્તતાં જ
એના યજુ માત્રની વ્યવસ્થા કરવાનો બારમશ્વરને પડે જ ઉપાદી
બેવો પડે છે. એ રિયલિનો ખ્યાલ આ પંછીના મંત્રભાગમાં આપ-
વામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે:- (૧૬૧) “ હે સવિતઃ દેવ !

પરમસ્યાં પૃથિવ્યાં શતેન પાશૈઃ તં વધાન યઃ અસ્માન્ દ્વેષ્ટિ
 યં ચ વયં દ્વિષ્મઃ । અતઃ તં મા મૌક્ ।” અર્થાત્ કે ‘હિ સર્વોત્પાદક
 દેવ । આ, અસીમ પૃથ્વીની અંદર તેને સેંકડો બંધનો વડે બાંધી
 લે, કે જે એકલો દુષ્ટ અમારા બીજા બંધાનો દ્વેષ કરે છે, અને
 તે કારણે અમે બધાં તે એકલાનો દ્વેષ કરીએ છીએ, (તેને છ’
 તારા અમોઘ પાશ વડે બાંધી રાખ) અને ત્યાથી તેને બંધન
 મુક્ત કરીશ જ ના. ’ દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાનું કામ પરમેશ્વરને જ
 સોંપી દેવું. આપણા હાથમાં એ કામ હરગીજ ન લેવું. કાયદો
 આપણા હાથમાં લેવાનું બિલકુલ દુરસ્ત નથી; કારણકે
 પ્રત્યેક માણસ જે પોતપોતાના દુશ્મનને મારી નાખવાની નીતિ
 અપ્તવાર કરે, તો તો તેના પરિણામે દેશભરમાં બધે જ અરાજકતા
 વ્યાપી જાય અને કોમને જ જંપ ન રહે. એટલે સગ્ન કબાનો
 અધિકાર ઇશ્વરનો કિંવા રાજ્યનો છે, એમ સમજીને મનુષ્યોએ
 પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો. શત્રુ કોને સમજવા એનો ઉત્તર આ
 મંત્રમાં અપાયો છે. જે એકલો વિનાકારણ બીજા બધા લોકોનો દ્વેષ
 કરે અને જે એકલાનો બીજા બધાં એકીમતે દ્વેષ કરે તેનું નામ
 શત્રુ વા દુશ્મન. એવા શત્રુને દૂર કરી દેવો, અથવા તો એવા
 શત્રુનું સાલ કાયમનું ઉખેડી નાખવું એ સમાજહિતની દૃષ્ટિએ
 અત્યંત આવશ્યક છે. મતલબ કે અહ્ય સંખ્યાગણવાળાએ કિંવા
 લઘુમતિએ બહુ સંખ્યાગણવાળા કિંવા બહુમતિ પક્ષને વિનાકારણ
 ત્રાસ ન આપવો જોઈએ. તેમજ બહુમતિ પક્ષે લઘુમતિ પક્ષથી
 ગાંભ્યા પછુ ન જવું જોઈએ. સહુનું જ હિત થાય તે પ્રમાણે
 સહુએ વર્તવું. ‘અન્યાયથી કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની
 દાનત કોમને જ ન રાખવી. કોમને જ તેવો પ્રયત્ન ન કરવો.
 એવું વર્તન રાખવાથી સમાજ મધ્યે શત્રુતા ઉત્પન્ન જ થવા
 પ્રામતી નથી અને સમાજ સુખચેનમાં રહી શકે છે. ’ સમાજ

અપારહં પૃથિવ્યૈ દેવયજનાદ્વ્યાસં વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાને
વર્પતુ તે ધૌર્વધાન દેવ સવિતઃ પરમસ્યાં પૃથિવ્યાઽં શતેન
પાર્શ્વોઽસ્માન્દેદિ યં ચ વયં દ્વિપ્મસ્તમતો મા મૌક્ । અરો
દિવં મા પત્તો

૧૬૨ પૃથિવ્યૈ દેવયજનાત્
અરહં અપવધ્યાસમ્ ।

૧૬૨ પૃથ્વીપરના દેવપૂજનાં
સ્થાનોમાંથી દુષ્ટને દૂર
કરું છું.

૧૬૩ વ્રજં । ધૌં । સવિતાં ।
[૧૬૧ થી ૧૬૨]

૧૬૩ [જુઓ ૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૪ (હે) અરો ! દિવં મા
પત્તઃ ।

૧૬૪ રે દુષ્ટ ! તું દુષ્ટને
બગાડીશ નહિ.

સુખચેતનાં સ્ત્રી શકે તે માટે ધોઠા પ્રભુબક્ત થવા જોઈએ, પ્રભુની
નિંદા કરવાવાળું કોઈ જ ન રહેવું જોઈએ. એટલા સારું કશું છે
કે : (૧૬૨) “ પૃથિવ્યૈ દેવયજનાત્ અરહં અપવધ્યાસં । ”
એટલે કે ‘ પૃથ્વી પરના દેવપૂજકોનાં રહેઠાણોમાંથી દુષ્ટાને દૂર
દૂર કરી દઉં છું. ’ દેવપૂજકો કિંવા દેવભક્તોનો મંથ કાલેકૂલ
અને નિંદકો વા નાસ્તિકો તારૂંથી તેમને કોઈ પણ પ્રકારની હેગન
ગતિ ન થાય એવો બંદોબસ્ત રહેવો જોઈએ. એ કામ સમજાવ્યું
છે. (૧૬૩) ‘ વ્રજં ’ [ધૌર્વાદિ મંત્રભાગની સમજૂતી ૧૫૯
થી ૧૬૨ નંબરનો ટિપ્પણીઓમાં આપવામાં આવી છે, એ જ
ઉપદેશ વિશેષ રૂપે હસાવવા માટે આ મંત્ર વારંવાર આવે છે.
સ્વે દુષ્ટને ઉદ્દેશાને ચોડાક ઉપદેશ કરે છે કે—(૧૬૪) “ હે
અરો ! દિવં મા પત્તઃ । ” યાને ‘ હે દુષ્ટ ! તું તારા પોતીકા
સ્વર્ગધામને તો ન જ બગાડતો ! જીજ્ઞાસુ કોઈની પરવા તને નથી

પ્રસન્ને ઘાં મા સ્કન્, વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાનં વપર્તુ તે ધૌર્વધાન
 દેવ સવિતઃ પરમસ્યાં પૃથિવ્યાઞ્જસતેન પાશૈર્યોઽસ્માન્દેષ્ટિ
 પં ચ ધયં દ્વિષ્મસ્તમતો મા મૌક્ ॥ ૨૬ ॥

૧૬૬ તે દ્રપ્તઃ ઘાં માસ્કન્ । ૧૬૫ તારો સત્ત્વરસ દુષ્ટોકને
 પ્રતિબંધક ન નીવડે.

ન હોય, પણ તારા પોતીકા સુખની પરવા તો તને ખચિત છે જ.
 તો પછી હું રખે એમ સમજતો કે બીજાને દુઃખ દઇને હું જાતે
 સુખી થઇ શકીશ ! દુષ્ટપણે વર્તવાથી શરૂશરૂમાં સુખનો કંઈક
 આભામ દેખાય તેથી રખે છેતરાતો ! એનાથી નો તારું સુખ
 રેખાઈ જાય છે, ધૂળધાણી બની જાય છે એ કદી ન વિસગતો.
 બીજાને સુખ આપ્યાથી તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે. દુષ્ટોક એટલે
 સ્વર્ગોક્ એ તારા સુખનું ધામ છે. એમાં જો ખામી આવી
 જશે, એ જો બગડશે, તો તારા સુખમાં પણ ખામી
 આવવાની જ. માટે પોતાને હાથે પોતાના સુખને હાનિ પહોંચાડવી,
 એ તારે માટે મિત્રકુલ વાજળી નથી. તેજ પ્રમાણે (૧૬૫)
 “ તે દ્રપ્તઃ ઘાં માસ્કન્ ” કહેતાં, “ તારો મત્ત્વરસ તારા સ્વર્ગની
 રક્ષાવટ ન કરે. ” સ્વર્ગ તારી પાસે આવતું હોય, કિંવા હું સ્વર્ગના
 તરફ જવા લાગ્યો હોય, તે વારે તારી પોતાની જ કોઈ કૃતિ તારી
 સુખપ્રાપ્તિની ગતિને બાધક ન નીવડે, તે બદલ ખાસ કાળજી
 રાખવી. આપણી અંદર જીવનરસનો જે પ્રવાસ નિરંતર વહે છે
 તેને અહીં ‘ દ્રપ્તઃ ’ એવી સંજ્ઞા અપાઈ છે. પ્રત્યેકની અંદર આ
 પ્રવાહ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનો હોય છે. પ્રવાહનો પ્રકાર ફાલે તેવો
 હોય, પણ તેના યોગે સ્વદિતની હાનિ ન થાય, તે જોતાં રહેવું-
 એટલી બખડાદારી જો દરેક જણ રાખશે તો પુણ્ય સુખ મળે.

ગાયત્રેણ ત્વા છન્દસા પરિગૃહ્ણામિ, ત્રેણેભેન ત્વા છન્દસા
પરિગૃહ્ણામિ,

૧૬૬ વ્રજં ૦ । ઘૌં ૦ । સચિતાં ૦ ।
[૧૬૯ થી ૧૬૧]

૧૬૭ (હે પૃથિવિ !) ગાય-
ત્રેણ છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણામિ ।

૧૬૬ [જુઓ નં. ૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૭ (હે માતૃભૂમિ !) પ્રાણુ-
રક્ષણુના છંદે હું તને
સ્વીકારું છું.

શકશે. આ પ્રમાણે પર્વતાં રહેવાથી મનુષ્યની ખૂબ જ ઉન્નતિ થઈ શકે. (૧૬૬) “ વ્રજં ૦ ” [ઇત્યાદિ મંત્રભાગોની સમજૂત માટે જુઓ ટિ. નં. ૧૫૯ થી ૧૬૧. એ મંત્રોનું રક્ષય દિલમાં બરાબર હસાવવા ખાતર જ તે અત્રે ફરી આપવામાં આવ્યા છે.] (૧૬૭) “ (હે પૃથિવિ !) ગાયત્રેણ છન્દસા ત્વા પરિ-ગૃહ્ણામિ । ” એટલે કે ‘ હે માતૃભૂમિ ! પ્રાણુરક્ષાના છંદે હું તને સ્વીકારું છું. ’ આ મંત્રમાં તેમ જ તે પછીના બે મંત્રોમાં ‘ છન્દઃ ’ શબ્દ વપરાયો છે. એ શબ્દમાં અહીં શ્લેષાર્થ રહેલો છે. ‘ છન્દસ્ ’ શબ્દના અર્થ બેવા જમએ તો ‘ ઇચ્છા, ઇચ્છા-શક્તિ, કામના, આનંદ, સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિ, ઇચ્છાપૂર્વકનો વ્યવહાર વા આચાર, મનીષા, યુક્તિ, અક્ષરછંદ, ’ એટલા બધા થાય છે. ‘ ગાયત્ર ’ એટલે (ગય + ત્ર) પ્રાણુરક્ષા કિંવા પ્રાણુનું રક્ષણ કરવું તે. નિજ પ્રાણુની રક્ષા કરવાની કામના પ્રત્યેકના દિલમાં હોય છે, કિંવા પોતાના પ્રાણ પાયરીને પણ માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવું એવી જો શ્રેષ્ઠ ઇચ્છાશક્તિ માતૃભૂમિના બક્તોના દિલમાં હોય છે, તે ઇચ્છાશક્તિના જોરે કિંવા નાદે હું. મારી માતૃભૂમિનો સાદર સ્વીકાર કરું છું. મતલબ કે પ્રાણુરક્ષાની

જાગતેન ત્વા છન્દસા પરિગૃહ્ણામિ ।

૧૬૮ (હે પૃથિવિ !) ત્રિપુમેન
છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણામિ ।

૧૬૮ (હે માતૃભૂમિ !) ત્રણ
ગતવનોના છંદે હું તને
સ્વીકારું છું

૧૬૯ (હે પૃથિવિ !) જાગતેન
છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણામિ ।

૧૬૯ (હે માતૃભૂમિ !) જગતના
છંદે હું તને
સ્વીકારું છું.

જેવી ને જેટલી ઉત્કૃષ્ટા મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવી ને તેટલી જ ઉત્કૃષ્ટાથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ હું કરીશ પ્રાણુરક્ષણની દૃષ્ટિ જેવી રીતે દરેક મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવા જ મનોભાવથી હું મારી માતૃભૂમિને આહીશ. માતૃભૂમિને પ્રાણુ જેટલી જ વડાવી ગણીશ તે જ પ્રમાણે - ૧૬૮) " (હે પૃથિવિ !) ત્રિપુમેન છન્દસા ત્વા પરિગૃહ્ણામિ । યાને ' હે માતૃભૂમિ ' ત્રણ ગતવ નોના છંદે હું તને અગ્નીકારું છું ' ' સ્તુતમ ' એટલે ' સ્તુતિ કરેવી, પૂજા કરવી, ચબાવવું, સ્તબ્ધ કરવું ' એટલા અર્થ થાય તેથી ' ત્રિપુમ ' એટલે ' જેમાં ત્રણની સ્તુતિ છે, જેનાથી ત્રણનો સત્કાર થાય છે, અને ત્રણેને જેણે પોતાની આગળ ચબાવી દીધા છે ' એવો અર્થ થાય પ્રકૃતિ જીવાત્મા તથા ૫ માત્મા એ ત્રણેની સ્તુતિ ને કર્મમાં રહેતી છે, એ ત્રણેનો પૂજાવિધિ જેમાં સમાયેલો છે એ ત્રણેનો સત્કાર ને કર્મથી થાય છે, તે કર્મના નાદે હું તને સ્વીકારું છું એથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે (૧૬૯) ' હે પૃથિવિ ! જાગતેન છન્દસા ત્વા પરિગૃહ્ણામિ । " યાને હું ' માતૃભૂમિ ' જગતના નાદે કરીને તું તારો સ્વીકાર કરે છે ' એટલે કે ' હે માતૃભૂમિ ! જગતમાં મારા કર્તવ્યો જગતવાની ધમ્મણે મારણે

હું તારી ભક્તિ કરું છું. અર્થાત્ કે જગત સમસ્તતું દિત સધાય એવી ઇચ્છાથી પ્રેરાઇને જ હું તને ઉપાસ્ય દેવી તરીકે માતું છું. સકળ જગતની સેવા કરવાની ભારી ઇચ્છા છે, પણ એ મહા-ભારત કાર્ય મારે હાથે બનવું મુશ્કેલ છે. એટલે જ જગતતું કશ્યાણુ થાય તે ખાતર મેં ભારી માતૃભૂમિની સેવા અંગીકારી છે. ૧૬૭ થી ૧૬૯ એ ત્રણ મંત્રભાગોમાં ત્રણ છંદનો ઉલ્લેખ છે. એ 'છંદ' શબ્દના બે અર્થો થાય છે. એક તો કાવ્યનો છંદ કહેતાં રાદ કિંવા ઢાળ, અને બીજા કોઇ પણ બાબતનો નાદ કિંવા ચડસ. આ ઠેકાણે બીજો અર્થ બેવાનો છે. અમુક માણસને યોગનો છંદ લાગ્યો છે, અમુકને વ્યાયામનો નાદ લાગ્યો છે: એ વાક્યોમાં 'છંદ' નો જે અર્થ થાય છે તેવા જ અર્થમાં અહીં એ શબ્દ વપરાયો છે. (૧) 'ગાયત્રી છન્દ' એ ગય કહેતાં પ્રાણ, અને ત્ર કહેતાં રક્ષણ-એટલે કે પ્રાણરક્ષાનો છંદ છે. (૨) બીજો 'ત્રૈષ્વુભ છન્દ' એટલે ત્રિ કહેતાં ત્રણ, અને સ્તુભ કહેતાં આદરસત્કાર-એટલે કે સૃષ્ટિ, જીવ અને ઇશ્વર એ ત્રણેનો આદર કરવાનો નાદ છે. (૩) ત્રીજો 'જાગત છન્દ' એ 'જગત' કહેતાં 'જગત સંબંધી' કર્તવ્યો કરવાનો છંદ છે. આ ત્રીજા છંદને જગદુદ્ધારનો છંદ કહી શકાય. પ્રાણશક્તિને બળવાન બનાવીને પ્રાણોત્તું રક્ષણ કરવું એ વૈયક્તિક તૈયારીની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વની વસ્તુ છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ યોગિક સાધનો પ્રાણની શક્તિ વધારવા માટે છે. ત્યારબાદ ઇશ્વરની ઉપાસના, આત્મિક બળતું સંવર્ધન, અને સૃષ્ટિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરીને સુખ સાધનો નિર્માણ કરવાં એ ત્રણ બાબતો બીજા છંદમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. સામાનિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારનો સમાવેશ પણ આની જ અંદર થાય છે. ત્રીજા

છદમાં 'વસુધૈવ કુટુમ્બક'ની વૃત્તિથી રાષ્ટ્રસેવા કરવાનો ભાવ રહેલો છે. રાષ્ટ્રસેવાનું કાર્ય જગત્કાયાણુનું વિરોધી ન જ હોય. આ ત્રણ છદો બહુ ખૂબીથી આ ત્રણ મત્રભાગોમાં રજૂ કરાયા છે. શ્લેષાર્થ કહેતા બેવડા અર્થવાળા શબ્દપ્રયોગથી આ ઉપદેશ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે. જેમકે 'વહુઘોદિ'એ એક સમાસનું નામ છે, તેમજ તેનો ખીજો અર્થ 'પુષ્કળ ચોખા જેની પાસે છે તેવો મનુષ્ય' એવો પણ થઈ શકે તે જ પ્રમાણે ગાયત્ર ચૈષ્ઠમ અને જાગત એ શબ્દોનો પણ ખીજો અર્થ ઘટાવીને જ ઉપરોક્ત અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. જેમ સમજવું આ શ્લેષાર્થ લક્ષમાં નહિ શ્લેષાય તો અર્થનો અનર્થ થવાનો મભવ છે તેથી આ સૂચન અત્રે મુદ્દામ કરવામાં આવ્યું છે. લોકોમાં આ ત્રણે છદો હોય પ્રાણુક્ષા કરવાનો સૃષ્ટિ જીવ અને ધર્મશ્વરનો આદર કરવાનો, તથા જગતનું હિત કરવાનો—એ ત્રણે છદ મનુષ્યને હોવા જોઈએ. જેને કોઈપણ જાતનો છદ નથી, તે માણસ બિનકુલ સાધાણુ અવસ્થામાં જ પડી રહે છે તેની યોગ્યતા ઝાઝી વધી શકતી જ નથી. કોઈપણ જાતનો સારો છદ અથવા ના એ તો ઉન્નતિને સહાયકતો જ થઈ પડે છે. ત્રણાંજોને ખગમ બાગતોનો છદ હોય છે પણ તેવા છદ ધત્ત મિવા અનર્થમરી છે. માટે અહીં આ ત્રણ જ છદ હોય એવું મુદ્દામ કહેવામાં આવ્યું છે. ખગમ છદથી પ્રાણુશક્તિની ખરાબી થાય છે એટલે ખગમ છદ વાત કરનારો છે. અત્રે રજૂ કરાયેલા છદોથી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર—સત્કાર કરવો જો, એટલે કે માતૃભૂમિને ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે. ઉપરોક્ત ત્રણે છદો દ્વારા પણ માતૃભૂમિની ઉપાસના કરવામાં આવશે તો તે જ જગત-ઉદ્ધારનો વિશ્વોન્નતિનો ઉત્તમ કર્મમાર્ગ થઈ પડશે, એ વાત વાચકોએ અત્રે

સુક્ષ્મા ચાસિ શિવા ચાસિ સ્યોના ચાસિ સુષદા ચાસ્યૂર્જસ્વતી
ચાસિ પયસ્વતી ચ ॥ ૨૭ ॥

૧૭૦ (હે પૃથિવિ !) સુક્ષ્મા ચ
અસિ, શિવા ચ અસિ,
સ્યોના ચ અસિ, સુષદા
ચ અસિ, ઝૂર્જસ્વતી ચ
અસિ, પયસ્વતી ચ
અસિ ।

૧૭૦ (હે માતૃભૂમિ) તું બળ-
દાયિની છે, કસ્યાણુ કર-
નારી છે, આનંદદાયિની
છે, બેસવાલાયક ઉત્તમ
સ્થાન આપવાવાળી છે,
ખોરાકવાળી છે, પાણી
વાળી છે.

આસ ધ્યાનમાં લેવી. (૧૭૦) “ હે પૃથિવિ ! સુક્ષ્મા ચ અસિ,
શિવા ચ અસિ, સ્યોના ચ અસિ, સુષદા ચ અસિ, ઝૂર્જસ્વતી
ચ અસિ, પયસ્વતી ચ અસિ । ” એટલે કે ‘ હે માતૃભૂમિ
તું બળ આપવાવાળી છે, આનંદ આપવાવાળી છે, કસ્યાણુકારી
છે, બેસવાને માટે ઉત્તમ સ્થાન દેવાવાળી છે, ઉત્તમ ખોરાક-
પાણીથી યુક્ત છે. ’ માતૃભૂમિના યોગે બળ, આનંદ, સુખ
સ્થાન, તેમજ ખાનપાનાદિની પ્રાપ્તિ થતી હોય માતૃભૂમિન
બક્તિ અવશ્ય કરતા રહેવી, એટલે સર્વ પ્રકારનાં સુખ સાધને
પ્રાપ્ત થશે. જન્મ ધરોને જે પ્રશસ્તતમ કર્તવ્યો કરવાનાં છે તે
આ જ છે આ લોકોનો જીવનવ્યાપાર શુદ્ધ માર્ગે સુખે ચાલે
અને પરલોકમાં પણ સુખ મળે એવા પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ કર્મો અ
જન્મમાં મનુષ્યે કરવાં જ રહ્યાં. એવી જાતનાં પ્રશસ્તતમ કર્મે
કરનાર મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા માતૃભૂમિ ખચિત તેજસ્વ
બનાવે છે. માતૃભૂમિની બક્તિ મનુષ્યે શા માટે કરવી, એ પ્રશ્નને
ઉત્તર આ મંત્ર ઉત્તમ રીતે આપે છે, ને તે આ પ્રમાણે:—(૧

પુરા ક્રૂરસ્થ વિમૃષો વિરપ્શિન્નુદાદાય પૃથિર્વી જીવદાનુમ્ ।
યામૈરયંશ્ચન્દ્રમસિ સ્વધામિસ્તામુ ધીરાસો અનુદિશ્ય યજન્તે ।

૧૭૧ હે વિરપ્શિન્ ! વિમૃષઃ
ક્રૂરસ્ય પુરા યાં જીવ
દાનુ પૃથિર્વી ઉદાદાય,
ધીરાસઃ તાં અનુદિશ્ય
યજન્તે સ્વધામિ ચ-
ન્દ્રમસિ યેરયન્ ।

૧૭૧ હે વિજ્ઞાનયુક્ત ! મન્ને
વીરોનું યુદ્ધ શરૂ થયું તે
પહેલાંથી જ જીવનદાત્રી
માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે
બુદ્ધિવાન લોકો તેના
નિમિત્તે જે આત્મસમર્પણ કરે
છે, તે એ ભૂમિને પોતાની
ધારકશક્તિ દ્વારા જાણે
અંદરના મધ્યે પ્રેરિત કરે છે

માતૃભૂમિ આપણા જળમાં વધારો કરે છે, (૨) માતૃભૂમિ
આપણું દરેક પ્રકારે કલ્યાણ કરે છે, (૩) માતૃભૂમિ આપણને
સર્વ પ્રકારના સુખ સાધનો આપે છે, (૪) એસવા ઉદ્ધવાને
તેમજ દરેક પ્રકારના વહેવાર સાથે સ્થાન આપે છે, (૫) આપણા
પોપણુ સાથે ઉત્તમ પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો આપે છે,
(૬) ભાત ભાતના પીવાના પદાર્થો પણ આપે છે—એટલા માટે
જ માતૃભૂમિની બક્તિ કરવી એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે.
આપણી માતૃભૂમિમા આપણે ઉત્તમ રીતિમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક
ગંધી શક્તિએ તથા હન્કોર્ષ પુરુષાર્થ અને દિવ આણ સો કામ કરી
શક્તિએ એવી રીતિ હોવી જોઈએ. માતૃભૂમિમાં વમતા તમામ
મનુષ્યોના ઉદ્ધાર અર્થે આત્મસમર્પણ કરવાને તત્પર રહેવું
જોઈએ. આ આમતમાં હવેનો મંત્ર ખાસ જોવા જેવો છે. (૧૭૧)
“ હે વિરપ્શિન્ ! વિમૃષ. ક્રૂરસ્ય પુરા, યાં જીવદાનુ

પૃથિવીં ઉદાદાય ધીરાસ અનુદિશ્ય યજન્તે, તાં સ્વધામિ
 ચન્દ્રમમિ પેરયન્ । ” અર્થાત્ કે ‘ હે વિજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ ’
 વીરોના યુદ્ધની શરૂઆત થઈ તે પહેલાથી જ, જીવનદાત્રી માતૃ-
 ભૂમિના ઉદાર અર્થે, ધીર અને બુદ્ધિવાન લોકો તેની ખાતર જે
 આત્મયજ્ઞ કેવા આત્મમર્મર્પણ કરે છે, તે એ ભૂમિને પોતાની
 ધાન્કશક્તિ વડે ચક્રના જેવી તેજસ્વી બનાવે છે ’ કેટલાક લોક
 એમ મનજતા હોય કે કે યુદ્ધની અદર જ વીર પુરુષ પોતાની
 મર્મ શક્તિનો મૂર્ખા આત્મયજ્ઞ કરે છે. પરંતુ આ મંત્રમા કહ્યું
 છે કે માતૃભૂમિના બકનોનો આત્મયજ્ઞ (ધૂરસ્ય પુરા ધીરામ-
 યજન્તે) કૂં યુદ્ધની શરૂઆત થાય તે પહેલાથી જ શરૂ થાય કે
 બુદ્ધિમાન લોકોનો આત્મયજ્ઞ પહેલેથી જ ચલે હોય છે, અને તે
 ખ. પણ કે. શરૂથી થોડો પોતાનો દેહ સમન્ગણમા મર્મર્પણ દે
 છે એ ખડ, પણ જાતી, ધની અને કારીગર વર્ગ સુદ્ધા પોત-
 પોતાની અદર જેવી શક્તિઓ વડે માતૃભૂમિ અર્થે આત્મયજ્ઞ
 કરતા હોય છે જ. (ધીર = ધી + ર) બુદ્ધિથી મનાવ મમનત
 આપનારા લોકો નિજ બુદ્ધિપ્રભાવથી ગણૂને તેમ જ જનતાને
 મહેળા આવવ કરી દેવા રૂપી જે યૌદ્ધિક યજ્ઞ કરે છે, તે તો
 ખામ મદત્તનો છે અહીં વીરોના યુદ્ધને કૂં ’ કહેવામા આનુ-
 છે. યુદ્ધ એ મહુ મોહુ કૂં કર્મ છે ખર જોતા તો કૂં કર્મથી
 મનુષ્યે મો ગઉ છેટા જેવું જોઈએ પરંતુ ગણગી જાતના લોક
 જ્યારે યૌદ્ધિક મમજનત પતાવથી ન માને ત્યારે પછી તેવા
 લોકોને દૂં કરવા માટે યુદ્ધ જેવા કૂં કર્મનો આશરો લેવો પડે છે
 એ કૂં યુદ્ધ શરૂ થાય તે પહેલાથી જ યૌદ્ધિક કાર્ય કરનારા લોકો
 પોતાનો બુદ્ધિ કેવા ચાનવજ આનંદી દે છે અને જનતાની
 અદર અપૂર્વ ઉત્સાહ અને જોમ પ્રગટાવે છે. એ સધળાં યજ્ઞ
 (તા પૃથિવી અનુદિશ્ય યજન્તે) એ માતૃભૂમિની ઉન્નતિનું

ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખીને જ કરવામાં આવે છે અને ' યજ્ઞ ' કરવો એટલે શું તે બરાબર સમજવું જોઈએ યજ્ઞમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો કરવાની હોય છે દેવપૂજા-સગતિકરણ દાનમયો યજ્ઞઃ । યાને ' દેવ સત્કાર, સગદન અને દાન ધર્મ ' યા પરોપકાર ' -આ ત્રણ મહત્ત્વની વાતો યજ્ઞમાં થાય છે નીચીની ઘિતિમાં જે લોકો હોય તેમના ઉદ્ધાર માટે બને તેટલી સહાય આપવી જોઈએ સમગ્ર સમાજનું સગદન કરીને તેનું મવમળ વધારવું જોઈએ અને સત્કારને પાત્ર જેઓ હોય તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો જોઈએ આ ત્રણે બાબતો યજ્ઞમાં મને છે, તેથી રાષ્ટ્રહિત અને જનહિતની દૃષ્ટિએ યજ્ઞનું મહત્ત્વ વિશેષ છે એટલા માટે જ ૧૬૭ થી ૧૬૯ નંબરના ત્રણ મતભાગોથી ઉપદેશમાં આ યુ છે કે ' ત્રણ છઠ્ઠી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર કરવો (૧૭૦) તેની ઉપાસના કરીને સર્વ સુખો પ્રાપ્ત કરી લેવા, (૧૭૧) નિજ પુરુષર્થ દ્વા । તેને તેજસ્વી બનાવવી, અને તેને માટે પોતપોતાની શક્તિઓ મમર્ષો દેવી યજ્ઞ કરવાનું જે કહેવાય છે તે આના જ પ્રકારનો યજ્ઞ હોઈ મનુષ્ય માત્રે તે કરવાની ખાસ જરૂર છે અને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે (તા પૃથિર્વી સ્વધામિ ચન્દ્રમસિ વેરયન્) એ માતૃભૂમિને પોતાની ધારકશક્તિ દ્વારા ચંદ્રમાં મધ્યે પ્રેરિત કરે છે અહીં સ્વધા ' ચન્દ્રમસ્ ' એ બે શબ્દોના આશર મમજના જોઈએ ' સ્વ + ધા ' એટલે પોતાની ધારકશક્તિ આપણી પોતાની અદ્વની ધારકશક્તિ જે ધારકશક્તિના યોગે આપણા શરીર, સમાજ, ગણ્ટ્ર અને આખા જગતનું ધારણ થયેલું છે યાને એ બધાનો ટકાવ થયેલો છે તે શક્તિને જ સ્વધા કહેવામાં આવે છે રાષ્ટ્રના લોકોમાં એ ધારકશક્તિ ફેલા છે તો જ ગણ્ટ્ર સત્ત્વ રહી શકે છે, નહિ તો તે એવા લોકોના તાત્કાલિક જન છે કે જેમનામાં તેમના કૃતા વિગેર ધારકશક્તિ હશે એના માટે પ્રત્યેક ગણ્ટ્રની

પ્રોક્ષણીરાસાદાય । દ્વિપતો વધોઽસિ ॥ ૨૮॥

૧૭૧ પ્રોક્ષણીઃ આસાદાય ।

૧૭૨ શુદ્ધ કરનારી બુદ્ધિને પાસે રાખો.

૧૭૩ દ્વિપતઃ વધઃ અસિ ।

૧૭૩ દ્વેષ કરનારનો વધકર્તા તું છે.

પ્રજ્ઞએ પોતાની ધારકશક્તિનું પ્રમાણ પાસ વધારવું જોઇએ. આ 'સ્વધા' શબ્દનો અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે, તો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ શું તે ક્યારેય પણ હરકોઇ સહજે સમજી શકશે. 'ચન્દ્રમાઃ' શબ્દનો મૂળ ધાત્વાર્થ (ચન્દ્રતિ આહ્વાદયતિ इति चन्द्रः) 'આહ્વાદ આપનારો' એવો થાય છે. જેના તરફ જોવાથી જોનારને આનંદ થાય તે ચંદ્ર કિંવા ચંદ્રમા કહેવાય. જે શબ્દ પોતાની માતૃભૂમિને સ્વપુરુષાર્થથી ચન્દ્રમા પ્રમાણે આહ્વાદ-દાયક બતાવે, તે જ શબ્દ માતૃભૂમિનો સાચો ભક્ત ગણાય. બુદ્ધિથી, શૌર્યથી, ધનથી, વા કર્મથી માતૃભૂમિને ચન્દ્ર જેવી આનંદદાયી બનાવી શકાય. એવા પ્રકારના પુરુષાર્થનું નામ જ યજ છે. અને એ કારણે જ 'યજથી સર્વતી ઉન્નતિ થાય છે' એવું બધા જ ધર્મોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એવી સ્વધા કિંવા ધારકશક્તિ પોતાની અંદર વિકસે એવી ઇચ્છા જો હોય તો (૧૭૨) "પ્રોક્ષણીઃ આસાદાય ।" કહેતાં 'શુદ્ધ કરનારી (બુદ્ધિ)નો સાચો થોધો.' અર્થાત્ કે પવિત્રતા વધારનારી બુદ્ધિમાં નધારો કરો. કાયા, વાયા, મન અને બુદ્ધિમાં રહેલો મેલ દૂર કરો ને પવિત્ર બનો. તમારી નીતિ રીતિ એવી રાખો કે જેથી તમારી પવિત્રતા વધવા પામે. કારણ કે આત્મશુદ્ધિથી જ સર્વ અતતુ કલ્યાણ સિદ્ધ થવાનું છે. (૧૭૩) દ્વિપતઃ વધઃ અસિ " કહેતાં 'દ્વેષકર્તાનો વધકર્તા તું છે.' [આ જ મંત્ર ૧૫૭ માં મંત્રભાગમાં આવેલો

પ્રત્યુષ્ઠં રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો નિષ્પત્તં રક્ષો નિષ્પત્તા અરાતયઃ ।
અનિશિતોઽસિ સપત્નક્ષિદ્વાજિનં ત્વા વાજેધ્યાર્યં સમ્માર્જિમ ।
પ્રત્યુષ્ઠં રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠાઽઅરાતયો નિષ્પત્તં રક્ષો નિષ્પત્તાઽઅરાતયઃ ।

૧૭૪ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં, અરાતયઃ
પ્રત્યુષ્ઠાઃ, રક્ષઃ નિષ્પત્તં,
અરાતયઃ નિષ્પત્તાઃ ।

૧૭૪ રાક્ષસ નાશ પામ્યો,
અનુદાર નાશ પામ્યા,
રાક્ષસ દાઝી જઘને ભા-
ગ્યો, અનુદાર દાઝીને
ભાગી નિકળ્યા.

૧૭૫ અનિશિતઃ સપત્નક્ષિત્
અસિ, ત્વા વાજિર્ની
વાજેધ્યાર્યં સં માર્જિમ ।

૧૭૫ તીક્ષ્ણ નદિ એવું. શત્રુનો
નાશ કરવાનું શસ્ત્ર જ તું
છે. એવા બળવાળા તને
હું બળ માટે પવિત્ર
(શુદ્ધ) કરું છું.

૧૭૬ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં (૧૭૬)

હોય તે નંખરતું સ્પષ્ટીકરણ આ કેકાણે જોઈ શેવું. તેમ જ ૪૫ થી
૪૮ મા મંત્રભાગોનો આશય પણ આવો જ છે, એટલે તે પણ
જોઈ જયા.] આ મંત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી શું પરિણામ
આવે તે જુઓ:- (૧૭૪-૧૭૬) “ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠ, અરાતયઃ
પ્રત્યુષ્ઠાઃ, રક્ષઃ નિષ્પત્તં, અરાતયઃ નિષ્પત્તાઃ । ” એટલે કે
‘ રાક્ષસનો નાશ થયો, અનુદાર નષ્ટ થયા. રાક્ષસ દાઝી જઘને
ભાગી નિસર્યો, અનુદાર પણ દાઝીને ભાગી નિકળ્યા. ’ આ પ્રમાણે
શત્રુઓનો વિનિષાદ થતો હોવાનો અનુભવ તમને પ્રાપ્ત થશે.
મતલબ કે, તમારી પોતીકી આત્મશુદ્ધિ સધાઈ, અને શત્રુઓનો
સામનો કરવાની તમારી તાકાત વધી, એટલે પછી તમારા તમામ

અનિશિતાઽસિ સપત્નક્ષિત્વાજિર્ની ત્વા વાજેધ્યાયૈ સંમાર્જિમ્ ॥૨૧॥

૧૭૭ અનિશિતા સપત્નક્ષિત્
અસિ, ત્વા વાજિર્ની
વાજેધ્યાયૈ સંમાર્જિમ્ ।

૧૭૭ શત્રુએનો નાશ કરનારી
તીક્ષ્ણ નદિ એવી (બુદ્ધી)
તનવાર જ તું છે. તે
બળ અર્પનારા તને હું
બળ માટે પવિત્ર કહું છું.

દુશ્મનો આપોઆપ દૂર ખસી જશે વા તમારે હાથે નાશ પામશે. તમને હેરાન કરવાને, તમને ત્રાસ આપવાને પછી ઢોઠ જ શત્રુ સિલક નદિ રહે. [આ ઢેકાણે, ૪૦ થી ૪૩, ૫૫, ૮૦, ૯૮, ૧૧૮ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોવી. કારણ આ જ મંત્ર ત્યાં પણ આવેલા ઢોઠ ત્યાં તે વધારે વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યા છે.] (૧૭૫-૧૭૭) “અનિશિતઃ સપત્નક્ષિત્ અસિ, ત્વા વાજિર્ની વાજેધ્યાયૈ સ્વ માર્જિમ્ ।” કહેતાં, ‘સ્વભાવે તું ખાસ તીખો નથી, છતાં સ્વશત્રુને પગરત કરવાની શક્તિ તારામાં સ્વાભાવિક રીતે જ મહેલી છે. તારા એ સ્વાભાવિક સામર્થ્યના વિકાસ માટે હું તને પવિત્ર કિંવા શુદ્ધ કહું છું.’ તારો સ્વભાવ બહુ તીક્ષ્ણ અથવા તેજ નથી. એટલે કે ઢોઠ તીક્ષ્ણ દધિયાર સ્પર્શમાત્રથી નેમ જખમ કરી બેસે છે, અથવા તીખા સ્વભાવનો માણસ વાનવાતમાં નેમ બીજાને મતાવે છે, તે પ્રમાણે ઢોમળ સ્વભાવનો મનુષ્ય બીજાને ત્રાસદાયક ન્યાયાધિક રીતે જ બની શકતો નથી. એ અશયથી કહે છે કે ‘હે પુરુષ! તું (અનિશિતઃ) બહુ તેજ સ્વભાવનો નથી, મૃદુ સ્વભાવનો છે, શાંત છે; છતાં પણ (સપત્ન-ક્ષિત્ અસિ) સ્વશત્રુએનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં રહેલું છે. સ્વભાવે તીખો અને ઉગ્ર માણસ જ શત્રુએને ઢોઠી પાડે એવી સાધારણ સમજ છે. પરંતુ આ મંત્રમાગમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે તો

અદિત્યે રાસ્નાસિ,

૧૭૮ અદિત્યે રાસ્ના અસિ । | ૧૭૯ સ્વાતંત્ર્ય માટે તું મેખલા
૩૫ છે.

મનુષ્ય સ્વભાવે શાંત રહેવા છતાં પણ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાની તાકાત ઢેળવી શકે તો તે ખાસ ઇષ્ટ છે. માનવીની અંદર ગ્રહેલી ક્રૂરતા દૂર કરીને તેની સૌમ્ય પ્રકૃતિને ખીલવવા સાચું જ ધર્મની યોજના છે. મનુષ્ય શાંતિપ્રિય, નિર્વૈર કહેતાં વેરઝેર વગરનો, અને અહિંસક વૃત્તિનો થયો એટલે અઘ્નતશત્રુ જ બની જાય છે. પછી તેને કોઈ શત્રુ જ નથી રહેતો. ક્રૂર બનીને શત્રુઓનો નાશ કરવા કરતાં અઘ્નતશત્રુ બનીને સર્વ દુષ્ટાત્માઓને પોતાની નિર્વૈરવૃત્તિથી શુદ્ધ કરીને સર્જન બનાવવા એ વધારે યોગ્ય વ ઇષ્ટ છે. શત્રુઓને દૂર કરવાનો ગુણ તારા સ્વભાવમાં જ રહેલો હોવાથી, તું આમ મૃદુ પ્રકૃતિનો હોવા છતાં પણ (વાજિનં) શક્તિશાળી છે-બળવાન છે. અર્થાત્ કે એ બળ શારીરિક નથી સમજવાનું. શરીર યોદ્ધામાં ક્રૂરતાયુક્ત જે બળ હોય છે, તેવું બળ નહિ, પણ બૌદ્ધિક અને આત્મિક બળ સમજવાનું છે. એ બળો સદા શાંત સ્વભાવના મનુષ્યમાં જ હોય છે. તારી એ શક્તિઓ વધે તે ખાતર જ તું (વાજેઘ્યાયૈ સંમાર્જિમ) તાગ બળની વૃદ્ધિ અર્થે તને અધિક પવિત્ર કરું છું. કારણ કે ‘આત્મિકબળ’ એ પોતાની પવિત્રતાથી જ વધનાવાળું છે. એ બળ જેટલા પ્રમાણમાં તારી અંદર વિકસશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તારી શાંતિમાં પણ વધારો થતો જશે, ને તેમ છતાં જ સર્વ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાનો તારો તાકાત ટકી રહેશે એટલું જ નહિ, પણ એ શક્તિના પ્રભાવથી શત્રુઓ પોતાની મેજે જ આઘા ખસી જશે. આટલે દરબજે તારી ઉન્નતિ થાય એ ઇષ્ટ છે. દમ્બવાયોગ્ય એ રિયનિ પ્રાપ્ત થતાં (૧૭૮) “અ-દિત્યે રાસ્ના અસિ ।” કહેતાં ‘તું

વિષ્ણોર્વેણ્યોઽસ્યૂર્જે ત્વા,

૧૭૧ વિષ્ણાઃ વેણ્યઃ અસિ । , ૧૭૬ વ્યાપકદેવતું ધર તું છે.

સ્વતંત્રતાની મેખળા રૂપ બની જઈશ. ' દોગથી જેમ કાષ્ટ ચીજ આવી શકાય છે કે વિટી લઈ શકાય છે અને તેને પરિણામે તે ચીજ અંતઃકષ્ટ ગ્રેષ્ઠ છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય એ સ્વતંત્રતાદેવીની મેખળા રૂપ કહેતા કમરપટા રૂપ બની ગયે છે. અર્થાત્ કે મનુષ્યના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર આદિના અંધનોથી સ્વતંત્રતાદેવી જકડાઈ ગેરી છે. એ પાશ, એ બંધન, એ દોરી કે કમરપટા જેવા ને જેટલા પ્રમાણમાં કડક અગર શિથિલ હશે તેવા ને તેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતાદેવી માની કિંવા ખગમ લાગતમાં હશે. (' દિતિ એટલે બંધન, અને અ-દિતિ એટલે અબંધન કહેતાં સ્વતંત્રતા, મુક્તિ કિંવા સ્વાધીનતા ' એ તો આગળ સમજાવાઈ જ ગયું છે.) આ જ મેખળા હું છું. પ્રત્યેક મનુષ્યે વિચાર કરી નક્કી કરી શકે કે સ્વાતંત્ર્યદેવીને એણે પોતે મજબૂત જકડી ગળી છે કે નહીં ? ' દિતિ ' રાક્ષસીને તો સોડમાં નથી ધાવી બેઠાને ? ' અદિતિ ' એ દેવોની જનની છે તેને અપનાવવાથી, તેનો નાશકાર કરવાથી દેવોની પામે જવાનો અધિકાર મળશે. પણ તેને મારે દિતિ રાક્ષસીને ને પડખામાં ધાવવામાં આવશે તો તો માત્ર સ્વનાશને જ નોતરવા જેવું થશે. દિતિ કહેતા બંધન અમ-પતંત્રતા. એ મર્દ નાશનું કાળ બન્યા વગર ગ્રેષ્ઠ જ નહિ. જો તું સ્વતંત્રતાદેવીની ઉપામના કરીશ તો- (૧૭૬) " વિષ્ણો-વેણ્ય. અસિ । " યાને ' તું પોતે વિષ્ણુ કહેતા વ્યાપક દેવતું ધર છે, ' એવો અનુભવ તને થશે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને આત્મા એ બધા જે તારાં ક્ષેત્રો છે તેમને દેવોનાં ગ્રેષ્ઠાણુ બનાવી દે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જો તું વર્તીશ તો ખાત્રીથી તેમ

ऽदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि ।

૧૮૦ ઝર્જ ત્વા । (૨)

૧૮૦ (અન્ન અને) બળને
માટે તને પ્રાપ્ત કરું છું.
[જુઓ ટિ. નં. ૦]

૧૮૧ અદ્દબ્ધેન ચક્ષુષા ત્વા
અવપશ્યામિ !

૧૮૧ મીચાયા વગરની આખો-
વતી હું તને જોઉં છું.

યશે. મતનબ કે ' તારા હૃદયને સર્વવ્યાપક દેવનું નિજ મંદિર બનાવ
અને તેમાં દેવને પધરાવ. ' એવું યશે એટલે (૧૮૦) " હપે ત્વા । '
કહેતાં ' અન્ન અને બળને વાસ્તે તને પ્રાપ્ત કરું છું. ' એ સૂક્તની
યથાર્થતા તારે વિષે મિદ્ધ યજ્ઞ એમ લોકો કહેવા લાગશે. તારા સાન્નિ-
ધ્યથી પોતાનામા વિશેષ શક્તિને સંચાર થાય છે, એવો અનુભવ
સર્વને થશે. તારી શક્તિ વધી હોવાની ખાત્રી સાર આટલો જ
પુગવો બસ ગણાશે. [ટિપ્પણી નં. ૨ માં આ જ આશયના
મંત્રભાગનું વિવરણ જુઓ.] આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ
આ મંત્ર આપ્યો છે ત્યાં મનુષ્યને અન્નની પ્રાપ્તિ સાર પ્રેરણા
કરી હતી. હવે અહીં સુધીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી તેનામાં
એટલી બંધી યોગ્યતા આવી ગઈ કે ઈતર લોકો તેની પાસે
આત્મિક બળ અને ખોરાક પાણી ખોળતાં આવવા લાગ્યા આટલે
દરજા ઉન્નતિ થયેલી જોવાનું તો કેક ભાગ્યશાળીના જ નસીમમાં
હોય. પૂર્વ જન્મના તેમ આ જન્મનાં સુકૃત સિવાય એ સ્પૃહણીય
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૧૮૧) " અદ્દબ્ધેન ચક્ષુષા ત્વા
અવપશ્યામિ । " કહેતાં, ' મીચાયા વગરની આંખોએ યાને
અનિમેષ નેત્રોએ હું તને નિરખું છું : ' એવી વાણી દરેકના
મુખમાથી એવા ભાગ્યશાળી નરને માટે નીકળશે. ડોળા ફાડી

અગ્નેર્જિહ્વાસિ. સુહૃદ્દેવેભ્યો ધામ્ને ધામ્ને મે ભવ યજુષે
યજુષે ॥ ૩૦ ॥

૧૮૨ અગ્નેઃ જિહ્વા અસિ ।	૧૮૨ તું અગ્નિની જીભ છે.
૧૮૩ મે ધામ્ને ધામ્ને યજુષે	૧૮૩ મારા ઘરમાં તેમ જ
યજુષે દેવેભ્યઃ સુહૃઃ	યજુગ્રાધાનમાં દેવાને ઉત્તમ
ભવ ।	રીતે બોલાવાવાળો તું હો.

ફાડીને એને નિહાળતા ગ્હેવાથી પ્રત્યેકના દિલમાં આનંદ આનંદ થઈ ગયે, કારણ કે શક્તિ માત્રનું કેન્દ્ર આ માણુમ જ આ વેળા બની ગયું છે ! તેની એ શાંત તેજસ્વી ભૂતિનાં દર્શનથી એકેએક જણના આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એવા સર્વ કામને અનુભવ થાય છે. મતલબ કે સહુનું જ લક્ષ એવા મત્પુરુષ બધી દેન્દ્રિત થાય છે. એવા મત્પુરુષની યોગ્યતા કેટલી મોટી છે તે જુઓ—(૧૮૨) “ અગ્નેઃ જિહ્વા અસિ । ” યાને ‘ હે પુરુષ! તું અગ્નિની જીભ છે. ’ અગ્નિની જીભ એટલે કે અગ્નિની જગાણ! જેમ અત્યંત તેજસ્વી હોય છે પ્રકાશ આપે છે અને ગતિ આપે છે, તે જ પ્રમાણે તારી જીભ અથવા વાણી પણ તેજસ્વી કહેતાં પ્રભાવશાળી, જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવનારી અને પ્રગતિ કરાવનારી બને છે. ‘ જીહ્વા ’નો અર્થ આ કેકાણે ‘ વાણી, સંભાષણ, વસ્તુત્વશક્તિ, વિક્રતા ’ ઇત્યાદિ મમજવાનું જ ઉચિત યર્મ પડશે. કાણુ કે પૂર્વોક્ત ગીત શુદ્ધ અને પવિત્ર બનેલા મત્પુરુષની વાણી એવી જ એજસ્વી કિંવા પ્રભાવ પાડનારી હોય છે, એ તો સર્વે જાણે છે. એવા પ્રકારના વાકશક્તિ કિંવા વાકિસદ્ધિના માલિક બનેલા મનુષ્યનું એક ખાસ કર્તવ્ય નતાવવામાં આવે છે તે જગજર લક્ષમાં જોયો—(૧૮૩ , “ મે

સવિતુસ્ત્વા પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય
રશ્મિભિઃ । સવિતુર્વઃ પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ।

૧૮૪ સવિતુઃ પ્રસવે ત્વા
અચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ઉત્પુ-
નામિ । સવિતુઃ પ્રસવે
વઃ અચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ઉત્પુ-
નામિ ।

૧૮૪ ઉત્પાદક ધમ્મરની પ્રસૂતિ
રૂપી સૃષ્ટિમાં તને તેમ જ
તમને બધાંને હિદ્રરહિત
પવિત્રીકરણના સાધન પડે
તથા સૂર્યનાં કિરણો પડે
હું પવિત્ર કરું છું.
[ટિ. નં. ૨૬, ૬૮, ૧૩૦,
૧૩૩ જુઓ.]

ધામ્ને ધામ્ને યજુપે યજુપે દેવેભ્યઃ સુહુઃ મઘ । ” એટલે કે
' મારા પ્રત્યેક ઘર વિશે, સ્થાનક વિશે તથા યજુ વિશે દેવતાઓને
ઉત્તમ રીતે બોલાવનારો તું થા. ' મતલબ કે મારા ઘરમાં આગ્યા
પછી મારા ઘર વિશે બધા જ દેવોને તું તેડી લાવ, યજુમાં જાય તો
ત્યાં પણ દેવોને બોલાવતો જા. અર્થાત્ કે જ્યાં તું જાય કે રહે ત્યાં ત્યાં
બધે જ તારી હાંક પડતાં જરાજર દેવો હાજર થઈ જાય એટલે
દરજગે તારી વાણીની પવિત્રતા સાધ. તારી હાંક દેવો કાને ધરે,
તારા તેડાને માન આપે એટલું સામર્થ્ય કેળવ, આટલો પ્રભાવ મેળવ.
જે કોઈ ખરા દિલથી હાંક પાડે છે તેમની જ હાંક દેવકોઈ સાંભળે છે.
તેથી કરી તારા બોલાવતાં જરાજર દેવોને હાજર થવું જ પડે
એવી શક્તિ તારી હાંકમાં આવવા દે. એવું થાય તેટલા માટે-
(૧૮૪) સવિતુઃ 'પ્રસવે ત્વા અચ્છિદ્રેણ પાત્રેણ સૂર્યસ્ય
રશ્મિભિઃ ઉત્પુનામિ । સવિતુઃ પ્રસવે વઃ અચ્છિદ્રેણ પાત્રેણ

તેજોઽસિ, શુક્રમસ્યમૃતમસિ, ધામનામાસિ,
પ્રિયં દેવાનામનાધૃષ્ટં દેવયજનમસિ ॥ ૩૧ ॥

૧૮૫ તેજ અસિ ।

૧૮૬ શુક્રં અસિ ।

૧૮૭ અમૃત અસિ ।

૧૮૮ ધામ નામ અસિ ।

૧૮૯ દેવાનાં પ્રિય અનાધૃષ્ટ
દેવયજનં અસિ ।

૧૮૫ તુ તેજ (પ્રકાશ) છે

૧૮૬ તુ વીર્યં છે.

૧૮૭ તુ અમૃત છે.

૧૮૮ તુંજ રથાન તથા યશ છે

૧૮૯ તુ દેવતાઓને પ્રિય, એવુ,
અને ન દબાવી દેવાય
એવુ દેવોનુ યજન જ છે.

સૂર્યસ્ય રશ્મિભિ ઉત્પુનામિ । ” કહેતા, ‘ ઉત્પન્ન કરવાવાળા
ધશ્વરની પ્રસૂતિરૂપી આ સૃષ્ટિ વિષે તને તેમ જ તમને મર્વને છિદ્ર
વિનાના પવિત્રીકરણના આધન વતી તથા સૂર્યનાં કિરણો વતી
પવિત્ર ક્ષુ ધુ યાને બધાની વિશુદ્ધિ માધુ ધુ ’ આવી રીતે કું
તમોને પવિત્ર ક્ષુ ધુ અને એ રીતે પવિત્ર ને પવિત્ર થતા મીએ
પોતપોતાની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી [આ જ મત્ર ૨૬, ૬૮,
૧૩૦, ૧૩૩ નમરે આવેલા હોષ તથા આપેલી સમજૂત અને
જગ્ગ ધ્યાનમાં લેવી] (૧૮૫-૧૮૮) ” તેજ. અસિ । શુક્ર
અસિ । અમૃત અસિ । ધામ નામ અસિ । ” એટલે કે ‘ તું
તેજ, વીર્યં કિવા બળ, અમૃત, ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે ’ ઉપ-
રાખા વિધિએ તારી શુદ્ધતા સિદ્ધ થતાં બરાબર તારી અદન્ના ગુણો
પ્રકાશવા માડશે, અને એ બધું તારું પોતાનું જ ઐશ્વર્ય તું પોતે
અનુભવી શકીશ સ્વશક્તિઓનો આવો અનુભવ મેળવવો એ જ
મર્વ ધર્માનુષ્ઠાનોનું મુખ્ય ધ્યેય છે. એ ધ્યેય તો પા- પડશે જ
પડશે, પણ તે ઉપરાત-(૧૮૯) ” દેવાના પ્રિય અનાધૃષ્ટ

દેવયજ્ઞનં અસિ । ” કહેતાં, ‘ તું દેવોને પ્રિય એવું, અને ઠામથી પણ ન દખાવી શકાય એવું દેવતાનું યજ્ઞન કરવાનું સ્થાનક બની જાય છે. ’ મતક્ષય કે તારું શરીર તથા તારું નિવાસસ્થાન એ સર્વ દેવોને ખૂબ જ ગમતાં સ્થાનક બની જશે. અને (સનાધૃષ્ઠ) અસુર કિંવા આસુરી વૃત્તિઓ એ મજબૂત ધામ પર હસ્તો લાવવાની ક્ષિંમત જ નહિ કરે, અને તેમ છતાંય એ શત્રુઓ બૂધે-ચૂકે પણ તેમ કરશે તો તત્કાળ તેમનો પરાજય થશે અને તારા આ સ્થાનકમાં દેવોની સાચી પધરામણી થશે. તાત્પર્ય કે, પોતાનું શરીર, દેવોનું મંદિર બની ગયું છે, અને નિજ રહેઠાણમાં દેવોનો વાસ પૂરાયો છે એવો અનુભવ મનુષ્યને થવો જોઈએ. દેવતાઓ સાથેનો આવો જીવતો જાગતો સંબંધ જે સત્પુરૂષ અનુભવી જાણે તેનું જ જન્મવું સાર્થક છે. તેનું જ જીવવું ધન્ય છે એવી સાર્થકતા, એવી ધન્યતા આ વૈદિક ધર્માનુમાર આચરણ રામવાથી મેળવી શકાય છે. પ્રશસ્તતમ કર્મો ક્રીધા થકી એ બધું જ સિદ્ધ થઈ શકે એ વાત જ આ પહેલા અધ્યાયમાં સાફ સાફ સૂચવાઈ છે. આ ઉપદેશવચનોનું અધ્યયન તેમ જ મનન કરીને વાચકો પોતપોતાની કર્મશક્તિને શુદ્ધ માર્ગે વાળી પોતાની અખંડ ઉન્નતિ સાધી લે, એ જ અભિલાષા !

—: પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત :—

શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ

વાજસનેયી મંહિતાનો આ પહેલો અધ્યાય હોય તેમા મનુષ્યે શ્રેષ્ઠ કર્મ કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરી શકે, તે બતાવવામા આવ્યું છે ' યજુર્વેદ ' એ ' કર્મવેદ ' હોવાને કારણે એની અદર મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે જે જે શુભ કર્મોના અનુષ્ઠાન જરૂરના છે, તે તે કર્મોનુષ્ઠાનો એ વેદમા ક્રમે ક્રમે સૂચવવામા આવ્યા છે એ જ ઉદ્દેશથી સૌથી પ્રથમ આ અધ્યાયમા શ્રેષ્ઠતમ કર્મનું સામાન્ય ગ્વરૂપ દેખાડવામા આવ્યું છે

ગુણ અને કર્મ

આ અધ્યાયનું મનન કરવાથી સાફ જણાય આવે છે કે જે જે મ્મ કર્મવાની આગા વેદ આપે છે તે તે કર્મ કરવાની શક્તિ મનુષ્યની અદર સ્વભાવથી જ રહેલી છે, એમ સરસ્વતમા જ કહી "દને પત્રી તે કર્મ કર્મવાનો બોધ કરે છે ' તુ શૂર છે તેથી સ્વદેશ રક્ષણને વાસ્તે જૈાર્યનાં કામો કર ' ઉપદેશ કર્મવાની વેદની રીત આવી તરેદની છે. વિચાર કરી જોતા આ નીત વાજની દોવાની ખાત્રી થાય છે કારણ કે જે ગુણધર્મનો જેની અદર મપૂરો અભાવ હોય માને જે કાર્ય કરવાની જેનામા મૂળથી શક્તિ જ ન હોય તેને તે કાર્ય કરવાનો બોધ આપવાથી જ ન જોઈએ પણ લાભ થવાની સભાવના નથી એમ્બે જ ' વેદ ' પહેલવહેલા મનુષ્યની અદર નહેતી શક્તિઓનું રમગમ્મુ છે । યા બાદ તે તે શક્તિઓને જોખના કર્મો કરવાનું ફ-માર્ગે છે

દાખના તમેકે જુઓ-(૧૬) પવિત્ર અસિ । (૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે
શુન્ધધ્મમ્ । યાને 'તુ પવિત્ર છે, એટલે કે તુ પવિત્રતા કિવા
શુદ્ધ કરવાનુ માધન છે તેથી દેવપ્રીત્યથે કર્મો કરવા કાળે તુ
શુદ્ધ યા 'આ ઠેકાણે 'શુદ્ધ કરવુ ' અને 'શુદ્ધ બનવુ એ
મનુષ્યની શક્તિની વાત હોય તેના જ સાથે તેને દેવકાર્ય કરવા
ટાણે શુદ્ધ કિવા પવિત્ર થવાનુ કયુ છે એજ પ્રમાણે—

(૮૭) યાચ વિસર્જનમ્ ।

(૯૩) મધુજિહ્વ અસિ । (૯૪) રૂપ ઝર્જ આયદ ।

એટલે કે 'વાણી વદતી એ તારો ધર્મ હોય તુ મધુ ભાષી
પણ છે તેથી અન્ન કહેતા આદાગપાણી મેળવવા સાથે તથા
તારી તામ્રતમા વધારો કે વા સાથે ઉચિત ભાષણ કર ' મનુષ્યની
અદર વાચાશક્તિ છે તેનો ઉપયોગ કાલે તેવુ બહુ બૂઝુ મોન-
વામા ન કરતા મીઠું નામે તેવુ મોતવામા જ કરવો અને તે
મિષ્ટ મ ભાષણનુ પશ્ચિમ પણ એવુ આવે કે તેના યોગે ખાન-
પાનના પદાર્થો મળતા હે અને તાકાત વધતી રહે વાકશક્તિ
મનુષ્યની અદર છે તેથી જ આ ઉપદેશ સભવે છે તેવીજ રીતે—

(૧૦૪) ધ્રુવ અસિ । (૧૦૫) પૃથિવી દદ । કહેતા, 'તુ
પોતે સ્થિર છે, તેથી તારી માનુષ્યમિતે સ્થિર નહીં, યાને તેની અદર
ઉત્તમ બળ ભરી છે ' એજ મુજબ—

(૧૦૧) ધૃષ્ટિ અમિ । (૧૦૨) ઋગ્વ્યાદ નિ વેધ । કહેતા,
'તુ ધૈર્યથી સ્વશનુઓનો પરાભવ કરનાર છે, તેથી માસબક્ષ
કાનો નિરોધ કર ' તેવીજ રીતે—

(૪૫) ધૂ અસિ । (૪૬) ધૂર્યન્ત ધૂર્ધ । કહેતા, 'તુ વિના-
શક શક્તિથી યુક્ત છે યાને તામા વિનાશ કરવાની શક્તિ રહેલી
છે, તેથી જે આપણો નાશ કરતો હોય તેનો જ તુ નાશ કર '

. આ પ્રમાણે પાંચ ઉદાહરણો. અત્રે ટાંકવામાં આવ્યાં છે, તે પરથી વાચકો સહેજે સમજી શકશે કે ઉપદેશ કરતી વેળા વેદ મનુષ્યના અંગમાં રહેલી સુપ્ત કહેતાં અપ્રકટ, અથવા તો જાગૃત કહેતાં પ્રકટ ગુણનો ઉદ્દેશ્ય કરીને તે પછી જ તે ગુણ પ્રમાણે આચરણ કરી પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાનો માર્ગ ચીંધે છે. આ ગુણનિર્દેષ કેટલીક વાર પ્રારંભમાં કરેલો હોય છે, તો કેટલીક વાર પાછલા ભાગમાં પણ કર્યો હોય છે. વળી, કેટલીક વાર માત્ર ગુણનો જ નિર્દેષ કરેલો હોય છે, પણ તદનુસારી કર્મનું સૂચન સરખું નથી હોતું. દાખલા તરીકે—

(૧૧૭) શર્મ અસિ । (૧૮૭) અમૃતં અસિ । યાને ‘ તું સુખ સ્વરૂપ છે, અને તું અમૃત સ્વરૂપ કહેતાં અમર છે ’ આ બે સૂત્રોમાં કેવળ ગુણનો જ ઉદ્દેશ્ય છે. તેના પરથી સૂચિત થતાં કર્મો વિષે કંઈ જ કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ વાચકોએ અહીં સમજી લેવાનું કે ‘ સુખતું’ સ્થાન આપણી જ અંદર છે અને આપણો આત્મા અમર છે. ’ આનો અનુભવ લઈ શકાય તેટલા સાર જ સર્વ કર્મકર્મોનો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ કે ન્યાં આગળ કેવળ ગુણોનું જ વર્ણન હોય, ત્યાં આગળ તે ઉપરથી ક્ષલિત થતાં, તેમજ તે તે ગુણોની અભિવૃદ્ધિ અર્થે અત્યંત જરૂરી એવાં કર્મો કરવાનો ઉપદેશ ઘટાવી લેવાની અગત્ય રહે છે. આ નિયમ એકવાર બરાબર સમજાઈ જતાં કયો વેદમંત્ર મનુષ્યને કયો બોધ આપે છે કિંવા તેના પરથી મનુષ્યે શો બોધ લેવાનો છે, તે તત્કાલ લક્ષમાં આવી જશે. તેથી વેદનો અર્થ સમજવાની ઈચ્છા ધરાવનારાઓએ તેમાં ગુણદર્શક મંત્રભાગ કયા છે, અને કર્મોનો ઉપદેશ કરનારા મંત્રભાગ કયા છે, તથા તેમની વચ્ચે પરસ્પર શો સંબંધ છે તે જાણી લઈને, તેમનું પરસ્પરનું અનુસંધાન મેળવીને મંત્રોનો અર્થ જાણવાની કોશિષ કરવી. ન્યાં આગળ કેવળ ગુણનું

જ વર્ણન કરતાં વાક્યોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં આગળ તે શુભ્રો પરથી નિષ્પન્ન થતાં, પૂર્વાપર અવિરોધી કર્મોએ સમજી લેવાનાં રહે છે. તેવી જ રીતે જ્યાં આગળ કેવળ કર્મોનો જ ઉપદેશ આવતો હોય ત્યાં આગળ તેના પરથી ક્ષતિ થતા શુભ્રધર્મો પણ તેવા જ અનુસંધાનથી જોણા લેવાના છે.

અત્યારલગીના વિવેચન પરથી વાચકોના લક્ષમાં આટલી વાત તો આવી જ ચૂકી હશે કે-મનુષ્યની અંદર જે અનંત શક્તિ રહેલી છે, તેનું જ વર્ણન વેદમંત્રોએ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી કરેલું છે. તે ષેકા કેટલાક શુભ્રધર્મો ગુપ્ત હશે, કેટલાક પ્રકટ હશે, તો વળી કેટલાક અર્ધવિકસિત દશામાં હશે; ગમે તે રિચિતિમાં હશે, તોપણ તે મનુષ્યની અંદર જ રહેલા છે, એ તો નક્કી જ. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, ચિત્ત, અહંકાર, બુદ્ધિ અને આત્મા-એ સાત પદાર્થો મનુષ્યની અંદર રહેલા છે, તે દરેકના વિશિષ્ટ શુભ્રધર્મો હોય તે શુભ્રધર્મોનુસાર માનવીને હસ્તે કાર્યો થતાં રહે છે. જે કર્મો કરીને મનુષ્ય ઉન્નત થાય છે, તે કર્મો પણ તેનાથી આ જ પ્રમાણે થયા કરે છે. આ સાતે પદાર્થ આત્માને આધારે જ ટકી રહેતા હોવાથી જ્ઞાનને ‘અધ્યાત્મજ્ઞાન’ યાને (અધિ + આત્મા) ‘આત્માના આધારે ટકનારા પદાર્થોના શુભ્રધર્મોનું જ્ઞાન’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વિષય છલુવો એ જ વેદોનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એનો અર્થ એવો થાય કે ‘મનુષ્યની ભીતરે રહેલા શુભ્રધર્મ તથા શક્તિનું પ્રતિપાદન કરવું એ વેદોનું પ્રયોજન છે.’ એ શક્તિને અનુસરતાં કર્મો કરવાનું સૂચવીને તે દ્વારા ઉન્નતિ કરી લેવાનું મનુષ્યને સૂચવવું કિંવા ઉન્નતિના માર્ગને પ્રબોધવો, એજ વેદોનો ઉદ્દેશ છે. તેથી આ યજુર્વેદના પહેલા અધ્યાયમાં આ અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષે કેવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે આપણે જરાક જોઈએ.

અધ્યાત્મજ્ઞાન

આત્મા અને તેને આધારે ટકનારાં બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, મન, ઇન્દ્રિયો તથા શરીર, એ બધાંના ગુણધર્મો તથા કર્મો વિશેના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કિંવા અધ્યાત્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન આ પહેલા અધ્યાયમાં ઠેવી રીતે ચર્ચાયું છે તે હવે જોઈએ. આ જ્ઞાનને ‘આત્મસ્વરૂપજ્ઞાન’ એ નામ પણ આપી શકાય. ”

- ૧ (૧૮૭) અમૃતં અસ્તિ । ૨ (૭૬, ૧૧૭) શર્મ અસ્તિ ।
 ૩ (૧૮૬) શુક્રં અસ્તિ । ૪ (૧૮૫) તૈજઃ અસ્તિ ।
 ૫ (૧૮૮) ધામ નામ અસ્તિ । ૬ (૧૭૯) વિષ્ણોઃ વૈષ્ણ્યઃ અસ્તિ ।

અર્થાત્—“ (૧) તું અમર છે, (૨) તું સુખસ્વરૂપ છે, (૩) તું સામર્થ્યયુક્ત કિંવા પવિત્ર છે, (૪) તું તેજસ્વરૂપ છે, (૫) તું ધામ અને નામ કહેતાં ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે; એટલું જ નહિ પણ (૬) બ્રાહ્મક ઇશ્વરનું મંદિર જ તું છે. ”

આ છ મંત્રોમાં આત્માના આ ગુણધર્મોનું સૂચન થયેલું છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન જાણવાની જેમને દૃઢતા હોય, તેમણે આ મંત્રોનો અભ્યાસ કરવો. આ મંત્રો પરથી મનુષ્યના જે ગુણધર્મ ફક્તિત થાય છે, તેને અનુસરીને જે કર્મો મનુષ્યે કરવાનાં હરે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) “ મનુષ્યે પોતાની અમર અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર મેળવવા કાળે જે જે શુભ કર્મો કરવાની આવશ્યકતા હોય તે તે કરવાં, (૨) કોઈપણ બાહ્ય ઉપાયથી ન મેળવી શકાય એવા, અને જેનો અનુભવ પોતાના અંતરમાં જ આપોઆપ સંકુરે છે તેવા, મનુષ્યની પોતાનો જ અંદર રહેલા સુખને અનુભવવા ખાતર ધર્માનુષ્ઠાન કરવાં, (૩) આપણે બળતું કેન્દ્ર છીએ એમ જાણી લઈને સ્વશક્તિથી

પોતાના સર્વસ્વની ઉન્નતિ થાય, તેવાં કાર્યો કરવાં; કિંવા આપણે સ્વરૂપ થકી જ શુદ્ધ છીએ એમ જાણી લઈને મલિનપણા માત્રથી દૂર રહેવું. (૪) આપણે તેજતું કેન્દ્ર છીએ એમ જાણી લઈને આપણા તેજથી બીજાંએને તેજસ્વી બનાવવાં, (૫) આપણે સકળ શક્તિનું સૂળ છીએ એમ જાણી લઈને આપણે હાથે સર્વ શક્તિઓનું પોપણ થતું રહે, તથા યશપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન સહજ સાધે થાય એમ કરવું. તેમજ (૬) આપણે સર્વવ્યાપક ઈશ્વરનું મંદિર જ છીએ યાને આપણા હૃદયમંદિરમાં જ ઈશ્વર રહે છે એવું જાણી લઈને આપણુ હૃદય ખરેખાર જીવતું જગતું પ્રભુમંદિર બની જાય એવો પ્રયત્ન કરવો. ” સારાંશ રૂપે આ જાતનો બોધ ઉપરાંત મંત્રોમાંથી, પાછળ બતાવેલી રીતે, તારવી શકાય. હવે, અર્થોપત્તિ દ્વારા યાને ઉપદ્રા અર્થ પરથી અનિવાર્ય દરતાં અનુમાનો દ્વારા, આપણે શું શું ન કરવું તે પણ આ મંત્રો પરથી ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. તેનો હવે વિચાર કરીએ:—

(૧) “ આત્મઘાત કરી લેવો નહિ, (૨) દુર્મુખ બનેલી યાને વિકૃત વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, (૩) આપણે સર્વથા દુર્બળ છીએ, એમ કહી કહીને દુર્બળતાનું ધ્યાન ન ધર્યાં કરવું. (૪) નિસ્તેજ બનવા જેવું કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. (૫) અપયશ કિંવા અપકીર્તિ થાય એવું ખરાબ કૃત્ય ન કરવું, અને (૬) હૃદયમાં રાક્ષસી વૃત્તિને આશરો ન આપવો.

મનુષ્યે શું શું ન કરવું, તે એ જ મંત્રો પરથી આવી રીતે જાણી શકાય છે. આમ મંત્રોના અર્થનું મનન કરતા રહેવાથી તેમાંથી પુષ્કળ બોધ મળી શકે તેમ છે. અહીં આગળ તો માત્ર

દિશામ્યન પૂરતો થોડો શો ભાવાર્થ જ દેખાડવામાં આવ્યો છે. વાચકોએ એ પદ્ધતિએ વિશેષ બોધ વિચારપૂર્વક મેળવી લેવો. હવે, આત્મશક્તિનું વર્ણન કરનારા બે મંત્રોને તપાસીએ:—

(૪૯) દેવાનાં ઘઘ્વિતમં, સસ્મિતમં, પપ્રિતમં, જુષ્ટમં, દેષઘ્વતમં, અસિ । (૧૮૯) દેવાનાં પ્રિયં અનાઘૃષ્ટં દેવ-યજનં અસિ ।

અર્થાત્—“ દેવાને તેડી લાવનાર, તેમના દ્વારા શુદ્ધિ કરનાર તથા દેવાને નિમંત્રણ આપનાર તું જ છે. તેમજ દેવાને અત્યંત પ્રિય અને શત્રુઓથી દળાષ્ટ ન બન્ય એવું દેવોતું પૂજન સ્થાન (પથ) તું જ છે.

આ મંત્રોનો આશય શો છે, તેનો વિચાર બરાબર કરવા માટે એક વૈદિક હલ્પના વાચકોએ અહીં સમજી લેવી જોઈએ. એ હલ્પના એવી છે કે ‘ આ શરીરમાં આત્માની સાથે સૂર્યોદિ દેવતાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે દેવતાઓના અંશ પથુ આવીને રહેલા છે. હલ્પમાં ઇવાત્મા, નેત્રસ્થાને સૂર્ય, નાસિકાસ્થાને પ્રાણ, એ પ્રમાણે અન્ય ઇન્દ્રિયા અને અવયવો વિશે ઈતર દેવતાઓએ વાસ કરેલો છે. ઉપનિષદોમાં આ વિશે મજબૂત વર્ણન મળી આવે છે. ‘ નેમકે વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્ । સૂર્યશ્ચશ્નુ-મૃત્વાક્ષિણી પ્રાવિશત્ । ઐ૦ ઉ૦ ૨/૪.

આ પ્રમાણે, આ શરીરમાં આ બધા દેવતાઓના દૈવી અંશો આવીને રહેલા છે. દેવતાઓના આ અંશાવતાર છે. આ દેવાને અન્ને કાણે બોલાવ્યા ? એમને અહીં કાણુ તેડી લાવ્યું ? અહીં એ સર્વ દેવાની સાથે બીજું કાણુ રહે છે ? એ બધા દેવો પાસે કાણુ કયાં કાર્ય કરાવે છે ? કાણુ આ દેવતાઓને અહીં સુમધ્ય બનાવે છે ?— આ બધા પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ છે અને તે ‘ આત્મા. ’ આ

આત્મા જ એ બધા દેવતાઓને સ્થાનમાં બેસાડીને અહીં તેડી આવે છે, તેમને પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપે છે, તેમનું હિત સાચવે છે જરૂરી કામ મરજી પડે ત્યારે તેમની પાસે કરાવી લે છે, શત્રુએ તેમના પર હુમલો ન કરે તેવો યત્ન કરે છે. આ જ આત્મા પોતે યજ્ઞમાન છે અને આ બધા દેવતાઓ ઋત્વિજ કિંવા સભાસદો છે. એવો આ યજ્ઞ આ ક્ષેત્રને વિષે સો વર્ષની મુદત લગી ચાલવાનો છે. યજ્ઞમાં વિક્ષેપ કરવાને રાક્ષસો તૈયાર છે. તેમના તરફથી વિદ્વન ઉપસ્થિત ન થાય અને આ શતસાવત્સરિક યજ્ઞ સાંગોપાંગ નિર્વિદ્વને પાર પડે, એવો પ્રયત્ન કરવો એ આ આત્માને માટે અહીં ઇષ્ટ છે. સો વર્ષની ઋતુઓ ગાળનાર આ જીવાત્મા જ અત્રે સો વર્ષ લગી સત્કર્મો કરતો થકો ‘શતઋતુ’ બને છે. જેના યજ્ઞમાં રાક્ષસ વચમાં વિદ્વન ઉપસ્થિત કરે છે, અને તે યજ્ઞ-ભૂમિનો ધ્વંસ કરે છે, તેનો યજ્ઞ વિફળ થાય છે અને ‘શતઋતુ’ થવાનો લાગ તેને આ જન્મમાં મળતો નથી. પણ જે પુખ્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ૧૦૦ વર્ષ લગી પ્રશસ્ત કાર્યો કરતો રહે છે, તે શતઋતુ બનીને નિજ જન્મનું સાર્યક કરે છે. આ વૈદિક કલ્પનાનો ખ્યાલ, ઉપરોક્ત મંત્રોમાંના શબ્દો પગ્યા મળી રહે છે. એટલે એ શબ્દો આ વૈદિક કલ્પનાના દ્યોતક છે. આ દષ્ટિએ ઉપદ્રા શબ્દો તપાસવામાં આવશે તો તેમનો ખરો આશય તરત જ ખ્યાલમાં આવી જશે. અથર્વવેદ તેમજ ઉપનિષદોમાં આ જ મૂળભૂત કલ્પનાને રમ્ભૂ કરતાં પુષ્કળ વચનો મળી આવે છે. પુરાણોમાં પણ અનેક આખ્યાયિકાઓ આ જ કલ્પનાને વ્યક્ત કરવાને સારૂ લખાયેલી છે. એ બધાનો મેળ બેસાડીને મંત્રોના અર્થ બેસાડવા જોઈએ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણું શરીર એ દેવતાઓનું મંદિર હોય તેમાં પરબ્રહ્મના અંશરૂપે જીવાત્મા મિરાજેલો છે, અને સૂર્યાદિ બીજા દેવતાઓના અંશ પણ તેની સાથે તે મંદિરમાં આવી વસેલા છે.

એ સઘળા દેવાનું આ મંદિરિયું ખરેખરનું જ ‘દેવમંદિરિયું’
 અને અને શક્તિસોના કબજામાં તે ન જાય તે કામ આ વૈદિક ધર્મને
 પાર પાડવાનું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય દેવતાઓનું જીવતું જાગતું દેવમંદિર
 અને, યાને મનુષ્યનો આત્મા એ પરમાત્માનો અમૃતપુત્ર છે એવો
 દેવત્વનો અનુભવ મનુષ્ય મેળવે, એવી તજવીજ કરવાનું આ વૈદિક
 ધર્મે સ્વીકાર્યું છે. તેની સિદ્ધિ અર્થે જ આ મંત્રોમાં આ જાતનો
 ઉપદેશ ભરવામાં આવ્યો છે. આ રહસ્ય પિછાણી લઈ અને તેનું યોગ્ય
 રીતે મનન કરી પ્રત્યેક જણે પોતાના અંતરમાં રહેલી આ દૈવી
 શક્તિઓનો અનુભવ મેળવી, દૈવી વાતાવરણમાં વિદરી, જન્મને
 સાર્થક કરવો.

ધારકશક્તિ

આત્મા સૂર્યોદિ દેવતાઓને અહીં લઈ આવે છે, પોતે રહે
 છે ત્યાં લગી તેમને પકડી રાખે છે અને સર્વ શક્તિઓથી ધારણ
 કરે છે. એવો એ ધારકશક્તિવાળો છે, તે અતાવનારા મંત્રોમાં
 નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧૦૪) ધ્રુવં ઝસિ । (૧૧૧) ધ્રુવં ઝસિ ।
 (૧૦૮) ધરુણં ઝસિ । (૨૦) વિશ્વધા ઝનિ ।

અર્થાત—‘તું સ્વતઃ ધ્રુવ કહેતાં રિયર હોઈ બીજાંઓને
 ધારણ કરે છે: તું વિશ્વધા કહેતાં સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે.

શરીરની અંદર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ. આકાશ, અને
 સૂર્યોદિ દેવતાઓના અંશોને એણે કેવી રીતે આકર્ષી લીધા છે અને
 ધારણ કરી રાખ્યા છે તે જોઈ, તેની ધારકશક્તિ વિશે અચંબો
 બપોળે છે. એની અંદર ધારકશક્તિ હોવાને કારણે જ તે આપણું,
 કુટુંબનું, સમાજનું, રાષ્ટ્રનું કિંવા વિશ્વકુટુંબનું ધારણ પોષણ
 કરી રાકે છે. પોતાની અંદરની ધારકશક્તિને વધારીને તેના વડે

સમાજને ધારણ કરવો જોઈએ. અંતઃશક્તિથી બાહ્ય પરિસ્થિતિને યથાયોગ્ય ધારણ કરી શકાય છે એ વાત જોને મમજાઈ જાય છે, તેને જ પોતાની ધારકશક્તિનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન થયું છે એમ સમજવું. એ ધારકશક્તિને ઝાળખવી, અનુભવવી અને વિસ્તાવવી એ વૈદિક ધર્મનું ધ્યેય છે. વૈદિક ધર્મના નિયમો એ શક્તિને વધારવા અથવા વિકસાવવા માટે જ છે.

જ્ઞાન અને વાચા

મનુષ્યની અંદર જ્ઞાન કહેતાં જાણવાની શક્તિ હોઈ, મેળવેલું જ્ઞાન પ્રકટ કરવા માટે વાચાશક્તિ પણ છે. ‘ મનુષ્ય જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે માટે તેવું તું કર ’ એવો ઉપદેશ કર્યો છે.—

(૧૦૭) ...ब्रह्म गृन्णीष्व । (૧૧૫) चित्तं स्थ ।

અર્થાત્—‘ તું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર કિંવા જ્ઞાનને અપનાવ કાણુ તમે બધાં જ મનુષ્યો ચૈતન્યશક્તિથી યુક્ત છો ’ જેઓ ચૈતન્યયુક્ત છે, તેઓથી જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે. એટલે તમારે મનુષ્યોએ તેમ કરવું જ જોઈએ. એ જ્ઞાન મનુષ્યની બુદ્ધિમાં રહે છે. જે મનુષ્યની બુદ્ધિ નેટલા પ્રમાણમાં ખીલી હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની યોગ્યતા વા કિમત અંકાય છે. એટલે જેવી જેની બુદ્ધિ કિંવા જેવું જેનું જ્ઞાન તેવી જ ડોઠિનો તે મનુષ્ય હરે છે. આ સમજાવવા નીચેના મંત્રોમાં કહે છે કે—

(૧૨૧) पर्वती धिषणा असि । (૧૨૪) पार्वतेशी धिषणा असि ।

અર્થાત્—“ પૃષ્ઠવંશ (કર્ણ) રૂપી પર્વત મધ્યે રહેનારી બુદ્ધિ તું છે. ’ એટલે કે ‘ ભરતકના તથા મમજા પૃષ્ઠવંશ કિંવા કર્ણાડરજ્જુના જ્ઞાનતાંત્રીઓમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ જેવું મોજુદ હોય છે, તેવા જ પ્રકારનો તું હોય છે. બુદ્ધિના પ્રમાણ નેટલી તારી

યોગ્યતા હરે છે. ” જેવી બુદ્ધિ, તેવા માણસ. મસ્તકને વિષે વેહવારૂં બુદ્ધિનું, અને પૃષ્ઠવંશમાં ઉપજત કિંવા સંસ્કારજન્ય સહજ-બુદ્ધિનું રહેદાણુ છે. આ બુદ્ધિઓ જેટલા પ્રમાણમાં ઓછી વત્તી હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં મનુષ્યની યોગ્યતા ઓછી વત્તી અંકાય છે. એટલા સારૂં મનુષ્યે ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પોતાની યોગ્યતા કિંવા લાયકીમાં વધારો કરવો જોઈએ. પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો લાભ બીજાઓને આપવા સારૂં વાણીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. એ સંબંધીનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે.—

(૮૭) ઘાચઃ વિસર્જનમ્ । (૯૩) મધુજિહ્વઃ અસિ ।
(૯૪) ઇષ ઋર્જ આયદ ।

અર્થાત્ કે —“ હે મનુષ્ય ! ઘાચઃ કહેતાં બાપણુ કરવાનો, અને વિસર્જનમ્ કહેતાં વિશેષેણ સર્જનં યાને વક્તૃત્વ કરવાનો શુભ તારી અંદર છે. તું મન પર લે તો મધુર બોલનારો થઈ શકે તેમ છે. મારે સર્વને ખાવાપૂરવું ધાન મળે, અને સર્વની શક્તિ કિંવા બળ વધે તેવા ઉપાયશુભક જ્ઞાનનો તું જધાને ઉપદેશ કર. ”

મનુષ્યની અંદર રહેલી જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને વક્તૃત્વશક્તિઓનો આવો ઉપયોગ કરતા રહેવાનું વેદોએ કરમાણું છે. જ્યાં જ મનુષ્યોને પેટપૂર ખાવાનું મળવું જોઈએ, અને તેમની શારીરિક, માનસિક, ઔદિક તેમજ આત્મિક તાકાતમાં વધારો થતો રહેવો જોઈએ. એવી સ્થિતિ પેદા કરવાનો ભાર સમાજમાંના વક્તૃત્વ-શક્તિવાળાઓને શિર લદાયો હોઈ તેની ઓળખ તેમને થવી જોઈએ. મમાજના નેતાઓને વેદોએ આ ઉપદેશ દ્વારા જન્યૂત થઈ જવાની પ્રેરણા કરી છે. આ ઉપદેશ લક્ષમાં લઈને વક્તાઓએ પોતાની જવાબદારીને પિછાની લઈ જનતાને પોતાની મધુર વક્તૃત્વકળા દ્વારા એવા માર્ગે દેરી જવી ઘટે કે જેના યોગે તેમને પેટપૂરવું ખાવાનું

મળી શકે અને તેમની તાકાત બધી રીતે વધે. આ સાર્વજનિક હેતુનું કામ હાથ ધરાતાં સ્વાર્થી બોલો બચતું વાતાવરણ બિનું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેથી ન ગભરાવા વિશે વેદની આજ્ઞા છે કે—

નિર્ભયતા

(૧૪૭) મા મેઃ । (૧૪૮) મા સંવિક્યાઃ ।

“ હે મનુષ્ય તું બીશ મા, તેમજ (લોકગતિના સત્કાર્ય-
તાંથી) પીછેહઠ પણ કરીશ મા. ”

જનસમાજની એકેએક વ્યક્તિને પેટપૂર ખાવાનું મળે અને મની શક્તિ ક્ષીણ ન થાય પણ તાકાત વધતી રહે, એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે તું જે ચળવળ ઉપાડે, તે વખતે એ ચળવળના વેરોધીઓ તને ગમે તેવી બીક બતાવે પણ તું બિલકુલ બીશ નહિ. કારણ કે તારો પક્ષ સત્પક્ષ છે, અને સત્પક્ષનું અવલંબન રનારની પીઠ પરમેશ્વર પોતે સંભાળે છે, એ વાત ધ્યાનમાં લખીને તું તારી ચળવળ આગળ ધપાવતો રહેજે. તમારા બધાંના ભ્રમ પુરુષાર્થ પર જ તમારા બધાંના સુખકલ્યાણનો આધાર છે, જે રખે જૂલતો ! આ સદ્હેતુની સિદ્ધિ અર્થે. પુષ્કળ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનો છે. તે પછી ઉદાહરણ દાખલ કેટલીક બાજતો નીચે આપીએ છીએ:—

(૯) અનમીયાઃ । (૧૦) જયક્ષ્મા. ।

(૮) પ્રજાઘત્તીઃ (પ્રજાઃ) ।

યાને “ હે મનુષ્યો ! તમારે નીરોગી અને તંદુરસ્ત થવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમ સંતતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ”

નીરોગી થવું, તંદુરસ્ત બનવું, અને તે પછી ઉત્તમ સંસ્કાર—

એવો ન હોય, તથા જેનું રાજ્યશાસન પ્રગ્નેન્નતિકર ન હોય તેને કર આપવો નહિ. એમ કરવાનો તમોને હક્ક છે. ખરાબ રાજ્ય-તંત્રને સુધારવાનો આ એક જ ઇલાજ છે. “ વિશિ રાજા પ્રતિષ્ઠિતઃ : (વાં ૫૪૭૦ ૨૦/૬) અર્થાત્ પ્રગ્ને આધારે જ રાજા ટકી શકે. પ્રગ્નેના સહકાર ઉપર જ રાજાના રાજપદની સ્થિરતા અવગ્રાંભે છે, એવું યજુર્વેદે આગળ કથેનું જ છે. એનો ફલિતાર્થ એ જ કે પ્રગ્નેના સહકાર બંધ પડતાં રાજ્યથી કેવળ પોતાની શક્તિના જોરે રાજગાદી પર ટકી શકાતું જ નથી. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ તમે ચોર વ પાપીના અમલને કબૂલ રાખશો નહિ. ” એનો સરળ અર્થ એ જ કે એવા રાજ્યતંત્ર માથેનો તમારો સહકાર પાછો ખેંચી બેજો.

માતૃભૂમિની ભક્તિ

મનુષ્ય જે ભૂમિમાં જન્મેલો હોય અને જિજ્ઞેષી હોય તે ભૂમિ તેની માતૃભૂમિ કહેવાય. માતાનું ધાવણ બાળકને માટે જેમ આવશ્યક મનાયું છે, તે જ પ્રમાણે માતૃભૂમિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાનો લાભ તેની પ્રગ્ને જ, તેના વતનીઓને જ મળવો જોઈએ. એ ભોગ-પદાર્થો કયા ને કેવા છે તે નીચેના મંત્રમાં ગતાવ્યું છે:-

(૧૭૦) સુક્ષ્મા, શિવા, સ્યોના, સુપદા, ઝર્જસ્વતી, પયસ્વતી ચ અસિ ।

અર્થાત્ કે—“ હે માતૃભૂમિ ! તું બળ દેનારી, કસ્યણુ કરનારી, આનંદ આપનારી, ખેસવા જિંદવા માટે સુવિશાળ સ્થાન ધરાવનારી, તથા ખાવપાવની સમૃદ્ધિવાળી છે. ”

માતૃભૂમિ પાસેથી આ બધી ચીજો આપણને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ દરેકના દિલમાં વસી જવા જેવું છે. અને તેથી જ—

અ પન્ત સતતિ ઉત્પન્ન કરી, એ માટે તમારે પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ જ્યાં ત્યાં રોગચાળા ચાલતા હોય, લોકોને ખાનાનાં સાસા પડતા હોય એવી સ્થિતિ ચોમેર પ્રવર્તતી હોય, તો તમે તમારી ફગ્ગ ચૂંચ્યા હો એવું દૃશ્યે તમારી એ ફગ્ગ ન ચૂકાય એ ખૂમ મહાજવાનું છે આનું તાત્પર્ય આ છે કે —

(૫) આપ્યાયધમ્ ।

અર્થાત્ — ‘ તમે બધા પોતપોતાનો મર્વાંગી ઉત્કર્ષ કરી લો. યાને જેને માનવીનો ઉત્કર્ષ કહી શકાય તેવી મહાજ આપતોગા તમારી અખડ ઉન્નતિ થતી ગ્હો. ’ એવું બની આવે તે સાથે તમાગ મનની ખાત્રી હોવી જોઈએ કે —

(૬) અઘ્ન્યા (પ્રજા) । (૧૨) સ્તેન ઘ મા ઈશત ।

(૧૦) અઘશસ ઘ મા ઈશત ।

અર્થાત્ કે — તમે શસ્ત્રાસ્ત્રથી નાશ પામવાયોગ્ય નથી, એટલે તમે વધવા યા વિક્રમવાને યોગ્ય છે. તેથી તમારો અધિમાને કિવા શાસનકર્તા ચોર ન હોય તથા પાપી પણ ન હોય ” મતનમ કે ચોર તથા પાપીનો અમય તમે ન માખજો. ચોર અને પાપી તમારા પગ શાસન ચલાવવા લાગે ત્યારે તમે તેના શાસનની ધુમરીને ફગાવી કાઢજો. કારણ કે એવા ચોર અને પાપીના નાજ્યઅમનમા રહેવાથી તમારો અબ્યુદય જોઈતા પ્રમાણમાં થશે નહિ, એટલા માટે ચોર વા લૂટારૂ વૃત્તિના શાસકના અમલનો સહુએ વિરોધ કરવો જોઈએ. તમે —

(૭,) હન્દ્રાય માગમ્ । કહેતા,

‘ ગમ્મને તમારી પેદાશનો યોગ્ય ભાગ કર રૂપે ભક્ષે દેજો. ’ પપ્પ જે રાજ ચોર કે પાપી ન હોય અને જે તમારી ઉન્નતિ સાથે માય કરતો હોય તેને જ તેવો કર આપજો. જે રાજ

એવો ન હોય, તથા જેનું રાજ્યશાસન પ્રજાનુકર ન હોય તેને કર આપવો નહિ. એમ કરવાનો તમોને હક્ક છે. ખરાબ રાજ્ય-તાંત્રને મુદારવાનો આ એક જ છલાજ છે. “ વિશિ રાજા પ્રતિષ્ઠિતઃ : (વાં ૦ યજુ ૦ ૨૦/૬) અર્થાત્ પ્રજાને આધારે જ રાજ્ય ટકી શકે. પ્રજાના સહકાર ઉપર જ રાજાના રાજ્યપદની સ્થિરતા અવલંબે છે, એવું યજુર્વેદે આગળ કહેલું જ છે. એનો ફલિતાર્થ એ જ કે પ્રજાનો સહકાર બંધ પડતાં રાજાથી કેવળ પોતાની શક્તિના જોરે રાજગાદી પર ટકી શકાતું જ નથી. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ તમે ચોર વ પાપીના અમલને કબૂલ રાખશો નહિ. ” એનો સરળ અર્થ એ જ કે એવા રાજ્યતાંત્ર માથેનો તમારો સહકાર પાછો ખેંચી લેજો.

માતૃભૂમિની ભક્તિ

મનુષ્ય જે ભૂમિમાં જન્મેલો હોય અને જિજીવે હોય તે ભૂમિ તેની માતૃભૂમિ કહેવાય. માતાનું ધાવણ બાળકને માટે જેમ આવશ્યક મનાયું છે, તે જ પ્રમાણે માતૃભૂમિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાને લાભ તેની પ્રજાને જ, તેના વતનીઓને જ મળવો જોઈએ. એ ભોગ-પદાર્થો ક્યા ને કેવા છે તે નીચેના મંત્રમાં બતાવ્યું છે:-

(૧૭૦) સુક્ષ્મા, શિષા, સ્યોના, સુપદા, ઝર્જસ્યતી, યયસ્યતી ચ અમિ ।

અર્થાત્ કે—“ હે માતૃભૂમિ ! તું બળ દેનારી, કંપાણુ કરનારી, આનંદ આપનારી, બેસવા બેઠવા માટે સુવિરાજ સ્થાન મળવનારી, તથા ખાનપાનની સમૃદ્ધિવાળી છે. ”

માતૃભૂમિ પાસેથી આ બધી ચીજો આપણને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ દરેકના દિલમાં વસી જવા જોઈએ. અને તેથી જ—

(૧૭૧) .. જીવદાન પૃથિવીં ઉદાદાય ધીરાસઃ
તાં અનુદિશ્ય સ્વધામિઃ...યજન્તે ।

“...જીવનદાત્રી માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર કાળે ધીર પુરૂષો તેને
નિમિત્તે...નિજ ધારકશક્તિ દારા...આત્મચતુ કરે છે. ”

મતલબ કે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર થાય એ ઉદ્દેશથી માતૃભૂમિમાં
વસતા સઘળા ધીર વીર જનો પોતપોતાની તમામ શક્તિ માતૃ-
ભૂમિના ઉદ્ધારના કામે સમર્પણ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેઓ
શુદ્ધ હોય છે તે જુઓ:—

(૯૫) ત્વયા વય સઘાનં સંઘાત જેન્મ । (૧૦૬, ૧૧૦,
૧૧૩) ઘન્યવન્તિ ક્ષત્રવન્તિ સજાતવન્તિ ત્થા આતૃવ્યસ્ય
વધાય ઉપદધામિ ।

અર્થાત્—“ હે માતૃભૂમિ ! તારા પ્રત્યે એક સરખો સહભાવ
રાખવાવાળા અમે શત્રુસમૂહોનો પરાભવ નક્કી કરીશું. તું ગાની,
શૂર, તથા સ્વગતીય લોકોનું હિત કરવાવાળા છે. તેથી તારી સાથે
જેઓ દુશ્મનાવટ કરશે, તારો જેઓ વિરોધ કરશે તેમનો અમે
સંહાર કરીશું. ”

માતૃભૂમિના ભક્તો આવી ભાવના મનમાં સેવતા ચક્રા માતૃ-
ભૂમિની ભક્તિથી પોતાનાં અંતઃકરણ ભરી કાઢે છે અને તે પ્રમાણે
વર્તન રાખીને નિજ કર્તવ્ય યથાયોગ્ય બળવતાં બળવતાં ઉન્નત
થાય છે.

બળ

માતૃભૂમિની સેવા કરવા માટે બળની જરૂર છે. શારીરિક,
માનસિક, બૌદ્ધિક તથા આત્મિક બળનો અભાવ હોય તો મનુષ્યથી

માતૃભૂમિની સેવા બરાબર કરી શકાતી નથી. તે માટે વેદનો આદેશ શો છે તે જુઓ:—

(૧) इषे त्वा । (૨, ૧૮૦) ऊर्जे त्वा ।

(૫૧) दृष्ट्व । (૨૧) परमेण धाम्ना दृष्ट्व ।

યાને—“ અન્ન અને બળ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તારે યોગ્ય તે તજ-વીજ કરવી જોઈએ. તું દૃઢ થા, પરમ ધામવામી પરમેશ્વરની સદાયથી તું સુદૃઢ થા, બળવાન થા. ”

આ પ્રમાણે બળ વધારીને જનતાજનાર્દનની ઉન્નતિ સાટે મનુષ્યે પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવી એવો આદેશ વેદ કરે છે. કારણ વૈદિક ધર્મની દૃષ્ટિએ તો—

(૧૪૧) धृष्टिः अस्ति । (૧૦૧) धर्मः अस्ति ।

“ હે મનુષ્ય ! તું ધૈર્યની મૂર્તિ છે, અને ચેતના અર્પનારી ઉજ્જ્વળતા છે. ”

ધૈર્ય અને ચેતના એ તો મનુષ્યના સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી મનુષ્ય બીજે છે તે શાથી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલો જ કે મનુષ્યને પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિનું જ્ઞાન વ ગ્ઞાન ન હોવાને કારણે જ તે બીજે છે. બાકી, ખરી રીતે તો પાશવી શક્તિથી તેને બોવાપણું મુદ્દલ નથી, કારણ કે તે સ્વયં ચૈતન્યસ્વરૂપ અજ આત્મા છે, અને તેની શક્તિ અદ્ભુત છે. કારણ એ પોતે જ—

(૪૫) धूः अस्ति । (૧૫૭) धिपतः घघः अस्ति ।

(૧૫૫) सदस्त्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः अस्ति ।

(૧૫૪) इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः अस्ति ।

અર્થાત્ કે—“ તું સત્તુઓને ડાકાવી દેનારો છે, સત્તુઓનો

સંહાર કરનારો છે. તીક્ષ્ણ ધારવાળું પાણીદાર હથિયાર તું જ છે. સાક્ષાત ઈન્દ્રનો જમણો હાથ તું જ છે. "

સઘળી જાતનાં આયુધોથી સજ્જ હોઈએ છતાં હૈયામાં હામ ન હોય તો અર્ધાં જ શાસ્ત્રાસ્ત્રો નકામાં બાર ૩૫ થઈ પડે છે. તેથી સઘળાં શાસ્ત્રાસ્ત્રોમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ વા હૈયું જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે તેજદાર છે. હૈયામાં હામ હોય તો જ પરાક્રમનાં કામો થઈ શકે. હથિયારોનું હથિયારપણું મનની તેજસ્વિતા પર આધાર ગમે છે. હૈયામાં હામ ન હોય ને મન નિર્મળ હોય તો કાલે તેટલાં કાલિત્ર આયુધો પણ નકામાં નીવડે છે.

આ અધ્યાયમાં રજૂ થયેલા ઉપદેશનું ધોરણ આ પ્રકારનું છે. હવે, આપણે આ અધ્યાયમાંના બીજા ઉપદેશોનો વિચાર કરીશું.

કોની પ્રેરણા ?

કર્મ કરવાની પ્રેરણા મનુષ્યને કોણ કરે છે અને એ પ્રેરણા શાથી થાય છે, એ સંબંધમાં નીચેના મંત્રભાગો છે:—

(૩૪) કઃ ત્વા યુનક્તિ ? (૩૫) સ ત્વા યુનક્તિ ।
(૩૬) કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ? (૩૭) તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।

અર્થાત્—“ કોણ તને કર્મ સાથે જોડે છે ? તો કે તે તને જોડે છે. શા માટે તે તને કામે લગાડે છે ? તો કે તેને સારૂ તે તને કામે લગાડે છે. ”

આ મંત્રભાગ તદ્દન સંદિગ્ધ છે. એમાં રહેલા ઉપદેશનો ખરો ખ્યાલ નીચેના મંત્રભાગોની સહાયથી જ આવી શકે તેમ છે:—

(૬૦) ભૂતાય ત્વા । (૬૧) ન અ-રાતયે । (૧૪૩)
કુરુપથાઃ કુરુ પ્રથસ્વ ।

યાને—‘ ઉન્નતિ કિવા ઉત્કર્ષ સાર તને ઉત્પન્ન કર્યો
શત્રુના હાથમા ફમાઈ પડવા અને નામશેષ થવા સાર નદિ
માટે તું પુષ્કળ યશ મેળવીને યશસ્વી થા. ”

આ પ્રેરણા પરમાત્માની છે પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમા
મે પ્રેરણાને સ્થાન મળેતું છે આપણી ઉન્નતિ થાય,
આપણો ઉત્કર્ષ થાય, આપણું ક’પાણુ થાય એવી જે ભાવના
કેવા ઇચ્છા મનુષ્યના દિલમા હોય છે, અને તેની પાસે બધી
પટપટ કનવે છે, તે ભાવના વા ઈચ્છા એ જ પ્રભુદત્ત પ્રેરણા હોઈ
જે મનુષ્યને ઉન્નતિના કાર્યો કરવા દોરે છે પણ ધણીવાર મનુષ્ય
મનમા ભૂલો પડી ‘ અગતયો ’ કહેતા શત્રુઓની જળજમા ફમાઈ
પડે છે. આપણી નામના વા કીર્તિ થાય એવી પણ મહત્વાકાંક્ષા
મનુષ્યના દિલમા જે હોય છે, તે સુદા ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાનું જ
વસ્તુ હોઈ ઉન્નતિને સદાયકર્તા જ થઈ પડે છે. પરંતુ એ બધી
ઇચ્છાઓ ત્યારે જ ઉન્નતિના માર્ગમા ઉપકારક નીવડે છે, કે
ત્યારે મનુષ્ય પોતે કમર કરીને ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નવાન બને છે.
મનુષ્યના મનમા એવો ઉગ્ર નિશ્ચય થવો જોઈએ કે—

(૬૨) સ્વ અભિચિન્ત્યેષમ્ ॥

યાને—“ આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે. ” અર્થાત્ કે પોતાના
અંતરગતમાનું તેજ પ્રકાશિત થવાના માર્ગમા જે અડચણો રહેલી
હોય તે દૂર હટાવી દેવી જોઈએ. ‘ હું આત્મશુદ્ધિ કરી પોતાનો
આત્મપ્રકાશ પ્રકટાવીશ ’ એવા પ્રકાશનો વિચાર મનમા દઢાવવો
જોઈએ. એટલે પછી મન આડે માર્ગે જતું નથી, અને ઉન્નતિ
માટેની સર્વ અંત-પ્રેરણા તેને સદાય રૂપ બને છે, ને તેને
પરિણામે તે ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થતો જાય છે, મનુષ્યની ઉત્પત્તિ જ
પુરુષાર્થ કરવા માટે છે. જુઓ.—

(૩૮) કર્મણે વામ (૩૯) વૈષામ વામ ।

અર્થાત્--“ કર્મને વારતે તમને પ્રવૃત્ત કરે છું પોતાના । ૨ તરફ બાજો એટલા ખાતર તમને પ્રવૃત્ત કરે છું. ”

મતનખ કે તમારા પોતીકા પુરુષાર્થ-પ્રયત્નથી તમારે તમાન ઘરની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. ૧ એટલે શરીર. ૨, ગામ, પ્રાંત, દેશ, રાષ્ટ્ર અને જગત આ બધા ૨૨ જ છે. એમાં માત્ર વિસ્તાર પૂરતો જ બેદ છે કોઈનો વિસ્તાર નાનો છે તો કોઈનો મોટો છે. જેના તેના અધિકાર પમાણે ઘરનો વિસ્તાર નાનો મોટો હોય છે. કોઈનું ઘર સમગ્ર વિશ્વ હોય છે, તો કોઈનું આ દિવાલોથી જ અંતરાયનું હોય છે. ૨૨ કાવે તેનું ને કાવે તેટનું હોય, પણ સૌએ પોતપોતાનું ઘર શત્રુઓથી બચાવવાનું ને ઉત્તમ ગિયતિમાં ગખવાનું તો છે જ. અને તે માટે મનુષ્યને જે તે કર્મ કરવાં પડે છે આપણે આપણું કામ કર્યું કે નહિ, તે જોઈ તેણે તપાસી લેવાનું હોય તે માટે પૂછે છે કે—

તમે શું કર્યું ?

કર્તવ્યમગૃહિતું સૂચન કર્યા માટે જ નીચેના મંત્રોમાં કહ્યું છે કે:—

(૨૭) કાં અધુક્ષઃ ? (૨૮) સા વિશ્વાયુઃ ।

(૨૯) સા વિશ્વકર્મા । (૩૦) મા વિશ્વધાયાઃ ।

અર્થાત્ કે—અહો ! તમે કાનું દૂધ કાઢ્યું છે ? તમારે જે વિશ્વાયુ કહેતાં મર્વના આયુ રૂપી જે ધેનુ વા ગાય છે તેનું દૂધ પીને તમે દીધોયુ બન્યા છો ? કે પછી વિશ્વકર્મા કહેતાં સર્વ કર્મશક્તિ રૂપી બીજી ધેનુ છે તેનું દૂધ કાઢીને તેના યોગે તમે અત્યંત પુરુષાર્થ બન્યા છો ? કે પછી વિશ્વધાયા.

કહેતાં સર્વધારક શક્તિ રૂપી ગાય જે તમારી પાસે છે તેનું દૂધ પીને તમે ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય વધાર્યું છે ? ”

આ વ્રણમાંથી તમે શું કર્યું છે ? એ કર્યા વિના તમારી ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? જાતે તરફી લીધા સિવાય, પંડે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યા વગર તમારી ઉન્નતિ ક્યાંથી અને કેવી રીતે સંભવે ? માટે જીડો, આળસ ખ ખેરો અને પ્રયત્ન કરવા માંડો. યાને યજ્ઞ કરો.

યજ્ઞનું મહત્ત્વ

યજ્ઞથી સર્વ નિર્બંજતા નષ્ટપ્રાય બને છે, અને મનુષ્ય સમગ્ર થઇને ઉન્નત બને છે. મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એનો અર્થ એ કે તેણે યજ્ઞ કરવો જોઇએ. યજ્ઞ એટલે ઉન્નતિ, અબ્યુદય કિંવા ઉદ્ધાર માટેનો પ્રયત્ન. એ બતાવવા સાઠ વેદમંત્ર કહે છે કે—

(૧૪૯) અ-તમેરુઃ યજ્ઞઃ ।

યાને—“ યજ્ઞ સુદૃઢતાનું સાધન છે. ” યજ્ઞ કરતા રહેવાથી દીક્ષાપણું નાણું થઇને યજ્ઞનો સામનો કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. યજ્ઞનો અર્થ જ એ કે પોતાની શક્તિ ખીજાને માટે સમર્પણ કરવી યાને ખર્ચવી. પહેલો યજ્ઞ પોતાના ઘર કિંવા કુટુંબમાં જ શરૂ થાય છે. ઘર એટલે પતિ, પત્ની અને સંતતિ. પતિ પોતાની શક્તિ પત્નીના શ્રેય અર્થે ખર્ચી આત્મયજ્ઞ કરે, પત્ની પોતાના પતિના લાભાર્થે પોતાની તમામ શક્તિઓ ખર્ચીને યજ્ઞ કરે, અને માથાપ છોકરાંઓ કાળે અને છોકરાંઓ માથાપ સાઠ પોતપોતાની શક્તિ ખર્ચીને આત્મસમર્પણ રૂપી યજ્ઞ કરે, ત્યારે જ ગૃહમખ સિદ્ધ થયો કહેવાય. એવો ગૃહમખ જ્યાં સુધી ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી ઘરની કિંવા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધતી ને ફેલાતી રહે છે. પણ તેમાં એકાદને પક્ષે જે ત્રુટિ આવી જાય છે, યાને પરસ્પરમાં અસતોષ

ક્રિવા અભુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે ને એક બીજા વ્યક્તિગત સ્વાર્થને જ નિગામતા મને છે, એમ્હે ધરના પ્રતિષ્ઠા તૂટે છે, યાને ધર ક્રિવા કુટુંબ તરીકે જે સઘશક્તિ હતી તે નષ્ટપ્રાય બને છે ત્યાગનો આ નિયમ સકળ સસારની સુચિતિ માટે એકસરખો ઉપયોગી છે

શરીરના બધા અંગો શરીરની સુચિતિ માટે જ્યાં લગી એકમ પે કામ કરે છે, ત્યાં લગી જ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે છે તે જ પ્રમાણે ધરના સર્વજ્ઞ માણસો વરતી પ્રતિષ્ઠા સાર એકસરખો ને એકધારો પ્રયત્ન જ્યાં સુધી કરતા રહે, ત્યાં સુધી જ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહે છે યાને કુટુંબ શક્તિશાળી બની રહે છે તે પછી કુટુંબ ઘસાઈ ગયું ગણાય છે રાષ્ટ્રની બાબતમાં પણ આ જ પ્રમાણે સમજવાનું છે આ દષ્ટિએ યજુની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય કે—“અથ શે પૂર્ણને માટે આત્મસમર્પણ કરી દેવું એતું” નામ યજ્ઞ ” અને આ જાતનો યજ્ઞ બધાને જ લાભદાયક બને છે બધાની ઉન્નતિ થાય છે સુચિતિ બની રહે છે, અને તાકાત ટકી રહે છે. આવા પ્રકારના વિવિધ યજ્ઞોની યોજના આ યજુર્વેદે લોક સમક્ષ રમૂં કરી છે એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે અને એ જ ઉન્નતિસાધક ધર્મ છે.

આત્મશુદ્ધિ

શ્રેષ્ઠ ધર્મ કરવા કાળે આપણે જાતે શુદ્ધ થવું જોઈએ આ શુદ્ધિ કાયિક, વાચિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક એવી અનેકવિધ હોઈ શકે મન શુદ્ધ ન હોય તો કોઈપણ કાર્ય બરાબ થઈ શકતું નથી તે જ પ્રમાણે બીજો ઠેકાણો પણ મેન જો બનાઈ નહોતો હોય છે, તોપણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ થઈ શકતું નથી એના માટે મુદ્દામ ઠડેવામાં આવ્યું છે કે—

(૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે શુદ્ધધ્વમ્ । (૭૭) દેવયજ્યાય શુદ્ધધ્વમ્ । (૭૮) યત્ વ. અશુદ્ધા પરાજન્તુ તત્ વ શુન્ધામિ ।

અર્થાત્—“ દિવ્ય કર્મ કરતી વેળા શુદ્ધ થાઓ. દેવનાનું યજ્ઞનપૂજન કરવું હોય ત્યારે શુદ્ધ બનો. તમે જો એ પ્રમ ગે અશુદ્ધ હશે તો તમારો પરાભવ થશે. માટે શુદ્ધ થાઓ, શુદ્ધ થાઓ. ”

તાત્પર્ય કે મનિનતા એ પરાભવ કિંવા હારતુ કાગળ છે, ત્યારે શુદ્ધતા કિંવા પવિત્રતા એ વિજયનું મૂળ છે, એવો આ મતનો અર્થ છે. ઉત્તમ કર્મ કરવાના હોય ત્યારે પ્રથમ શુદ્ધ થવું જોઈએ. આ સકળ ઉપદેશ મનન કરવા જેવો છે. સાર્વજનિક કિંવા જાહેર કામમાં પડેના માણસો ઘણીવાર મોહના ભોગ મનીને યાને મોહવશ થઈને જાંધે રહેતા થઈને જેવી પ્રવૃત્તિઓ આદરતા જણાય છે તેનું કારણ એ જ કે તેમની અંદર કોઈક ને કોઈક વ્યગ્ર મેલ બનાયેલો હોય છે. નિર્મળ અત કરણનાનો મનુષ્ય મોહનો ભોગ બનતો નથી. એટલે જ આત્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા હોય તે માટે કઈનામાં આવ્યું છે કે—

(૨૨) મા દ્વાઃ ।

યાને—“ કુટિલ મનો નતિ. ” જે કંઈ કરવું હોય તે સરળપણે કરો તે જ પ્રમાણે—

(૩૩) અહ અનૃતાન્ સત્ય ઉપૈમિ । વ્રત ચન્ધિયામિ, તત્ શકેયમ્, તત્ મે રાધ્યતામ્ ।

અર્થાત્ કે—“ હું અમત્યને છોડી મતનો અગીકાર કરું છું. સત્યનું આ વ્રત હું પાળું છું મારું આ વ્રત પાર પડે અને મને તેમાં યશ મળે. ”

આ મત્યપાનનની પ્રતિજ્ઞા મનુષ્યે લેવી જ જોઈએ. આ

સત્યપાનનની પ્રતિજ્ઞા લેવી ને તે બગાડર પાળવી, એ જ આત્મ શુદ્ધિનો સગળ માર્ગ છે. સત્યનિષ્ઠ મનુષ્ય નિર્દોષ હોય છે, અને તે એક કર્મ કરતો થકો અબ્યુદય અને નિત્રેયસને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવું આચરણ રાખીને—

(૧૩) પૃથિવ્યા દુર્યાઃ દૈદન્તામ્ ।

યાને—‘ પૃથ્વી પરના સઘળા ધર્માર સુદઢ કરો. ’ ઠાઈ પણ બાળુથી સત્તુ તમારી અદર ઘૂમવા ન પામે અને તમારાથી સુખે રહી શકાય એવી તજવીજ કરો. હવે, જેમ તેમ જીવવાનું નથી પણ પૂર્ણાયુષ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય, તે માટે જહે છે કે—

(૧૪૨) વિશ્વાયુ (અસ્તિ ।)

(૧૨૯) આયુષે દીર્ઘા પ્રસિત્તિં અનુધામ્ ।

અર્થાત્ કે, “ તુ પૂર્ણાયુ છે આયુષ્યની દીર્ઘ મર્યાદા તારે માટે મેં ગણી છે ”

મતલબ કે, પૂર્ણાયુ થઇને અહીં રહેવું જોઈએ, યાને પૂર્ણ જીવન જીવી શકાય તેવી તજવીજ રાખવી જોઈએ. સુદ્ધ જીવન જીવવું જોઈએ, અને એકકર્મો કરીને અબ્યુદય તથા નિત્રેયમની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રથમ અધ્યાયના મુખ્ય ઉપદેશનો આ જ માર છે. બીજા પણ પુષ્કળ જાતના ઉપદેશ એમાં છે એક દ- ૧૮૯ ઉપદેશ આ પહેલા અધ્યાયમાં છે. તે પૈકી ફરી ફરી આવેના ઉપદેશને બાદ કરી દઈએ તોપણ શુમારે દોઢમો ઉત્તમ ઉપદેશ આ અધ્યાયમાં આવેના હોઈ તે ગણવું મનન કરી તે પ્રમાણે આચરણ ગણવામાં આવશે તો મનુષ્યનું આ લોકમાં તેમ પ- લોકમાં પણ કલ્યાણ થશે, એમાં શક નહિ

આ ઉપસહારમાં, થોડાક ઉપદેશનનો ટાંકીને તેમનો

પરસ્પરનો મેળ બેસાડી બતાવ્યો છે. બાકીના ઉપદેશોનો પણ એવી જ રીતે મેળ બેસાડીને અભ્યાસ કરવાનો છે. અત્રે, વિસ્તારભયે બોધીના મંત્રભાગો છોડી દઇને મુખ્ય મુખ્ય મંત્રભાગોની જરૂરબેગી વિશેષ સમજૂત કરી છે. તે જ મુજબ, કેટલેક ઠેકાણે મંત્રોર્માના કેટલાક શબ્દો મુદ્દામ પડતા મૂક્યા છે અને અર્થ કંઠી વખતે મંત્રનો આશય મહેનાઈથી સમજાઈ શકે તેટલા ખાતર આગળ પાછળનો થોડોક મંબધ સમજાય તે માટે બીજા વધારાના શબ્દો ભિરેરીને અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દશ અર્થ જોવા હોય તો જે તે મંત્રના મહ્યાનુક્રમમાં આપવામાં આવેલા અર્થ જોઈ લેવા. આ ઉપર હારમાં પણ જે તે મંત્રના ક્રમાંક આપેલા છે, એટલે આમ કરવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે. આટલી મૂચના ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે તો આટલું વિવેચન વાચકોને રીક રીક મહાયકતા યથા પડશે, અને આ અધ્યાયનો આધ્યાત્મિક આશય જો છે તે મહજે સમજી શકાશે.

હવે “દર્શપૂર્ણમાસ”ના યાનિક વિષય સબધમાં થોડુંક વિવેચન કરવાનું ઇષ્ટ ગણી તેમ કહી છું:—

દર્શપૂર્ણમાસ

ચંદ્રની સોજ કળા છે, એ તો જાણીતી વાત છે. જીવાત્માની પણ સોજ કળા છે, એમ માનવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ, એકને બીજાની ઉપમા, વૈદિક સાહિત્યમાં આપવામાં આવે છે જેમ ચંદ્ર પહેલે દિવસે યાને પડવાને દડાડે ખૂબ જ નાનો હોઈ પગીથી વધતો વધતો સોજે કળાએ ખીસે છે, અને ત્યાગાદ પાઠો કનાહીન થતો થતો સંપૂર્ણ અદશ્ય બને છે, તેમ મનુષ્યનો આત્મા પણ સ્વતઃ ‘અજ્ઞ’ હોવા છતાં પણ શરીરની માથે મનધ જોડી જન્મ ધરે છે, પછી તેનું બાળશરીર તરૂણ, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ બની ડેવટે નારા

પામે છે. આત્માની સોજે કળા મ પૂર્ણ ખીનવવા માટે મનુષ્યને અનેક પન્થિમ કરવા પડે છે.

ચદ્ર તેમજ મનુષ્યના શરીરની સોજ કળાઓની વૃદ્ધિનું મર્યાપણુ જોવા જેવું છે એ મર્યાપણુને લીધે આધ્યાત્મિક વિકાસનો એક અખડ નિયમ દેખાડવા માર વેદમાં ચદ્રની ઉપમા યજ્ઞવાલ્ક્ય છે. મનુષ્યને પુનર્જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા વેદે “ ચન્દ્ર પ્રમાણે મનુષ્યનો પુનર્જન્મ થાય છે ” એમ કહ્યું છે જેવી રીતે દર મહિને મહિને ચદ્રનો ઉદય થિંચા જન્મ થાય છે, વૃદ્ધિ થાય છે અને ડેગટે તે નામગેય મને છે, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક આયુષ્યકાંદમાં મનુષ્ય જન્મે છે, વધે છે અને મરે છે. મયો પછી પાકો ચદ્રના પુનરુદય પ્રમાણે મનુષ્યનો પણ પુનર્જન્મ થાય છે.

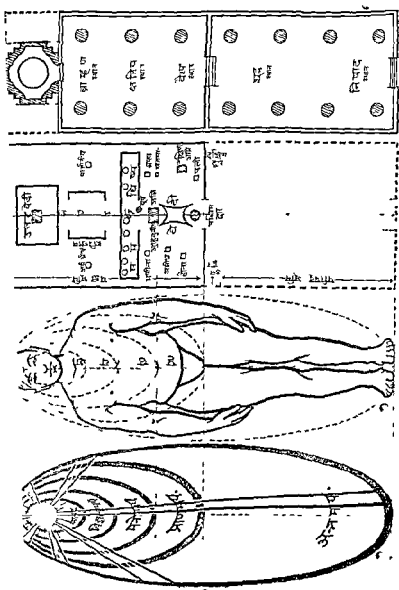
“ દર્શ કહેતા દેખાવાથી માડીને તે પૂર્ણિમા સુધી, અને પૂર્ણિમાથી માડીને તે પુન દેખાય ત્યાં સુધીની ચદ્રની કનાદૃષ્ટિ અને ક્ષયે મનુષ્યના વૃદ્ધિવૃદ્ધિ જ્ઞાત કરના યુ છે, અને તેની ચુમન પાડી છે, તે જતાવવા માટે ‘ દશપૂર્ણમાસ ’ એ વાગનો પ્રયોગ ચોખ્ખો છે.

આ યજ્ઞના મહત્ત્વની ન્યના મનુષ્યના શરીરની ચ્યનાનુમાર જ કરવામાં આવી છે. જેમ દેશ મધ્યે આવેના પ્રાતોના ચિત્ર નકશામાં જતાચ્યા હોય છે, અને દેશના પર્વત, નદીઓ, ગામ અને પ્રાત તે નકશામાં જોઈને આપણા દેશના પ્રાત, ગામ નગીઓ અને પર્વતો કયા આગમ ને દેવા આવેના છે તેનો ખ્યાન આપણે મેળવી શકીએ છીએ, તથા જેમ નકશાનો અભ્યાસ કરવાનો ઉદ્દેશ તેમાના નામ વાચવાનો માત્ર નથી, પણ દેશની માલિકી મેળવી લેવાનો છે, તે જ પ્રમાણે યજ્ઞનો મહત્ત્વ, યજ્ઞમાંના નિગ્નિગ્નના અગ્નિ

અને હવનકુંડો, વેદીઓ વગેરે પણ, મનુષ્યના શરીર-મા રહેલા ગૂઢ તત્ત્વો કયાં ને કેવી રીતે રહેલાં છે અને તેમનો પરસ્પર-સંમંધ શો છે, તે બતાવવા સારૂ જ છે. આ રહસ્ય જોયો ખતા-ખર સમજી લેશે, તેમને જ યજ્ઞની ખરી ખૂબી સમજાશે યજ્ઞ-યાગના ક્રિયાકાંડની આ આધ્યાત્મિક બાજુની સમજણ વિનાના લોકોથી યજ્ઞયાગોનું મુખ્ય તત્ત્વ અગર રહ્યું નહિ જ સમજાય આ સબધમા વિશેષ વિવેચન આગળ હિપર કન્વામાં આપશે છતાં અહીં અતિ સંક્ષેપમા તે સમધી થોડીશી માહિતી આપવાનું ઉચિત ગણીએ છીએ. સાથેના ચિત્ર પરથી યજ્ઞના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ શાણા કિંવા બુદ્ધિમાન વાચકોને મહેજે મળી જશે. પણ નીચેનું કોષ્ટક પણ તે કામે મદદ કરનાર હોય તે પ્રથમ જુઓ:—

યજ્ઞ બાબત	શરીર બાબત
યજ્ઞના વિભાગ	= શરીરના અવયવો
યજ્ઞ મંડપ	= શરીર
મુખ્ય અગ્નિ	= આત્માગ્નિ
અન્ય અગ્નિ	= પંચ પ્રાણાગ્નિ, પચાગ્નિ
આહ્વનીયાગ્નિ	= જઠરાગ્નિ
ગાર્હપત્યાગ્નિ	= પ્રજનને દ્રિય પ્રજનનાગ્નિ
ઋત્વિજ	= ઇન્દ્રિયો
શતકૃત કરવાં	= એ વર્ષ લગી ધર્માચરણ કરવાં

આપણી અંદર કયાં કયા આધ્યાત્મિક તત્ત્વો રહેલા છે તેની, તથા તેનું જ્ઞાન આપવા માટે યજ્ઞ વિધિમાં સાધાન્સુ ગીતે કેવી

પાગના વરપામાં આવેલી છે તેની સમજણ ઉપરના કોષ્ટક અને સાથેના ચિત્ર પરથી સહેલાઈથી પડી જશે.

આ પ્રારંભના અધ્યાયમાં આના કરતાં વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ એના પછીના એકેએક અધ્યાયમાં આ જ યજ્ઞના સંબંધના નિરનિરાળા વિભાગ આવવાના છે અને તેમના પર વિવેચન થવાનું છે. આ તો એની માત્ર પ્રસ્તાવના રૂપ જ છે.

યજ્ઞનાં આ તત્ત્વોની સમજ પડતાં ‘તું અમુક છે, માટે તું અમુક કર’ એવું આ અધ્યાયમાં વખતોવખત જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે. પહેલાં મનુષ્યની આંતરશક્તિની ઓળખાણ કરાવી દેવી અને પછી તેને અમુક કામ કરવાને કહેવું એ બેમાં આંતરશક્તિની ઓળખ કરાવવાનું કાર્ય મુખ્ય છે, એ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી. જુઓ—

(૧૬) પવિત્રં અસિ ।

(૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વમ્ ।

કહેતાં, “ પવિત્રતાનું સાધન તું પોતે છે. તેથી દેવાનું કાર્ય કરાવવા સારું તું પવિત્ર થા. ” મતલબ કે તું પવિત્ર થઈ શકે છે, પવિત્ર થવાની તારામાં તાકાત છે, એટલે જ તું પવિત્ર થા. આ બધાં વર્ણનોનો મુખ્ય આશય આવો છે કે સાધકને પોતાની આધ્યાત્મશક્તિનું જ્ઞાન થાય અને તે શક્તિ વિકસાવવા માટેનાં અનુષ્ઠાનો તેને હાથે ધાય; અર્થાત્ કે આધ્યાત્મ-જ્ઞાન આપવું એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ અહીં છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે:—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । (૬૬ ઉ૦ ૨/૫)

યાને—“ સર્વે વેદો જે પદાર્થનું વર્ણન કરે છે ” તે જ પદ સર્વને પ્ત કરવાયોગ્ય છે. એ જ તત્ત્વ તે ‘અધ્યાત્મ’ છે. સધર્માં

વેદવચનોનું ધ્યેય આ એક જ છે જેની સમજમાં આ તત્ત્વ ઊતર્યું તેને વેદનું જ્ઞાન થયું, અને જેને એ તત્ત્વ ન સમજાયું તેને વેદ-જ્ઞાન નથી થયું એમ સમજવું. વળી,

વેદૈશ્વ સર્વૈરદ્વમેવ વેદઃ । (બ૦ ગી૦ ૧૫/૧૫).

અર્થાત્—“ સર્વ વેદોથી ‘હું’ જ ઓળખાઉં છું. યાને “ સર્વ વેદો દ્વારા મારી જ ઓળખાણ મળે છે. ” આની અંદર ‘અહં ઇદં’ કહેતાં ‘હું જ’ કિંવા ‘મારી જ’ એ પદોનો ભાવ સાધક-માત્રે પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવી જોવાનો હોવાથી સર્વ વેદો આપણા આત્માની કિંવા આપણા અનર્થોમીની શક્તિઓનું જ વર્ણન કરે છે, એમ સમજવું જોઈએ, એ તો સાવ ઉઘાડી વાત છે. ગીતા તથા ઉપનિષદની આ બાબતમાં એકવાક્યતા છે. વેદમંત્ર મળ્યું તે જ કહે છે—

યે પુરુષે ઘ્નઃ વિદુસ્તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્ ।

—અથર્વવેદ, ૧૦/૭/૧૭.

અર્થાત્—“ જે મનુષ્યે અંતરરથ ઘ્નને ઓળખ્યો, તેણે પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિને પણ ઓળખ્યો જ. ” આ અથર્વવેદના વચનમાં સુદ્ધાં આ જ બાબત રજૂ કરાઈ છે, કે મનુષ્યની અંદર સુષ્ટ્ કિંવા ગુપ્ત જે ઘ્નશક્તિ રહેલી છે, તેને મનુષ્યે ઓળખવાની હોઈ તેનું વર્ણન વેદોમાં ઉપર દેખાડ્યું તેમ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે વાર્યકોએ આ વેદમંત્રો વાંચીને અને તેનો મનન-પૂર્વક અભ્યાસ કરીને પોતાની અધ્યાત્મશક્તિને ઓળખવી, તથા શુભ કર્મોનુષ્ઠાનો દ્વારા તેનો યથાશક્ય વિકાસ સાધતા રહી છેવટે ‘પૂર્ણ પ્રરુપ’ બની જઈને સ્વાનંદાનુભવ મેળવવો.

હવે, આપણે યજુર્વેદની કાણ્વશાખા તથા તૈત્તિરીય શાખાના પાદભેદોનો વિચાર કરીશું. આ બંને મંહિતાઓના પાદ આ લગત આપ્યા છે.

यजुर्वेद-काण्व-संहिता-पाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ इ॒षे त्वो॒र्जे त्वां वा॒यव॑स्स्थ । दे॒वो व॑स्स॒त्रिता
मा॒र्षिय॑तु श्रेष्ठ॑त॒माय॑ क॒र्मणे ॥ १ ॥ आ॒प्याय॑ध्वम॒न्या इन्द्रा॑य
भा॒गं प्र॒जाव॑तीरन॒मावा॑ अ॒यक्ष्मा ॥ मा व॑स्स्तेन ई॒शतु॑ मा॒य-
श॑थ्सः ॥ २ ॥ ध्रु॒वा अ॒स्मिन्गा॑र्प॒तो स्या॑न वृ॒द्धी ॥
यज॑मानस्य प॒शून्पा॑हि व॒सो प॑वित्र॒मसि ॥ ३ ॥ [१]

द्यौर॑सि पृथि॒व्यसि॑ मा॒तरि॑श्व॒नो य॒मोऽमि॑ ॥ वि॒श्वधाः
प॒रमे॑ण॒ धाम्ना॑ । १ ॥ इ॒थ॒ह॒स्व मा ह॒र्ना ते॑ य॒ज्ञप॑ति॒र्हार्पा॑त् ॥
व॒सोः प॒वित्र॑म॒सि अ॒त॒धा॒रे व॒सोः प॒वित्र॑म॒सि स॒हस्र॑वार॒म ॥ २ ॥
दे॒वस्त्वा स॒त्रिता पु॑ना॒तु व॒सोः प॒वित्रे॑ण अ॒त॒धा॒रेण ॥ सृ॒ज्वा
का॒र्मधु॑क्षः ॥ ३ ॥ सा वि॒श्वाय॑स्मा वि॒श्वर्क॑र्मा सा वि॒श्ववा॑याः ॥
इन्द्र॑स्य त्वा भा॒गथ॑ सो॒मेना॑त॒नवि॑म॒ विष्णो॑ ह॒व्यथ॑
र॑क्ष॒स्व ॥ ४ ॥ [२]

अग्ने॑ व्रत॒पते॑ वृ॒तं च॑रि॒ष्यामि॑ त॒र्च॒कै॒र्यं त॒न्मे रा॒व्यता॑म् ।
इ॒दम॑हम॒नृता॑त्स॒त्यमु॑पै॒मि ॥ १ ॥ क॒स्त्वा यु॑नक्ति॒ स त्वा॑
यु॒नक्ति॑ क॒र्म त्वा यु॑नक्ति॒ तस्मै॑ त्वा यु॒नक्ति॑ ॥ क॒र्मणे॑ वां
वो॒षाय॑ वाम ॥ २ ॥ म॒रु॒त॒रक्षः॑ म॒रु॒त॒यो नि॑ष्ट॒रक्षः॑

रक्षो निष्टुता अरांतयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ३ ॥ धूरंसि
 धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं द्योऽस्मान्धूर्वति ॥ धूर्व तं ग्यं
 वयन्धूर्वापः ॥ ४ ॥ देवानांममि सन्धितमं वह्नितमं पप्रितमं
 जुष्टमं देवहृतमम् ॥ अहस्तमसि हविर्धानन्दं हंस्य मा
 ह्वामा ते यज्ञपतिर्हार्षीत् ॥ ५ ॥ विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु
 वातायापहतं रक्षो यच्छन्ताम पञ्च । देवस्य त्वा सवितुः
 ममवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ ६ ॥ अग्नये जुष्टं
 गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ भूताय त्वा नारांतये
 स्वरभिविष्येपम् ॥ ७ ॥ दंष्ट्रं हन्तां दुर्याः पृथिव्यामुर्वन्त-
 रिक्षमन्वेमि ॥ पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयाम्यदित्या उपस्थे ॥
 अग्ने हव्यं रक्षस्व ॥ ८ ॥ [३]

पुत्रिणं स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वैः प्रसव उत्पुनामि ॥
 अच्छिद्रेण पुत्रिणं सूर्यस्य रुदिमभिः ॥ १ ॥ देवीरापो
 अग्नेषुवो अग्नेषुवः ॥ अग्रं इममद्य यज्ञत्वर्यत सुधातुं यज्ञपतिं
 देवायुर्वम् ॥ २ ॥ युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्र-
 मवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षितास्स्य ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 म्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ३ ॥ दैव्याय कर्मणे
 शुन्धध्वं देवयज्यायै ॥ यदोऽशुद्धः पराजघानैतद्वस्तच्छु-
 न्धामि ॥ ४ ॥ [४]

शमस्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरांतयः ॥ अदित्यास्त्व-

गमि मति त्वादितिर्वेत्तु ॥ १ ॥ अद्विरसि वानस्पत्यो ग्रावांसि
 पृथुबुध्नः ॥ मति त्वादित्यास्त्वर्ग्वेत्तु ॥ २ ॥ अग्नेस्तनूरसि
 वाचो विसर्जनम् ॥ देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥ बृह-
 न्यावांसि वानस्पत्यस्स इदं देवेभ्यः ॥ हव्यं शमीष्व
 सुशमि शमीष्व हविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व
 इषमूर्जमावद ॥ वयं संह्राते संह्राते जेष्म ॥ ५ ॥ वर्षष्टदममि
 मतिं त्वा वर्षष्टदं वेत्तु ॥ परापूतं रक्षः प्रतिपूता
 अरांतयः ॥ ६ ॥ अपहनं रक्षो वायुवो विविनक्तु ॥
 देवो वंससविता प्रतिगृह्णातु द्विरण्यपाणिरच्छिद्रेण
 पाणिना ॥ ७ ॥ [५]

धृष्टिरस्यपात्रे अग्रिमामादञ्जहि ॥ निष्क्रव्यादं सेधा
 देवयज्ञं वह ॥ १ ॥ ध्रुवर्मसि पृथिवीं दृष्ट ॥ ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विपतो वधाय ॥ २ ॥ अग्ने
 ब्रह्म गृष्णीष्व धुरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्ट ॥ ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विपतो वधाय ॥ ध्रुवर्मसि द्वि-
 दृष्ट ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विपतो
 वधाय ॥ ३ ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाम्य उपदधामि द्विपतो
 वधाय ॥ चितस्स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तर्पसा
 तप्यध्वम् ॥ ४ ॥ [६]

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरांतयः ॥ अदित्यास्त्व-

गमि प्रति त्वादितिवेत्तु ॥१॥ धिपणांसि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्वग्वेत्तु ॥ दिवस्स्कम्भन्यसि धिपणांसि पार्वतेधी
प्रति त्वा पर्वतीवेत्तु ॥२॥ ध्रान्यमसि धिनुहि देवान्धिनुहि
यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मा यज्ञन्यम् ॥३॥ प्राणाय
त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ॥ द्वाधामनु प्रसितिमायुपेधा-
न्देवो वस्सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना ॥
चक्षुषे त्वा महीनाम् पयोऽसि ॥४॥ वेदोऽसि वेद येन त्वं
देव वेद देवेभ्यो वेदाऽभवः ॥ तेन मह्यं वेदो भव ॥५॥ [७]

देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम् पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सँव्वपामि ममाप ओषधोभिस्समोषधयो
रसेन ॥ सँ रेवर्ताजर्गतीभिस्मं मधुमर्तामधुमतीभिः
पृच्यन्ताम् ॥ जनयत्यै त्वा सँय्यौमि ॥ १ ॥ इदमप्रेरिद-
मग्नोपोमयोरिषे त्वा ॥ द्रुमोऽसि विश्वायुरुरुमथा उरु
प्रथस्त्रोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ॥ २ ॥ अग्निष्टे त्वचं मा
हिँसादुन्तरितुँरुहोऽन्तरिता अरांतय । देवस्त्वा सविता
श्रपयतु वषिष्टेऽधिनारै ॥ ३ ॥ मा भे मा सँव्विक्था
अतमेरुयँज्ञोऽतमेरुयँजमानस्य प्रजा भूयात् ॥ त्रिताय त्वा
द्विताय त्वंकृताय त्वा ॥ ४ ॥ [८]

देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम् पूष्णो हस्ता-
भ्याम् ॥ आददेऽश्वरुक्तं देवेभ्यः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि

क्षिणस्महस्तंमृष्टिशततेजाः ॥ वायुरसि तिग्मतेजा द्विपतो
 धः ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मासि पृथिवि देवयजनि ॥ ओष-
 यास्ते मूलं मा हिंसीसिपम् ॥ २ ॥ व्रजं गच्छ गोष्ठानं
 वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां
 शतेन पार्शैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौक् ॥ ३ ॥ अपारहं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् ॥
 व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां
 पृथिव्यां शतेन पार्शैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
 स्तमतो मा मौक् ॥ अररो दिवं मा पतो द्रुप्तस्ते द्यां मा
 स्कन् ॥ व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः
 परमस्यां पृथिव्यां शतेन पार्शैः ॥ योऽस्यान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ ४ ॥ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा
 परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन
 त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि ॥ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि
 स्योना चासि सुपर्दा चासि । ऊर्जस्वती चामि पर्यस्वती
 च ॥ ५ ॥ पुरा क्रूरस्य त्रिष्टुपो विरश्निन्नुदादार्यं पृथिवीं
 जीवदानुम् ॥ यामैर्यथं श्वन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धोरांसो
 अनुदिश्य यजन्ते ॥ द्विपतो वथोऽसि ॥ ६ ॥ [९]

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो निष्टुं रक्षो निष्टुः
 अरांतयः । अनिश्चितोऽसि सपत्नसिद्धाजिनं त्वा वाजेध्यायै

સં માર્જિમ ॥ પ્રત્યુષ્ઠં રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો નિષ્ઠં રક્ષો
 નિષ્ઠા અરાતયઃ ॥ અનિંશિતાસિ સપત્નક્ષિદ્વાજિર્નો ત્વા
 વાજેધ્યાયૈ સં માર્જિમ ॥૧॥ અદિત્યૈ રાસ્નાસીન્દ્રાણ્ય મન્ન-
 હનમ્ । વિષ્ણૌર્વૈષ્ણોઽસ્યુર્જે ત્વાદંબ્યેન ત્વા ચક્ષુપાવપશ્યામિ ॥૨॥
 અગ્રેર્જિહ્વાસિ સુભૂર્દેવેભ્યૈ ॥ ધાન્ને ધાન્ને ભવ યજુષે યજુષે ॥
 સવિતુસ્ત્વાં પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિ-
 ભિઃ । સવિતુર્વઃ પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય
 રશ્મિભિઃ ॥૩॥ તેજોઽસિ શુક્રમેસ્યમૃતમસિ ધામ નામાસિ ।
 પ્રિય દેવાનામનાંધૃષ્ટં દેવયજનમ્ ॥૪॥ યસ્તે પ્રાણઃ પશુપુ
 પ્રવિષ્ટો દેવાનાં વિવ્રણમનુ યો વિંતસ્થે ॥ આત્મન્વાન્તસોમઘુ-
 ત્વાન્હિ ભૂત્વાગ્નિ ગંચ્છ સ્વયર્જપાનાય વિન્દ ॥૫॥ [૧૦]

કાળવ-સંહિતા-પાઠ-વિશેષ

પ્રથમ અધ્યાય

[સૂચના—આ કાણ્વ સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં વધારાના
 મંત્રભાગો અત્રે આ નીચે આપ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રભાગનો
 નિર્દેશ [] આવા ચોખડા કોંસમાં ક્રમાંક દ્વારા જ કરવામાં આવ્યો
 છે, અને પ્રથમ ન આવી ગયેલા મંત્રભાગો ઇલાયકા દેખાડવામાં આવ્યા
 છે. તેમાં પણ ચોડારા પાઠભેદવાળા મંત્રો ઝીણા બીજાંમાં અને નવીન જ
 આવેલા મંત્રો મોટાં બીજાંમાં છાપવામાં આવ્યા છે.

[૧-૧૬] ૨૦ વિષ્વા । [૨૧-૩૦] ૩૧ ઇન્દ્રસ્ય ત્વા માગં
 યોમેનાતનવિમ્ । [૩૨-૪૮] ૪૯ દેવાનામસિ યજ્ઞિતમં વહિતમં

५प्रितमे शुष्टतमे देवदूतमम् । [५०-६५] ६६ अग्ने इव्य रक्षस्व ।
 [६७-६९] ७० अग्ने इममद्य यज्ञ नयत । ७१ सुधातु यज्ञगति देवायुवम्
 [७२] ७३ यूयमिन्द्रमृणीध्व वृत्रतर्षे । [७४-७७] ७८ यद्वोऽशुद्धः
 पराजघानैतद्वस्त्रच्छुन्धामि । [७९-८८] ८९ वृद्धस्य वासि वानस्पत्यः ।
 ९० स इदं देवेभ्यो हव्यं शमीष्व । [९१-९४] ९५ वयं सपात
 मंवाते जेष्म । [९६-९७] ९८ परापूतं रक्षः प्रतिपूना अगतयः । अपहृतं
 रक्षः । [९९] १०० देवो वस्त्रविता प्रतिपृह्णातु हिरण्यपागिरच्छिद्रेण
 पाणिना । [१०१-१०५] १०६ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्नुपद-
 धामि द्विषतो वधाय । [१०७-११३] ११४ विश्वाम्यस्त्वाशाम्य उपद-
 धामि द्विषतो वधाय । [११५-१२२] १२३ दिवस्क्मन्मन्थसि ।
 [१२४-१२७] १२७ *धिनुहि यज्ञम् । १२७ *धिनुहि यज्ञपतिम् ।
 [१२८-१२९] १३० देवो वस्त्रविता प्रतिपृह्णातु हिरण्यपागिरच्छिद्रेण
 पाणिना । [१३१-१३२] १३२ *वेदोऽसि वेद येन त्व देव वेद
 देवेभ्यो वेदोऽभवः । तेन मह्यं वेदो भव । [१३३-१३६] १३७
 सं मधुमतीर्मधुनीभिः पृथ्यन्ताम् । [१३८-१४५] १४५ *अन्तरितं
 रक्षोऽन्तरिता अरातयः । [१४६-१५७] १५७ *पृथिव्यै वर्मासि ।
 [१५८-१६१] १६२ अपारर्हं वज्रासं पृथिव्यै देवयजनात् । [१६३-१७०]
 १७१ पूरा कूरस्य विमृषो विरन्धिद्रुदादाय पृथिवीं जीरदानुम् यामैरथ-
 न्द्रमसि स्वधाभिस्ता धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । १७२ [-०-] [१७३-
 १७८] १७८ *इन्द्राण्यै सन्नहनम् । [१७९-१८९] १८३ सुभूर्देवेभ्यः ।
 धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे । [१८४-१८६] १८९ प्रियं देवानामनाशुष्ट
 देवयजन्म् । १८९ *यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टः । देवानां विष्टामनु
 यो वितस्थे । आत्मन्वान्तसोम घृतयान्हि भूत्याग्निं गच्छ ।
 स्वर्यजमानाय चिन्द ।

तैत्तिरीय-संहिता-पाठः ।

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

इ॒षे त्वा॒र्जे त्वा॑ वा॒यवः॑ स्थो॒पायवः॑ स्थ दे॒वो वः॑ स॒विता
मा॒र्षि॒यतु॑ श्रेष्ठ॑त॒माय॑ क॒र्मण॑ आ प्या॒यध्व॑म॒ग्नि॒या दे॒वभा॑गमूर्ज-
स्व॒र्ताः प॒यस्व॑तोः प्र॒जाव॑ती॒ग्न॒र्मावा॑ अ॒यक्ष्वा॑ मा वः॑ स्तेन
ई॒शत॑ मा॒ध्वग॑सो रु॒द्रम्य॑ हे॒निः परि॑ वा वृ॒णक्तु॑ ध्रु॒वा
अ॒ग्नि॒म॒न्गाप॑तो॒ स्यात् वृ॒हो॒र्यज॑मानस्य प॒शून्पा॑हि ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

य॒ज्ञस्य॑ घो॒षद॑मि॒ प्रत्यु॑ष्ट॒ रक्षः॑ प्रत्यु॑ष्टा अ॒गत॑यः प्र॒यम॑-
गाद्धि॒पणा॑ वृ॒हिर॑च्छ॒ मनु॑ना कृ॒ता म्व॑ध॒या वि॑र्त॒ष्टा त आ
व॑हन्ति क॒वयः॑ पु॒रस्त॑द्दे॒वेभ्यो॑ जुष्ट॒मिह॑ वृ॒हिरा॑सदे॒ दे॒वानां॑
परि॑पू॒तम॑सि व॒र्षवृ॑द्धम॒सि दे॒ववृ॑हि॒र्मा त्वा॑ऽन्व॒द्वा ति॑र्य॒क्वर्ष॑ ते
रा॒ध्यास॑माच्छे॒त्ता ते मा रि॑पुं दे॒ववृ॑हिः श॒तव॑ल्गं वि रो॒ह
मु॒हस्र॑वल्ग॒याः (१) वि वृ॑य॒ रुहे॑म पृथि॒व्याः संपृ॑चः पा॒हि
सु॒संभृ॑ता॒ त्वा सं भ॑रा॒म्यदि॑त्ये रा॒स्नाऽसी॑न्ट्रा॒र्य सं॑न॒हनं॑ पु॒षा
ते अ॒ग्निं ग्र॑ध्नातु म ते मा॒ऽऽस्था॑दिन्द्र॒स्य त्वा वा॒हुभ्या॑मु॒च॑च्छे
वृ॒हस्प॑ते॒र्मुन्ना॑ ह॒राम्पु॑र्व॒न्तरि॑क्ष॒मन्वि॑हि दे॒वंग॑म॒मसि॑ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

शु॒न्ध॒ध्वं दे॒व्या॒य क॑र्मणे दे॒वय॑ज्याये॒ मात॑रि॒श्व॒नो य॑मो॒ऽसि॑

द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृष्टं हस्व
मा हार्वमूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्र-
धारं हुत. स्तोको हुतो द्रुप्पोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यां सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा
विश्वकर्मा सं पृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमा पन्द्रा
धनस्य सातये सोमै न त्वाऽऽत न च्मीन्द्राय दधि विष्णो
हव्यं रक्षस्व ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यं वेपाय त्वा प्रत्युष्टं रक्षः
प्रत्युष्टा अरातयो धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति
त धूर्व यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानांमसि सस्मितप्र पमितम
जुष्टमं बद्धितम देवहृतप्रमहृतमसि हविर्धानं दृष्टं हस्व मा
होमित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्थ्या मा त्वा (१)
हि थं सिष्पुषु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिद
देवानामिदमुं नः सह स्फात्ये त्वा नारात्यै सुवराभि वि ख्येपं
वैश्वानरं ज्योतिर्देष्टुं हन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरुर्वन्तारिक्षमन्वि
द्यादित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यं रक्षस्व (२) ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

देवो नः सवितोत्पुनोत्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रुग्मिभिरापो देवीरग्रेषु सो अंग्रवोऽग्र इम यज्ञ नयताग्रे यज्ञ-

पतिं घत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये' युयमिन्द्रमवृणीध्वं
 वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थाग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीपोमाभ्याध्वं
 शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्ञाया अवधूतध्वं रक्षोऽवधूता
 अरातयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वैत्वधिपव-
 णमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वैत्वग्नेस्तनूरसि वाचो
 विसर्चनं देववीतये त्वा गृह्णाम्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं
 देवेभ्यो हव्यध्वं सुशमिं शमिध्वेपमा वदोर्जमा वंद द्युमद्वदत
 वयध्वं संघातं जेष्य वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परा-
 पूतध्वं रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागोऽसि वायुर्वो वि
 विनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु (२) ॥

पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अवधूतध्वं रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति
 त्वा पृथिवी वेत्तु दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्या-
 स्त्वग्वेत्तु धिपणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिवेत्तु
 धिपणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिवेत्तु देवस्य त्वा मन्त्रितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्यामधि वषामि धान्यमसि
 धिनुहि देवान्प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा
 दांघामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रति गृह्णातु (१) ॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छापाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कृण्वदध्वं

सेधाऽऽदेवयज्ञं वह निर्देग्धं रक्षो निर्देग्धा अरातयो ध्रुव-
मसि पृथिवीं दृष्ट्वाऽऽयुर्दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजातानुस्मै
यजमानाय पर्यूह धर्मस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा प्राणं दृष्ट्वापानं
दृष्ट्वा सजातानुस्मै यजमानाय पर्यूह धरुणमसि दिवं दृष्ट्वा
चक्षुः (१) दृष्ट्वा श्रोत्रं दृष्ट्वा सजातानुस्मै यजमानाय
पर्यूह धर्मसि दिशो दृष्ट्वा योनिं दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजा-
तानुस्मै यजमानाय पर्यूह चित्तं स्थ प्रजामस्मै रुयिमस्मै
सजातानुस्मै यजमानाय पर्यूह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं
यानि घर्मे कुपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् (२) ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सं वंपामि समापो अद्भिरगमतु समोपवयो रसेन सध्वं
रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमम्यः परि प्रजा-
ताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यग्रये त्वाऽ-
ग्रीपोर्माभ्यां मुखस्य शिरोऽसि घर्मोसि विश्वायुरुह प्रथस्वोरु-
त यज्ञपतिः प्रथता त्वचं गृह्णीष्वान्तरितध्वं रक्षोऽन्तरिता
अरातयो देवस्त्वां सविता श्रययतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽगिस्ते
तनुवं माऽति धागमे दृव्यध्वं रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृच्यस्वैक-
ताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा (१)

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

आ दंद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा
 बायुरसि तिप्रतेजाः पृथिवि देवयजन्योपंध्यास्ते मूलं मा
 हिथसिपमपहतोऽरुहः पृथिव्यै व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते
 द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्-
 न्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मोगपहतोऽरुहः पृथिव्यै
 देवयजन्यै व्रजम् (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान
 देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विष्मस्तमतो मा मोगपहतोऽरुहः पृथिव्या अदेवयजनो
 व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां
 परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा
 (२) मोगरुहस्ते दिवं मा स्कान्वमवस्त्रा परि गृह्णन्तु
 गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्रा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदि-
 त्यास्त्रा परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य सवितुः सवे
 कर्म कृण्वन्ति वेधमं ऋतमस्यू सदनमस्यून् श्रीरसि धा अमि
 स्वधा अस्युर्वी चामि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य विसृपो
 विरणिनुदादायं पृथिवीं जारदानुर्गमैरयञ्चन्द्रमसि स्वधा-
 भिस्तां धीरांसो अनुदृश्यं यजन्ते (३)

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयोऽग्नेवृंस्तेजिष्ठेन तेजसा

निर्दृष्टमि गोष्ठं मा निर्दृष्टं वाजिनं त्वा सपत्नसाहृथं सं
 माग्मि वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्दृष्टं
 वाजिनो त्वा सपत्नसाहृथं सं मांज्याशामाना सौमनसं
 प्रजाथं सौभाग्यं तनूम् । अग्रेरनु व्रता भूत्वा मं नये सुकृताय
 कम् । सुप्रजसस्त्वा वयथं सुपत्नीरुपं (१) सेदिम । अग्रे
 सपत्नदम्भेनमदंघ्रासो अदाभ्यम् । इमं वि प्यामि वरुणस्य
 पाशं यमवन्तोत सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके
 स्योन ये सह पत्यां करोमि । समायुषा सं प्रजया समंने
 वर्चसा पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ।
 महीनां पयोऽस्योर्ध्वीनाथं रसस्तस्य तेऽर्क्षीयमाणस्य निः
 (२) वपामि महीनां पयोऽस्योर्ध्वीनाथं रसोऽर्ध्वेन त्वा
 चक्षुषाऽर्क्षे सुप्रजास्त्वाय तेजोऽमि तेजोऽनु मेद्यग्निस्ते तेजो
 मा वि नैदग्रेर्जिह्वाऽमि सुभूदेवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजु-
 पेयजुषे भव शुक्रधमि ज्योतिरसि तेजोऽसि देवो वः सवितो-
 त्युनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रुदिमभिः शुक्रं त्वा
 शुक्राय धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे गृहामि ज्योतिस्त्वा
 ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिपि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे
 गृहामि (३)

તૈત્તિરીય-સંહિતા-પાઠવિશેષ

પ્રથમ અધ્યાય

[સૂચના—આ તૈત્તિરીય સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં આવેલા પાઠાતર અત્રે આપવામાં આવ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રભાગો () ગોળ કૌંસમાં આવેલા હોઈ તે કૌંસની બહારનો ક્રમાંક તૈત્તિરીય સંહિતાના ક્રમાંકનો સૂચક છે એમ સમજવું. અહીં પણ થોડોક પાઠબેદ થરાવતા મંત્રભાગ કીણા અક્ષરમાં અને તદન નવીન મંત્રભાગ બીટા અક્ષરમાં જાપવામાં આવ્યા છે.]

(૧-૩) ૪ ઉપાયવઃ સ્ય । (૪-૫) ૫-૬; (૬) ૭ બગ્નિયાઃ ।
 (૭) ૮ દેવભાગમ્ । ૯ ઝર્મસ્વતીઃ, ૧૦ પયસ્વતીઃ । (૮-૧૨) ૧૧-૧૫;
 ૧૬ રુદ્રસ્ય હેતિઃ, ૧૭ પરિ યો વૃણક્તુ । (૧૩-૧૫) ૧૮-૨૦;
 ૨૧ યજ્ઞસ્ય ઘોષદસિ । (૪૦-૪૧) ૨૨-૨૩; ૨૪ પ્રેયમગાદ્વિપણા
 વર્હિરચ્છ મનુના કૃતા સ્વધયા વિતષ્ઠા ત આ ઘહન્તિ કયયઃ
 પુરસ્તાદેવેભ્યો જુષ્ઠમિદ્ વર્હિરાસત્ત્વે । ૨૫ દેવાનાં પરિપૂત-
 મસિ । (૧૬) ૨૬; ૨૭ દેવવર્હિર્મા ત્વાડન્વક્ । ૨૮ મા
 તિર્યક્પર્થ તે રાધ્યાસમ્ । ૨૯ આચ્છેસ્તા તે મા રિપમ્ । ૩૦
 દેવવર્હિઃ શતઘર્શં ધિ રોદ્ધ । ૩૧ મહસ્રઘર્શા ધિ યયં રુદ્ધેમ ।
 ૩૨ પૃથિવ્યાઃ સંપૃચઃ પાદિ । ૩૩ સુસંભૂતા ત્વા સંભરામિ ।
 (૧૭૮) ૩૪; ૩૫ ઇન્દ્રાણ્યે સંનદનમ્ । ૩૬ પૂષા તે ગ્રન્થિ
 ગ્રન્થાતુ । ૩૭ સ તે માડ્ડસ્યાત્ । ૩૮ ઇન્દ્રસ્ય ત્વા વાહુભ્યા-
 મુઘચ્છે । ૩૯ વૃદ્ધસ્પતેમૃદ્ધર્ના હરામિ । (૪૪) ૪૦ ઉર્વન્તરિશ્ન-
 મન્નિદિ । ૪૧ દેવંગમમસિ । (૭૬-૭૭) ૪૨; (૧૯) ૪૩; ૧૭)
 ૪૪; (૧૮) ૪૫; (૨૦) ૪૬; (૨૧) ૪૭; (૨૨) ૪૮; (૨૪) ૪૯.
 વસુતાં પવિત્રમધિ જનધારમ્ । (૨૫) ૫૦ ધમર્ના પર્મિ મસિ । ચારં ।

५१ हुतः स्तोको हुतो ह्रस्वोऽप्रये वृद्धं नाकाय स्याद
 पायापृथिवीभ्याम् । (२८) ५२; ५३ सा विश्वव्यधाः । (१९)
 ५४; ५५ न पृथ्व्ययम् । ५६ फुनायरीर्मिर्मीधुमत्तमा मग्ना
 घनस्य सातये । ५७ सोमेन स्याऽऽननचिम । ५८ इन्द्राय
 दधि । (३२) ५९ तिलो हव्यं रक्षन् । (३८) ६०; ६१ देवेभ्यः
 श्वेयं । (३२) ६२ ययाय स्या । (४०) ६३; (४१) ६४; (४२)
 ६५; (४६) ६६; (४७) ६७; (४८) ६८ (४९) ६० एव दवागमवि
 मग्निमं वग्निमं जुष्टमं वग्निमं वग्निमम् । (५०) ७०; (५१) ७१;
 (२०) ७२; ७३ मित्रस्य स्या चक्षुषा मेहे । (१४०) ७४;
 (१४८) ७५; ७६ सा स्या हिमिषम् । (५४) ७७; (१५२) ७८
 वेदस्य स्या मरिचुः प्रवेष्टभिर्नोर्वाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् (निर्वाणम्) ।
 (५८) ७९ अमय जुष्टं निर्वाणम् । (५९) ८० यतोपोऽभ्यामिदम् ।
 ८१ देवानामिदम् । ८२ उ नः सह । ८३ स्फाभ्यं स्या ।
 (६१) ८४ नात्तये । (६२) ८५ मुखमि वि न्येयम् । ८६ यैश्चानरं
 व्योनिः । (६३) ८७ दन्ता दुर्वाः सा पृथिव्योः । (४४१४) ८८
 वान्निमित्तमिदम् । ८९ अदिन्यास्त्यापस्थे सादयामि । (६६)
 ९० अमे । हव्यं रक्षन् । ९१ त्रयो यः सयितोऽपुनात्यच्छिप्रेण
 पथिप्रेण यमोः मृर्यस्य रश्मिभिः । (६९) ९२ आपो देवीदेवुषो
 अप्रेणः । (७०) ९३ अम इमं यज्ञं न्यन । ९४ अमे यज्ञपतिं धत्त ।
 (७२) ९५ युष्मानिन्द्रोऽरणीय वृषतर्प्ये । (७३) ९६ मृदन्तिष्ठतृणी-
 वृषतर्प्ये । (७४) ९७; (७५) ९८ आपो नो जुष्टं प्रोक्षन्त्यमोपोऽभ्याम् ।
 (७६) ९९ युष्मन्तं देव्याय वमये । (७७) १००; (८०११८) १०१;
 १०२; (८१११९) १०३; १०४ प्रति स्या पृथिवी येलु । १०५
 अधिपयणममि घानरूपत्यम् । (८५-१२०) १०६; (८६) १०७;
 (८७) १०८; (८८) १०९; (८९) ११०; (९०११) १११ न इदं
 देवेभ्यो हव्यम् । ११२ मुशमि शमिष्य । (९४) ११३ इयमावद् ।

११४ उर्वमन्वद । ११५ द्युमद्वदत्त । (९५) ११६ वय संयात जेत्न ।
 (९६) ११७; (९७) ११८; (९८) ११९ परापृतं रक्षः । १२० परापृता
 अशान्यो । १२१ रक्षसां भागोऽसि । (९९) १२२; (१००) १२३
 १२३ देवो वः सविता दिग्ग्यपाणिः प्रति गृह्णातु । (८०) १२४; १२५;
 (८१) १२६; १२७ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु । (१२३) १२८;
 (८५) १२९; १३० धिषणाऽसि पर्यत्या । १३१
 प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेतुः । (१२४) १३२; (१२५) १३३
 प्रति त्वा पर्वतिर्वेतुः । १३४ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि । (१२६) १३५;
 (१२७) १३६; (१२८) १३७; (१२९) १३८; (१३०) १३९;
 (१०१) १४०; १४१ वत्स यच्छ । (१०२-३) १४२-४;
 (४०-४३) १४५ निर्दग्ध रक्षो निर्दग्धा अरातयः । (१०४)
 १४६; (१०५) १४७-आयुर्दृह । १४८ प्रजां दृह, सजातानस्मै
 यजमानाय पर्युह । (१११) १४९; (१०९) १५०; १५१ प्राण
 दृह, अपानं दृह; १५२ [१४८]; (१०८) १५३; (११२) १५४;
 १५५ चक्षुः दृह; १५६ श्रोत्रं दृह । १५७ [१४८] १५८ धर्मांसि ।
 १५९ दिशो दृह । १६० योनिं दृह । १६१-१६२ [१४८];
 (११५) १६३; १६४ प्रजां अस्मै [१४८]; (११६) १६५;
 १६६ यानि धर्मं कपालानि उपचिन्वन्ति वेधमः । पूष्ण-
 स्तान्यपि व्रत इन्द्रवायु वि मञ्चन्ताम् । (१३३) १६७;

ब्रह्मणा पृच्छ्यस्व । (१५१) १८५-१८७, १८८ आददे । (१५४)
 १८९ (१५५-५६) १९०-९१, (१५८) १९२, (१६२) १९३
 अपहतोऽहं पृथिव्यै । (१५९-१६१) १९४ १९६, (१६) १९७
 [१९३ वत्], (१५८-१६२) १९७-२०५, (१६४) २०६ अस्मत्
 दिवं मा स्मन् । (१६७-१६८) २०७-२०८ वसव स्त्वा० रुद्रास्त्वा० ।
 २०९ देवस्य सवित्रु सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस । २१०
 ऋतमसि ऋतसदनमसि ऋतश्रीरसि । (२११) धा अग्नि ।
 (२१२) स्वधा अग्नि । (२१३) उर्मी चासि । (२१४) वक्त्रा
 चासि । (१७१) २१५, (१७४) २१६ प्रत्युष्ट रक्ष प्रत्युष्टा भरातय ।
 अग्न्यस्तेजिष्ठेन तजस्ता निष्टयामि गोष्ठ मा निर्मृशम् । (१७७)
 २१७, २१८ याच प्राण चक्षु श्रोत्र प्रचा यानि मा निर्मृशम् ।
 (१७७) २१९ * आशास्ताना सोमनस प्रजा सौभाग्य तनम् ।
 २२० अग्नेरनुव्रता भूत्या स नद्ये सुकृताय वम् । सुप्रजास्त्वा
 यय सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धास्तो अदा
 भ्यम् । इम विख्याम वरुणस्य पाश यम धीन रिता
 सुनेत । २२१ धातुष्य योनौ सुकृतस्य लोके स्योन मे मह
 पत्न्या करोमि । २२२ समायुषा स प्रजया समग्र वर्चना
 पुन । २२३ स पत्नी पत्न्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ।
 (१३२) २२४, २२५ ओषधीना रस । २२६ तस्य तऽक्षीय
 माणस्य निर्वयामि । (१३२) २७, २०८ [-५] (१८१)
 २२९ अदब्धेन न्वा वधुपाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय । (१८५) २३०,
 २३१ तेजोऽनुप्रेह्यी । २३२ अग्नेस्तेजो मा विनैत । (१८३-
 १८३) २३३, (१८३-१८६) २३४-२३८ * * शुक्र त्वा शुक्रा
 म्या ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्विस्त्वाऽविपि शृङ्गाम ।

११४ उर्जमाद । ११५ शुमद्वदत । (९५) ११६ वय सगात जघ्व ।
 (९६) ११७, (९७) ११८; (९८) ११९ परापूतं रक्ष । १२० परापूता
 अरान्यो । १२१ रक्षसां भागोऽसि । (९९) १२२; (१००) १२३
 १२३ दवो व सविता हिरण्यपाणि प्रति गृह्णातु । (८०) १२४, १२५,
 (८१) १२६, १२७ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु । (१०३) १२८; (८५) १२९, १३० धिपणाऽसि पर्वत्या । १३१
 प्रति त्वा दिव स्कम्भनिर्वेत्तु । (१२४) १३२; (१०५) १३३
 प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु । १३४ देवस्य त्वा मवितु प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि । (१०६) १३५,
 (१२७) १३६; (१२८) १३७, (१२९) १३८; (१३०) १३९;
 (१०१) १४०; १४१ ब्रह्म यच्छ । (१०१-३) १४२-४;
 (४०-४३) १४५ निर्दग्ध रक्षो निर्दग्धा अरातय । (१०४)
 १४६; (१०५) १४७-आयुर्दह । १४८ प्रजा दृढ, सजातानस्मै
 यजमानाय पर्यह । (१११) १४९; (१०९) १५०; १५१ प्राण
 दृढ, अपानं दृढ; १५२ [१४८], (१०८) १५३, (११२) १५४;
 १५५ चक्षु दृढ, १५६ श्रोत्र दृढ । १५७ [१४८] १५८ धर्मांसि ।
 १५९ दिशो दृढ । १६० योनिं दृढ । १६१-१६२ [१४८],
 (११५) १६३, १६४ प्रजां अस्मै [१४८]; (११६) १६५,
 १६६ यानि धर्मै कपालानि उपचिन्वन्ति वेधस । पूष्ण-
 स्तान्यपि व्रत इन्द्रवायु वि मुञ्चन्ताम् । (१३३) १६७;
 (१३४-१३६) १६८-१७०; १७१ अद्भ्यः परि प्रजाता स्थ ।
 १७२ समद्भि पृच्यन्ताम् । (१३८) १७३, (१३९) १७४ अग्नय
 त्वा अग्नीषोमाभ्याम् । १७५ मखस्य शिरोऽसि । (१९; १४१)
 १७६; (१४२-१४४) १७७; १७८; (१४) १७९ त्वच गृह्णीष्व ।
 (४०-४३) १८० अन्तरित रक्षोऽन्तरिता अरातयः । (१४६) १८१;
 (१४५) १८२ अग्निस्ते तनुव माऽति धाक् । (६६) १८३; १८४ स

ब्रह्मणा पृच्छस्व । (१५१) १८५-१८७, १८८ आददे । (१५४)
 १८९ (१५५-५६) १९०-१९, (१५८) १९२, (१६२) १९३
 अपद्धतोऽहं पृथिव्यै । (१५९-१६१) १९४ १९६, (१६) १९७
 [१९३ वत्], (१५८-१६२) १९७-२०५, (१६४) २०६ अहंस्त
 दिव मा म्कान् । (१६७-१६८) २०७-२०८ वसव स्त्वा० रुद्रास्त्वा० ।
 २०९ देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस । २१०
 ऋतमसि ऋतसदनमसि, ऋतथीरसि । (२११) धा असि ।
 (२१२) स्वधा असि । (२१३) उर्वी चासि । (२१४) वस्वा
 चासि । (१७१) २१५, (१७४) २१६ प्रत्युष्ट रक्ष प्रत्युष्टा अरातम् ।
 अग्नेर्ऋतेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठ मा निर्मृक्षम् । (१७५)
 २१७, २१८ वाच प्राण चक्षु ओष प्रजा योनि मा निर्मृक्षम् ।
 (१७७) २१९ * आशासाना सौमनस प्रजा सोभाग्य तनम् ।
 २२० अग्नेरनुव्रता भूत्वा स नद्ये सुकृताय कम् । सुप्रजास्तवा
 त्रय सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदा
 भ्यम् । इम विष्याम वरुणस्य पाश यमब्धनीत सविता
 सुस्त । २२१ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह
 पत्न्या करोमि । २२२ नमायुषा स प्रजया समग्ने प्रर्वसा
 पुन । २२३ स पत्नी पत्न्याऽह गच्छे समात्मा तनुना मम ।
 (१३२) २२४, २२५ ओषधीना रस । २२६ तस्य ऋक्षीय
 भाणस्य निर्वपामि । (१३२) २२७, २२८ । २५], (१८१)
 २२९ अद्वेत् त्वा वथुपाऽद्वेक्षे सुप्रजास्तवाय । (१८५) २३०,
 २३१ तेजोऽनुप्रेह्यी । २३२ अग्नेस्तेजो मा विनेत् । (१८२-
 १८३) २३३, (१८३-१८६) २३४-२३८ * * शुक्र त्वा शुक्रा
 म्या * ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्विस्त्वाऽविपि गृह्णामि ।

કાણવ સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ—મંત્રોનો વિચાર

આત્મજ્ઞાન

આત્મજ્ઞાન આપવું એ આ મંત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં નીચેના મંત્રો દ્વારા અપાય છે:—

(૧૩૨) વેદોઽસિ વેદ એન ત્વં દેવ વેદ દેવેભ્યં
વેદોભવ. । તેન મહં વેદોભવ ॥—

કાણવ૦ ૧ । ૭ । ૫; વા૦ ૫૦ અ૦ ૨ । ૨૧.

અર્થાત્—(ત્વ વેદઃ અસિ) યાને ‘ તું જ્ઞાન છે. હે
વેદેવ યાને હે જ્ઞાનમય દેવ ! (એન દેવેભ્યઃ ત્વં વેદઃ અભવઃ)
જેના યોગે જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે તું જ્ઞાનરૂપ બન્યો છું, (તેન મહ્ય
વેદઃ ભવ) તે જ શક્તિથી તું મારે માટે જ્ઞાનરૂપ બન ! ”

જીવાત્મા એ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. તે જ્ઞાનનો દેવ છે. એની
શક્તિના પીઠબળે જ સકળ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાની જ્ઞાનબ્રહ્મણી
ક્રિયાઓ યોગ્ય રીતે કરી શકે છે. આત્માની અંદર રહેલી આ
શક્તિ માગ જ્ઞાનને વિકસાવવાને અને પ્રગલ્ભ હિંવા મંબીર બના-
વવાને કારણુભૂત યાઓઃ આવો ભાવ આ મંત્રનો છે.

આ મંત્ર વાજસનેયી સંહિતામાં અધ્યાય બીજાના ૨૧ મા
ક્રમાંકે આવેલો છે. તે જ આ કાણવ સંહિતામાં પહેલા અધ્યાયમાં
સેવામાં આવ્યો છે. આ મંત્રની તુલના કરવા માટે વાજસનેયી
સંહિતાના ૧૮૭, ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૪ નંબરના મંત્રભાગો

શુઓ. એ મત્રો મૂળ અર્થવિભાગમા તેમજ છેવટના વિવરણ-
વિભાગમા પણ આપેલા છે. તે બન્ને ઠેકાણે વાચકોએ અવરથ
જોઈ લેવા એવા પ્રકારની શક્તિ મનુષ્યની અદ્ય રહેલી છે, અને
તે પ્રકટ થઈ એટલે આખી પૃથ્વીનો પણ રક્ષક તે બની શકે છે,
આ સબધમા નીચેનો મત્રમાત્ર શુઓ —

(૧૫૭) પૃથિવ્યૈ ચર્માડિસિ ।

પાને—“ આ પૃથ્વીને કિંવા માતૃભૂમિને તું બાહ્યરત્ની માફક
રક્ષવાવાળો છે. ” મનુષ્ય એકલો પડ્યો, એને કોઈનું પીઠમળ ન
મળે તેથી કંઈ તે છેક જ ગણતરીમાથી નીકળી જતો નથી. તે
જો પોતાની આત્મશક્તિ વિકસાવે તો તે રાષ્ટ્રને રક્ષક બની શકે
છે એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતિનું પણ કલ્યાણ
સાધવાને સમર્થ બને છે. પરંતુ વાત ત્યાં છે કે એ આત્મશક્તિનો
વિકાસ જોણે તેણે હિતમ નિયમોના પાલનપૂર્વક કરી લેવાનો
ગૃહે છે તેમજ —

(૧૮૯) યસ્તે પ્રાણ પશુષુ પ્રવિષ્ઠો દેવાનાં વિષ્ણુ-
મનુ યો વિતસ્થે । આત્મન્વા ન્તસૌમ ઘૃતયાનં હિ મૂત્વામ્નિ
ગચ્છત્ત્વ સ્વર્ચજમાનાય વિન્દ ॥ કાં ૧ । ૧૦ । ૫.

અર્થાત્—તારી પ્રાણશક્તિ પાશવી અવયવોમા જે પ્રવિષ્ટ
થયેલી છે, અને જે દેવી અવયવોના રથાનોમા ખામ કરીને ગૃહીત
છે, તે શક્તિના યોગે તું આત્મન્વાનું કહેતા આત્મિક બળવાળો
થઈ, અરે ઓ સોમશક્તિવાળા પુરુષ ! તું (ઘૃતયાનં હિ મૂત્વા
યાને) રનેહાણ પણ થઈને (અમ્નિ ગચ્છત્ત્વ) તેજસ્વી દેવતા પાસે જા,
અને (યજમાનાય સ્વ વિન્દ) જે આત્મયજ્ઞ કરે છે તેને તેજ
કિંવા પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરાવી દે. ”

તાતપર્વ કે, આપણા અંતરની પ્રાણશક્તિ કર્મેન્દ્રિયોને જોમ પોમ છે, તેમજ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ પોમે છે એવી એ દિવ્ય પ્રાણ શક્તિ વડે યાને પ્રાણાયામપૂર્વક પ્રાણોપાસના કરીને પોતાનું આત્મિક મળ મનુષ્યે વધારવું અને અતરસ્થ સૌમ્ય શક્તિથી યુક્ત યાને અંતરની શાંતિવાળા તથા સ્નેહભાવનાળા થવું ને આત્મસમર્પણ કરનાગએને સદાયભૂત થવું એવું કરવામા આવશે એટલે—

(૧૪૫) અન્તરિત રક્ષ અન્તરિતા અરાતય ।

જાને—‘ મર્વ શત્રુઓ દ્વ યદ જશે અને ફરીને પાછા પ સે આવશે નહિ ’ મતલબ કે શરીરની અંદર પ્રાણશક્તિનો વધારો થતા રોગાદિ શત્રુઓ દ્વ થાય છે અને શાન્તિ તથા સ્નેહભાવની વૃદ્ધિ કંગવાથી સમાજ તથા રાજ, મધ્યેના દુશ્મનો પણ પનાયન કરી જન છે મનુષ્યની વર્તણૂક માગેના આ નિયમ સદ્દુ ક્રોધએ નક્ષમા ગણવા જેવો છે મનુષ્યમાત્રે આ બધી—

(૧૭૮) ઇન્દ્રાણ્યૈ સનહનમ્ । કહેતા,

ઇન્દ્રિયો માટે પ્રયત્ન ” ક વો જોઇએ ‘ ઇન્દ્ર શબ્દનો વિચાર ૭, ૩૧, ૭૨ અને ૭૩ મા નબરના મંત્રભાગોની ટિપ્પણીઓમા કંગવામા આવેલો હોઇ તે આ ઠેકાણે જોઇ જવો ઇન્દ્ર એ આ આત્મા છે તેની આત્મશક્તિને ‘ ઇન્દ્રાણી ’નું નામ અપાયુ કે એ આત્મશક્તિ યાને ઇન્દ્રાણી આપણી અંદર વધે વા વિકસે તે સાર (સનહન) તનતોડ પ્રયાસ કરવો જોઇએ ઇન્દ્ર એ અંતરનો પ્રેરક છે તેથી એના નેત્રકર્ણાદિ સાધનોને ‘ ઇન્દ્રિય એવું નામ આપવામા આવ્યું છે તે ઇન્દ્રની શક્તિ જે ઠેકાણે અનુભવનામા આવે છે, તે ઇન્દ્રને ઇન્દ્રિય કહેવામા આવે

છે. આ સર્વ કેન્દ્રોમાં ઇન્દ્રની જે શક્તિ અહોરાત્ર વિલસે છે, તેને ' ઇન્દ્રાણી ' એટલે કે ઇન્દ્રની કિંવા આત્માની શક્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્મિક શક્તિ તે આ જ અને તેનો જ વિકાસ આપણી અંદર થાય તેટલા આતર સઘળા ધર્મોમાં અનુષ્ઠાનો જતાવવામાં આવ્યા છે.

આ મુજબ કાણ્વ સંહિતાના પાઠબેદોનો સાર છે. હવે આપણે તૈત્તિરીય પાઠાન્તરોનો અર્થ વિચારીશું.

卐

તૈત્તિરીય સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ—મંત્રોનો વિચાર

વાજસનેયી સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલાં ઉપદેશ-વચનો કરતાં તૈત્તિરીય સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં જે વધારાનાં ઉપદેશવચન છે, તેનો વિચાર અત્રે કરીએ છીએ:—

આત્મજ્ઞાન

(૨૧૦) ઋતં અસિ, ઋત સદનં અસિ, ઋત શ્રોઃ અસિ ।

(૨૧૧-૨૧૪) ધાઃ અસિ, સ્વધા અસિ, ઊર્વી ચાસિ, વસવી ચાસિ ।

(૧૭૫) મઘસ્ય શિરોઽસિ । (૧૫૮) ધર્મ અસિ ।

અર્થાત્ કે—“ તું સત્ય છે, સત્યતું મૂળ સ્થાન છે, સત્યથી પ્રાપ્ત થનારી શોભા છે, તું ધારક છે, પોતાને ધારણ કરનારો છે, તારી શક્તિ મહાન છે, સર્વને વસાવવાવાળી શક્તિ તારી છે. સકળ યજ્ઞોમાં મુખ્ય તું છે, તું ધર્મ કહેતાં ધારક ગુણુવાળો છે. ”

આત્મા એ સત્ય સ્વરૂપ છે, સત્યનું આદિ સ્થાન છે, અને સત્યનિષ્ઠાથી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. તે જ બધાંનો ધારણ-કર્તા છે. પોતાની નિજશક્તિ વડે તે સર્વને ધારણ કરે છે. તેથી તેની શક્તિ મહાન છે એમ કહેવાય છે. ઈતર સર્વ પદાર્થોને વસાવનાર એટલે કે યોગ્ય સ્થાન સ્થાપનાર તેની જ શક્તિ છે. અર્થાત્ કે આત્માને આધારે જ બધું પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર રહ્યું છે. બધાં કર્મો એને ઉદ્દેશીને, એને નિમિત્તે જ કરવામાં

આવે છે, કારણ કે સર્વ ધર્મોનું મૂળ એની જ અંદર છે. એવો આ મંત્રોનો ભાવ છે આ મંત્રોનો વિચાર કરતાં આત્માની શક્તિનો બોધ મળે છે, તેથી આ મંત્રો આત્મજ્ઞાન દેનારા છે. આ ઉપદેશમંત્રો સાથે વિવરણવિભાગમાં આપેલા વાજસનેયી મંત્રોની અત્રે સરખામણી કરી જોવી. ‘ ગુણ અને કર્મ, અધ્યાત્મજ્ઞાન, ધારકશક્તિ, જ્ઞાન અને વાણી ’ એ મથાળાં નીચે આપેલા મંત્રભાગોની સરખામણી ખાસ કરીને વાચકોએ અત્રે કરવી.

સંવર્ધન

(૧૪૧) દુદ્ધ યચ્છ । (૧૮૫) વદ્ધના સ પૃચ્યસ્વ ।
 (૧૪૭) આયુ દૃહ । (૧૪૮) પ્રજાં દૃહ ।
 (૧૫૧) પ્રાણ દૃહ અપાન દૃહ । (૧૫૫) ચક્ષુઃ દૃહ ।
 (૧૫૬) શ્રોત્ર દૃહ । (૧૫૯) દિશો દૃહ । (૧૬૦) યોનિં દૃહ । (૮૩) સ્ફાત્યૈ ત્વા ।

અર્થાત્—“ જ્ઞાન આપ, જ્ઞાનથી યુક્ત થા. આયુ, પ્રજા, પ્રાણ, અપાન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, દિશા અને યોનિ કહેતાં ઉત્પત્તિસ્થાન એમનું સંવર્ધન કર. કારણ વિસ્તાર પામવા સાફ જ તને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ”

મતલબ કે, હે મનુષ્ય ! તું જ્ઞાન મેળવ અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કર. તારી પોતાની અંદરની પ્રાણાદિ અને ચક્ષુરાદિ સઘળી શક્તિ-ઓની વૃદ્ધિ કર. સર્વતોમુખી ઉન્નતિ કર. કોઈ પણ દિશા અપરિપકવ કિંવા કાચી સ્થિતિમાં ન રહે એવું કર. સર્વ બાજુએ સમવિકાસ થાય એવી યોજના કર. વિકાસ પામવા માટે જ તને મનુષ્યદેહ મળ્યો છે, એ રખે વિસરતો ! ” આ જ આશય આ મંત્રભાગોમાં થોડા શબ્દોની અંદર કહેવામાં આવ્યો છે.

(૩૯) બૃહસ્પતિર્મૃગાં હરામિ ।

(૫૩) સા વિશ્વવ્યાચા ।

યાને—“ બૃહસ્પતિના મસ્તક વડે કહેતાં જ્ઞાન વડે હું સર્વ મેળવું છું. એ જ્ઞાનશક્તિ વિશ્વવ્યાપક છે. ” ‘બ્રહ્મ વૈ દેવાનાં બૃહસ્પતિઃ’-શ્લોક ૩૧૨. બ્રહ્મ એટલે કે જ્ઞાન એનું જ નામ બૃહસ્પતિ છે. એ જ્ઞાનથી સર્વ કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; કારણ કે જ્ઞાનશક્તિ જ સકળ વિશ્વને વ્યાપી બેનારી શક્તિ છે.

વાજસનેયી સંહિતાના ૨૮ થી ૩૦ નંબરના મંત્રોમાં ‘આયુ, કર્મ અને ધારણા’ એ ત્રણ શક્તિઓ સૂચિત થયેલી છે, તેની સાથે જ આ ‘જ્ઞાનશક્તિ’ને સ્થાન આપવું જોઈએ. કારણ, આ શક્તિની ગેરહાજરીમાં બીજી શક્તિઓથી થવો જોઈએ તેટલો ફાયદો થશે નહિ. આ જ્ઞાનશક્તિનું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એને અત્રે વિશ્વવ્યાપક કહી છે. જ્ઞાનનો ખપ બધે જ પડે છે એ આ પરથી ખુલ્લું સમજાય છે. જ્ઞાન થકી જ મનુષ્ય સકળ બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્રતાને મેળવી શકે છે. મનુષ્યના સકળ વ્યવહારોમાં જ્ઞાન જેટલું મહત્ત્વ બીજા કશાનું નથી, એ વાત ઠાંધરે જ ન વિસરવી.

મિત્રદષ્ટિ

જ્ઞાનની સાથે મિત્રદષ્ટિની પણ બહુ જરૂર છે. સર્વ પ્રાણો સાથે મિત્રદષ્ટિએ વ્યવહાર રાખવો એ બહુ ફાયદાની વાત છે. આ સંબંધમાં આ મંત્રો જોવા જેવા છે:—

(૭૬) મા ત્વા દિસિષમ ।

(૭૭) મિત્રસ્ય ત્વા ચશ્રુણા પ્રક્ષે ।

યાને—“ તને મારા તરફથી કંઈ દુઃખ ન પડે; હું તને મિત્રની દૃષ્ટિએ જોઉં છું. ”

દરેક મનુષ્ય જો આ એ વાક્યો ધ્યાનમાં રાખીને વર્તે, તો સમગ્ર માનવસમાજના કલ્યાણને વેગ મળ્યા સિવાય રહે જ નહિ.

જ્ઞાનીઓના દાખલા

જ્ઞાની મહાત્માઓ કેવા પ્રકારનું આચરણ રાખે છે, તે જોતાં રહેવું અને તેવા પ્રકારનું આચરણ પોતે રાખવું. આ સંબંધમાં મુચના આપનારો મંત્રભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨૦૯) દેવસ્ય સર્વિશ્વઃ સર્વે કમં કૃણ્વન્તિ વેદસઃ ।

એટલે કે, “ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા દેવતા આ સૃષ્ટિ વિષે જ્ઞાની બોલે પોતાનું કામ કરતાં રહે છે. ” તેવી જ રીતે ઝીજ્ઞાઓએ પણ કરવું. એટલે પ્રમાદનું જોર ફાવશે નહિ. સકળ સૃષ્ટિ એ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિ હોઈ તેમાં આપણે જે કર્યો કરીએ છીએ, તે પ્રભુ પોતે નિહાળે છે. ‘ પ્રભુની જાણ બહાર આપણાથી કંઈ જ કરી શકાવું નથી: ’ એવી ભાવનાપૂર્વક પુષ્કળ સાવધાનીથી જ્ઞાની બોલે કાર્ય કરતા રહે છે, તેથી કરી તેમને હાથે જાઓ પ્રમાદ થવા પામતો નથી. ઝીજ્ઞ બધા બોલે પણ તેમનું અનુકરણ જો કરશે, તો તેઓ પણ તેવી જ નિર્દોષ રીતે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન બનશે, એ નિઃસંદેહ. મનુષ્યે મનમાં એવી ઇચ્છા ધરતી કે-

(૬૧) દેવેભ્યઃ શંકેયમ્ । (૮૬) વૈશ્વાનર ઝેયોતિઃ ।

યાને—“ દેવતાઓ પ્રીત્યર્થે યોગ્ય કમો કરવાને અમે સમર્થ થઈએ, અને અખિલ વિશ્વમાં મુખ્ય એવી જે જ્યોતિ છે તે અમારી આગળ પ્રકટે. ”

મનુષ્યના દિલમાં આ ઇચ્છા જે જાગૃત રહેશે, તો તેને હાથે ઠદી જ ખરાબ કૃત્ય થશે નહિ. મનુષ્યને હમેશાં સન્માર્ગ પર-નેડીના રાહ પર-રાખવાને આ આદેશ ઉત્તમ સલાયકતા નીવડે તેમ છે. એટલે કહ્યું છે કે—

(૧૧૫) ઘુમત્ વદત । કહેતાં,

“ તેજરવી વાણી વદો. ” વાણી એવી વદવી કે તેથી તેજ, બળ અને ઉત્સાહમાં ભરતી થાય. ઉત્સાહમાં ઓટ આવે યાને ઉત્સાહ મેળો પડે એવાં વચન કદાપિ ઉચ્ચરતાં નહિ. આ ઉપદેશ આખાલવૃદ્ધ સધળાંએ લક્ષમાં લેવાજોગ છે. એ જ પ્રમાણે:—

(૨૧૮) વાચં પ્રાણ ચક્ષુઃ શ્રોત્ર પ્રજાં યોનિ મા નિમૃક્ષમ ।

યાને—“ વાણી, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર કહેતાં કાન, સંતતિ, તથા યોનિ ધૃત્યાદિની ક્ષોણતા વા મંદતા થાય એવું કશું જ હું દરતો નથી. ” આ બધી આપણી શક્તિઓ હોઈ તેમની વૃદ્ધિ અથવા ઉન્નતિ થવી જોઈએ. કારણ કે—

(૨૧૯) આશાસાના સૌમનસ પ્રજાં સૌભાગ્યં તન્મ્ । કહેતાં,

“ હું ઉત્તમ મન, સારી સંતતિ, ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને સુદૃઢ શરીરની અપેક્ષા રાખું છું. ” એટલા માટે મારે એમને સારી સ્થિતિમાં રાખવાની મારી ફરજ બળવવી જ રહી, એવો સંકલ્પ દરેક મનુષ્યે પોતાના મનમાં કરી લેવો ઘટે. આ ભાવનાથી મનુષ્ય કાર્ય કરવા બધાં પ્રવૃત્ત થયો, કે લાગલો તેનો ઉન્નતિમાર્ગ મોકલો બની જાય છે તે જ પ્રમાણે વળી જુઓ:—

અગ્નેરનુવ્રતા ભૂત્વા સનદ્યે સુકૃતાય કમ્ । સુ પ્રજ-સસ્ત્વા વય સુપત્નીરુપ સેદિમ્ । અગ્ને સપત્નદમ્ભનમદ-ઘ્ધાસો અદામ્યમ્ । ઇમ વિશ્યામિ વરુણસ્ય પાશ યમઘ્ધ્નોત સધિતા સુકેતુઃ । યાતુશ્ચ યોનો સુકૃતસ્ય લોકે સ્યોનં મે સહ

પત્યા કરોમિ । સમાયુષા સં પ્રજયા સમગ્રે ચર્ષેતા પુનઃ ।
 સં પત્ની પત્યાહં ગચ્છે સમાત્માતનુષા મમ ।

અર્થાત્—‘ તેજસ્વી દેવને અનુસરતો હું સુકૃત સાર પ્રયાત્ન કરું છું. ઉત્તમ સંતતિથી યુક્ત થઈને ઉત્તમ પત્ની સહિત હું તારી પાસે આવું છું. શત્રુનું દમન કરવાવાળા હે તેજસ્વી દેવ ! અમે દ્યૌર્ધ્ર ન જતાં અદમ્ય એવા તને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. જે બંધનો અમને જકડી રહેલાં છે તેમને બધાંને તોડી ફેડી નાખીએ છીએ. વિધાતાના મૂળ સ્થાનમાં તેમજ આ પુણ્યલોકમાં હું મારા પતિ સહિત મને સુખ મળે એવાં આચરણ કરું છું. દૌર્ધ્ર આયુષ્ય, ઉત્તમ સંતાન અને તેજ અમને પ્રાપ્ત થાઓ ! હું ધર્મપત્ની નિજ પ્રતિ સાથે એકરૂપ બનીને રહું છું. મારો આત્મા મારા દેહ વિશે લાંબો કાળ ટકી રહો !”

આ પ્રમાણે સુખ્ય મંત્રોનો આશય છે. બીજાં કેટલાંક વાક્યો યોગાશ પાઠભેદો સાથે પહેલાં આખ્યાં છે અને કેટલાંક સાવ નવીન છે, એ બધાંનો બાવ સહેલાઈથી સમજાય તેવા હોવાથી આ ઠેકાણે આપવાની જરૂર નથી ગણી.

વાચકો આ પ્રથમ અધ્યાયનું મનન કરીને પોતપોતાનાં આચરણ આ મંત્રોમાં જણાવેલા ઉપદેશાનુસાર કરતાં રહી આ લોક તેમજ પરલોકનું કલ્યાણ સાધે. વેદોનો ઉપદેશ એ મનુષ્યના દૈનિક જીવનમાં ઉતારવા વારતે હોષ આચરણમાં મૂકાશે જ વો તથા સર્વ કોષનું કલ્યાણ જ થતાર છે. એટલા માટે વાચકોએ આનું બને તેટલું વધારે મનન અને આચરણ કરતા રહેવું.

‘ યજુર્વેદ ’ એ ‘ કર્મવેદ ’ છે. એની આંદર જે ઉપદેશ છે તે પ્રત્યક્ષ આચરણમાં મૂકવા માટે જ છે, એ કોષએ ભૂલવું નહિ.

